

**T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI**

**BÖLGESEL HEGEMONYA OLMA ARAYIŞI
ÇERÇEVESİNDE İRAN-SUUDİ ARABİSTAN
REKABETİ**

MUHAMMET ALİ DEMİR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:

Doç. Dr. Yusuf SAYIN

KONYA 2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	MUHAMMET ALİ DEMİR		
	Numarası	18811401004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	ULUSLARARASI İLİŞKİLER		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	BÖLGESEL HEGEMONYA OLMA ARAYIŞI ÇERÇEVESİNDE İRAN-SUUDİ ARABİSTAN REKABETİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı

Muhammet Ali DEMİR

İmzası

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Muhammet Ali DEMİR		
	Numarası	18811401004		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Uluslararası İlişkiler		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Yusuf SAYIN		
Tezin Adı	Bölgesel Hegemonya Olma Arayışı Çerçevesinde İran-Suudi Arabistan Rekabeti			

Bu çalışma, “İran ve Suudi Arabistan bir bölgesel hegemonik güç olmak için ne yapmıştır/yapmaktadır?” sorusuna yanıt aramaktadır. Bahsedilen temel soruya cevap verebilmek amacıyla çalışma üç bölüme ayrılmış ve her bir bölümde bölüm sorunsallarıyla çalışmanın haritası çizilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda birinci bölümde; “hegemonya nedir, Uluslararası İlişkiler’de genel geçer bir hegemonya tanımlaması var mıdır, Neo-Gramşiyen’ci görüşte hegemonya kavramının alt yapısı ve çerçevesi nedir?” soruları tartışılmaktadır. İlk bölümdeki bu sorular, çalışmanın teorik ve kavramsal alt yapısını oluşturulmasını sağlamıştır. İkinci ve üçüncü bölümde; aynı başlıklar üzerinden sırasıyla İran’ın ve Suudi Arabistan’ın bölgesel hegemonya kurma girişimleri karşılaştırılmıştır. İkinci bölümde İran’ın, üçüncü bölümde Suudi Arabistan’ın “tahakküme/rızaya dayalı hegemonya oluşturabilme politikaları nelerdir?” problemine cevap aranmıştır. Bölümler içerisinde her iki ülkenin de askerî güçleri, silah kapasiteleri, bölge devletlerinde yaşanan iç karışıklıklarda üstlendikleri roller, ekonomileri, uluslararası örgütlerle ilişkileri ve ideolojileri ile bu ideolojileri kapsamında bölge dışında nüfuz elde etme çabaları ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Çalışma; İran ve Suudi Arabistan’ın bölgesel liderlik arayışında hem maddi hem de ideolojik güçlerini genişletmeye çalıştığı, İran’ın Suudi Arabistan’a kıyasla bölgesel hegemonya için daha fazla girişimde bulunduğu ve her iki ülkenin de hegemonya için çok sayıda adım atmasına rağmen yakın gelecekte bu hedeflerinin gerçekleştirmelerinin önünde engeller olduğu sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Hegemonya, İran, Neo-Gramşiyen, Orta Doğu, Suudi Arabistan.

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Muhammet Ali DEMİR		
	Student Number	18811401004		
	Department	International Relations		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Yusuf SAYIN		
Title of the Thesis/Dissertation	Iran-Saudi Arabia Rivalry in the Quest for Regional Hegemony			

This study examines the question of “What did/are Iran and Saudi Arabia doing to become a regional hegemonic power?”. With the aim of answering the basic question mentioned, the study is divided into three parts; and in each part, the map of the study is tried to be drawn with the chapter problematics. In this context, the first chapter discusses; "What is hegemony, is there a general definition of hegemony in International Relations, what is the substructure and framework of the concept of hegemony in the Neo-Gramscian view?". These questions in the first part, constitutes the theoretical and conceptual infrastructure of the study. In the second and third sections; under the same headings, the attempts of Iran and Saudi Arabia to establish regional hegemony were compared, respectively. In the second part, the answer to the problem of Iran's and, in the third part Saudi Arabia's, "What are the policies of establishing hegemony based on domination/consent?" has been sought. Within the chapters, the military forces of both countries, their weapon capacities, their roles in the internal conflicts in the states of the region, their economies, their relations with international organizations and their ideologies, and their efforts to gain influence outside the region within the scope of these ideologies have been evaluated separately. The study concludes that Iran and Saudi Arabia are trying to expand both their material and ideological powers in the search for regional leadership, Iran has taken more initiatives for regional hegemony compared to Saudi Arabia, and although both countries have taken many steps for hegemony, there are obstacles for the realization of these goals in the near future.

Keywords: Iran, Middle East, Neo-Gramscian, Regional Hegemony, Saudi Arabia.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR DİZİNİ	viii
TEŞEKKÜR	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

1.1. Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Literatürü.....	7
1.2. Antonio Gramsci ve Hegemonya	10
1.2.1. Gramsci'nin Hegemonya Anlayışı.....	11
1.2.2. Gramsci'nin Hegemonyasını Tamamlayan Kavramlar	13
1.2.2.1. Bütüncül Devlet	13
1.2.2.2. Sivil Toplum	14
1.2.2.3. Tarihsel Blok	15
1.2.2.4. Hegemonyada Entelektüellerin Rollerini	16
1.2.2.5. Güç	17
1.2.2.6. İdeoloji.....	18
1.3. Neo- Gramşiyen Görüşte Hegemonya	19
1.3.1. Robert Cox'un Hegemonya Kavramı.....	20
1.3.2. Rızaya Dayalı Hegemonya	22
1.3.2.1. Dünya Düzeni	22
1.3.2.2. Uluslararası Örgütler	23
1.3.2.3. Kültürel ve Ahlaki Liderlik	24
1.3.3. Güce Dayalı Hegemonya.....	25
1.3.4. Bölgesel Hegemonya.....	25

İKİNCİ BÖLÜM İRAN'IN BÖLGESEL HEGEMONYA KURMA GİRİŞİMİ

2.1. 'Tahakküme' Dayalı Hegemonya Kurma Politikaları	28
2.1.1. İran Ordusu.....	29
2.1.2. İran'ın Savunma Sanayisi	32
2.1.3. İran Nükleer Programlarının Geçmişi ve Mevcut Kapasitesi	34
2.1.4. İran'ın Bölge Vekâlet Savaşlarındaki Rolü	38

2.1.4.1. Bahreyn.....	41
2.1.4.2. Lübnan.....	47
2.1.4.3. Mısır	52
2.1.4.4. Suriye.....	56
2.1.4.5. Yemen	65
2.1.5. Ekonomi Politikaları.....	69
2.1.5.1. Petrol Üretimi ve İhracatı	70
2.1.5.2. İran'a Uygulanan Finansal Yaptırımlar ve Etkileri.....	75
2.2. 'Rızaya' Dayalı Hegemonya Olma Girişimleri	80
2.2.1. Şii Hilali	81
2.2.2. Basra Körfezi Dışında Etki Alanı Oluşturma Çabaları.....	84
2.2.2.1. Afganistan.....	85
2.2.2.2. Pakistan.....	88
2.2.2.3. Hindistan.....	90
2.2.3. Uluslararası Örgütlerle İlişkiler.....	93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
SUUDİ ARABİSTAN'IN BÖLGESEL HEGEMONYA OLMA
GİRİŞİMİ

3.1. 'Tahakküme' Dayalı Hegemonya Olma Politikaları	98
3.1.1. Suudi Arabistan'ın Askerî Gücü	98
3.1.2. Suudi Arabistan'ın Silah Ticareti	100
3.1.3. Bölge Vekâlet Savaşlarındaki Rolü.....	102
3.1.3.1. Bahreyn.....	102
3.1.3.2. Lübnan.....	104
3.1.3.3. Mısır	107
3.1.3.4. Suriye.....	109
3.1.3.5. Yemen	113
3.1.4. Ekonomi Politikaları.....	117
3.1.4.1. Stratejik Petrol Kaynakları ve Vizyon 2030.....	119
3.2. 'Rızaya' Dayalı Hegemonya Olma Girişimleri	122
3.2.1. Vehhabilik İdeolojisi	122
3.2.2. Bölge Dışı Etki Alanı Oluşturma Çabaları	124
3.2.2.1. Hindistan.....	124
3.2.2.2. Pakistan	127
3.2.2.3. Afganistan.....	130
3.2.3. Uluslararası Örgütlerle İlişkiler.....	133

SONUÇ	137
KAYNAKÇA	144

KISALTMALAR DİZİNİ

- BAE:** Birleşik Arap Emirlikleri
BMGK: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CENTO: Merkezi Anlaşma Teşkilatı
Covid-19: Koronavirüs Hastalığı 2019
DTÖ: Dünya Ticaret Örgütü
IŞİD: Irak ve Şam İslam Devleti
İDMB: İran Devrim Muhafızları Birliği
İİT: İslam İşbirliği Teşkilatı
JCPOA: Ortak Kapsamlı Eylem Planı
KG: Kudüs Gücü
KİK: Körfez İşbirliği Konseyi
NPT: Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Antlaşması
OPEC: Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü
SA: Suudi Arabistan
SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UAEK: Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu
Uİ: Uluslararası İlişkiler

TEŞEKKÜR

Öncelikle bu çalışmanın konusunun belirlenmesinde ve çalışmanın somutlaşma sürecinde analizleri, eleştirileri ve teşvikleriyle katkısını esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Yusuf SAYIN'a teşekkür ederim. Kendisinin tavsiyeleri, düzeltmeleri ve desteği olmadan bu çalışma ortaya çıkmazdı. Lisansüstü eğitimimin hem ders hem de tez aşaması süreçlerinde gerek akademik tavsiyeleri gerekse yaşam tecrübeleriyle fikir dünyamda yeni ufuklar açan sayın Prof. Dr. Murat ÇEMREK'e şükranlarımı sunarım. Ayrıca yüksek lisans tez çalışmamın sunumunda görüşleri ve eleştirileriyle katkılarını esirgemeyen Tez İzleme Komitesi üyeleri Dr. Öğr. Üyesi Arif Behiç ÖZCAN'a, Doç. Dr. Mustafa Cüneyt ÖZŞAHİN'e ve Doç. Dr. Levent YİĞİTTEPE'ye teşekkür ederim. Bu çalışma, uzun ve stresli bir sürecin sonunda, birçok insanın desteği ile ortaya çıkmıştır. Bu süreçte tek başına hiçbir zahmetten kaçmayarak sırtımı yasladığım annem Nurhayat BÜYÜKÇİÇEK'e ve yol göstericim ağabeyim Murat DEMİR'e minnettarım. Son olarak karşılaştığım engeller karşısında düşmeden yola devam etmemi sağlayan, yeri geldiğinde bana benden daha çok inanan ve yoğun çalışmalarım sırasında sevgisini esirgemediği sabır gösteren eşim Beyza AKDENİZ DEMİR'e teşekkür ederim.

GİRİŞ

Yakın tarihte birçok çatışma ve rekabeti tecrübe etmiş olan Orta Doğu, yeniden bir değişim döneminden geçmektedir. Arap Baharı ile başlayan rejim değişiklikleri Orta Doğu'da siyasi bir istikrarsızlığa neden olurken hem bölgesel hem de bölge dışı birçok aktöre bu coğrafyadaki ulusal çıkarlarını bir adım öteye taşıma fırsatı ve var olan çıkarlarına tehdit riskleri sunmuştur. Tüm bu gelişmeler neticesinde Orta Doğu küresel krizlerin merkezinde, kronik olarak savaşa meyilli ve en uzun çatışmaların/rekabetlerin yaşandığı alan haline gelmiştir. İran ile Suudi Arabistan (SA) arasındaki bölgesel hegemonya mücadelesi de bölge güvenlik dinamiklerinin değişmesine neden olan ve Orta Doğu üzerinde yıkıcı sonuçlar ortaya çıkaran en önemli rekabetlerden biridir.

2003 yılında ABD'nin Irak'ı işgalinden bu yana Orta Doğu'da devam eden çalkantı, Irak'tan Suriye'ye ve Yemen'e yayılan bir kaos ortamı ve güvenlik boşluğu doğurmuştur. Hem İran hem de SA bu boşluğu nüfuzlarıyla doldurmaya ve bu süreçte bölgesel hegemonya kurmaya çalışmışlardır. Tahran ve Riyad, bölgedeki nüfuz çatışmalarını haklı çıkarmak ve olumlu sonuçlar almak için askerî yeteneklerini arttırmakta, ülke gelirlerini çeşitlendirmeye çalışmakta ve bölgesel-bölge dışı ideolojik yayılmayı hedeflemektedir. Bu mücadele kapsamında her iki ülkenin de bölgesel ortamı nasıl şekillendirmeye çalıştığını kavrayabilmek ve bölgesel hegemonya politikalarını açıklayabilmek için her birinin diğerini geride bırakmayı hedeflediği davranış ve yöntemleri belirlemek gerekmektedir.

Bu çalışmada, Orta Doğu ve Basra Körfezi üzerinde İran ve SA'nın güç mücadelesi, Antonio Gramsci'nin temellerini attığı ve Eleştirel Uluslararası İlişkiler Kuramı'nda yer alan Hegemonya ve Bölgesel Hegemonya kavramları çerçevesinde analiz edilecektir. Jeopolitik meselelerde devletleri yönlendirici bir kontrole sahip bir bölgesel güç olma arzusu hem İran'ın hem de SA'nın bölgesel hegemonyayı kurma politikalarında motivasyon kaynağı olmuştur. Bu durum her iki ülkenin de dış politikasına yansımakta, Körfez bölgesini kendi güç gösterimleri için kilit bir alan olarak görmelerini sağlamaktadır.

Uluslararası İlişkiler (Uİ) literatüründe hegemonya kavramı sıklıkla kullanılsa da ona farklı anlamlar yüklendiği oldukça açıktır. Disiplinin kendisi, hegemonya da dâhil olmak üzere, temel kavramların karşıt açıklamaları sunan farklı teorik perspektiflere bölünmesinden dolayı bu durumu şaşırtıcı kılmamaktadır. Hegemonya kavramının da çok yönlü ve karmaşık bir yapısı olsa da Uİ disiplini içerisinde temel de iki bileşeni bulunmaktadır: baskın güç ve liderliğin uygulanması. Örneğin, Realizm temelli hegemonya açıklamaları yalnızca ezici maddi güce odaklanmaktadır. Bir hegemon veya tek kutuplu güç, basitçe, çok üstün maddi yeteneklere sahip bir devlet olarak tanımlanır. Liberal hegemonya, zorlamadan çok fikir birliğine dayanır. Liberal teorisyenlere göre, hegemonya tarafından uygulanan liderliğin biçimi ve karakteri, dünyadaki tüm farkı ortaya çıkartmaktadır. Bu çalışmanın teorik alt yapısı için planlanan Neo-Gramşiyen hegemonya tanımlanması ise hegemonyanın uygulanma biçimine odaklanmaktadır. Bu noktada Neo-Gramşiyen yaklaşım hegemonyanın yalnızca hegemonun kendisinin bir niteliği olarak görmemekte ayrıca hegemon ile alt aktörler arasındaki ilişkilere bütüncül bir bakış açısı sunduğu için çalışma sürecinde tercih edilecektir. Bu kapsamda Neo-Gramşiyen perspektifte İran ve SA'nın bölgesel hegemonya olma politikaları bu çalışmanın temel konusunu oluşturmaktadır.

Bu çalışma, uluslararası sistemi açıklamada işlevsel bir yere sahip hegemonya/bölgesel hegemonya kavramlarını açıklamayı ve bu kavramlar üzerinden İran-SA rekabetini sunmayı amaçlamaktadır. Belirtilen amaç doğrultusunda çalışma boyunca '*İran ve Suudi Arabistan, bir bölgesel hegemonik güç olmak için ne yapmıştır/yapmaktadır?*' sorusuna yanıt aranmaktadır. Hem Riyad'ın hem de Tahran'ın Orta Doğu ve Körfez'deki yaşanan hemen hemen tüm çatışmalara katılarak bölgesel istikrarsızlıklara katkıda bulunması, bölgenin geleceği açısından bu konuyu önemli kılmaktadır. Araştırma problemine ilişkin çalışmanın hipotezleri şu şekildedir:

- *Her iki ülkenin de hem maddi hem de yumuşak güç unsurlarını arttırmak için muazzam bir dürtüye sahip olmalarına rağmen, İran, Suudi Arabistan'a kıyasla bölgesel hegemonya için daha fazla girişimde bulunmaktadır.*

- *İran ve Suudi Arabistan arasındaki rekabet görünüşte ideolojiktir, ancak esas olarak siyasi ve ekonomik güdüler tarafından yönlendirilen hegemon olma mücadelesidir. Din, her iki devlet tarafından da bölgedeki nüfusu etkilemek için kullandığı güçlü araçlardan bir tanesidir.*

- *Takip ettikleri bölgesel ve uluslararası politikalar bakımından Suudi Arabistan bağımlı bir bölgesel lider adayiyken, İran kendisini konumlandığı devrim sonrası rejimi ile daha özerk bir yapıda hegemonya adayıdır.*

Literatürde İran-SA mücadelesi üzerine birçok çalışma bulunmaktadır. 1979 İslam Devrimi ve ardından 1980-88 İran-İrak Savaşından günümüze kadar Orta Doğu'da özellikle Basra Körfezi bölgesinde her iki ülkenin nüfuz için sıklıkla ciddi iki rakip olarak davranması, Uİ literatürü içerisinde bu konunun güncelliğini korumasını sağlamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, her şeyden önce 21. yüzyılın en büyük bölgesel krizlerinin yaşandığı Orta Doğu'daki güç dinamiklerinin değişmesine neden olan İran ve SA rekabetini ele alması bakımından güncelliği ile önem arz etmektedir.

Literatürdeki çoğu çalışma Şii-Sünni mezhep farklılığının getirdiği sonuçlara Realist perspektiften odaklanırken bazı çalışmalarınsa bu farklılığı konstrüktivist/inşacı yaklaşımla incelediği görülmektedir. Örneğin, rekabeti kimlik üzerinden değerlendiren Majin, çalışmasına iki ülke arasındaki ilişkinin, düşman ulusal kimliklerden mi yoksa kültürel ve dini alanları da içerecek şekilde genişleyen rekabetten mi kaynaklandığı sorunsalıyla başlamaktadır. Bu noktada devlet davranışlarının arkasında yer alan algı ve normlara odaklanan Majin, Suudi-İran sorununun aslında tarafların birbirini yanlış anlamasından ötürü sona ermediğini iddia etmektedir (Majin, 2017: 78-79). Diğer bir örnekte Faysal El-Sulaib bir raporunda SA'nın İran karşısında dış politikasını 'Saldırgan Realizm' bağlamında kaleme almıştır (AlSulaib, 2020: 1).

Bu çalışmada, literatürdeki diğer çalışmalardan farklılaşarak Eleştirel Uluslararası İlişkiler Kuramı içerisinde Robert Cox'un Neo-Gramşiyen perspektifi teorik alt yapı olarak kullanılmaktadır. Literatür araştırmasının bir sonucu olarak İran-

Suudi rekabetini konu alan çalışmaların sıklıkla maddi güçler bakımından Realizm ya da kimlikler bakımından İnşacı teori ile incelendiği sonucuna ulaşılmıştır. Eleştirel teorinin disiplinine kazandırmış olduğu hegemonya/bölgesel hegemonya anlayışının kullanılması, bu çalışmayı İran-SA rekabeti odaklı Uİ literatürü içerisinde özgün kılmaktadır. Hem ‘tahakküme dayalı’ maddi güç odaklı hem de ‘rızya dayalı’ ideolojik ve yumuşak güç odaklı bütüncül bir yaklaşım sunmaktadır. Çalışma ayrıca, eleştirel teorinin hegemonya tanımlamasına alt yapı oluşturan Antonio Gramsci’nin hegemonya anlayışını inceleyerek geniş bir kavramsal analize yer vermektedir.

Literatür içerisindeki sınırlılıklardan bir diğeri de Tahran ve Riyad’ın üzerinde güç mücadelesi içerisinde bulunduğu devletlerin benzerlikleridir. Bölgedeki Suriye ve Yemen, bölge dışında Pakistan, literatürde en sık İran-Suudi rekabetinin incelendiği devletlerdir. Örneğin, Luíza Gimenez Cerioli, Suudi ve İran’ın Arap Baharı sonrası Yemen’deki politikalarını konu edinmiştir (Cerioli, 2018: 310). Benzer şekilde Muhammad Muzaffar, Robina Khan ve Zahid Yaseen’de rekabeti Pakistan üzerinden değerlendirmiş ve Pakistan’ın iki rakibin güvenlik ikilemi ve sıfır toplamlı oyununda sıkışıp kaldığı sonucuna varmıştır (Muzaffar vd., 2017: 130-131).

Bu çalışmayı literatürdeki diğer çalışmalardan ayıran diğer bir tarafı da İran ve SA’nın nüfuz mücadelesi içine girip hem ideolojik hem de siyasi etkisini yaymak istediği bölge devletlerini daha geniş bir açıdan ele almasıdır. Ayrıca iki ülkenin de bölgesel politikalarına destek sağlamak için bölge dışında yürütmüş olduğu politik, ekonomik ve ideolojik mücadelesi yine bu çalışma içerisinde yer almaktadır. Bu kapsamda 2011 sonrasında Arap Baharı’nın etkili olduğu bölge devletlerinden Bahreyn, Lübnan, Mısır, Suriye ve Yemen üzerindeki Riyad-Tahran rekabeti tarihsel olarak incelenmesi planlanmış, bölge dışından ise Pakistan, Hindistan ve Afganistan tercih edilmiştir.

Literatürdeki sınırlılıklar kapsamında gerek teorik gerekse içerik olarak literatüre özgün bir katkı sunması amaçlanan bu çalışma, üç ana bölüm üzerinden kurgulanmıştır. Birinci bölüm, Uİ’de yer alan ‘hegemonya’ anlayışlarının kapsamlı bir taramasıyla başlamaktadır. Bu bölüm içerisinde Cox’un hegemonya anlayışının fikir babası olan Gramsci’nin hegemonya anlayışı ve onun hegemonya anlayışını oluşturan

temel kavramlardan bahsedilmektedir. Birinci bölüm içerisinde üçüncü ve son ana başlık çalışmanın teorik alt yapısını oluşturan Neo- Gramşiyen görüşte ‘hegemonya’ anlayışını konu edinmektedir. İkinci ve üçüncü bölüm sırasıyla İran ve SA’nın ‘tahakküme’ ve ‘rıza’ dayalı hegemon olma politikalarının değerlendirildiği bölümlerdir. İkinci ve üçüncü bölüm aynı alt başlıklar üzerinden planlanmış, bu sayede iki ülke rekabetinin daha net bir şekilde görülmesi amaçlanmıştır.

İran ve SA arasında gittikçe artan rekabeti bölgesel hegemonya olma girişimi şeklinde değerlendiren bu çalışma, söz konusu rekabeti tüm yönleriyle ele almayı amaçlamaktadır. Bu sebepten yalnızca tek metodun kullanılması çalışma planlanmasında konuyu sınırlandırmak olarak değerlendirilmiştir. İki ülke arasında çatışmaya neden olabilecek ya da çatışmayı engel olan unsurlar nelerdir? Hangi taraf çatışma ihtimaline karşı askerî yeterlilik konusunda öne çıkmaktadır? Rekabete ilişkin iki ülke siyasi elitlerinin dış politika adımları nelerdir? Tüm bu sorulara çalışma içerisinde yeterli cevapların verilebilmesi için sayısal ve nitel verilerden yararlanılacaktır. Dolayısıyla çalışma içerisinde kalitatif ve kantitatif metodlar tercih edilecektir. Ayrıca elde edilecek bilgilerin istatistik yöntemler ve görsellerle desteklenmesi konuyu daha anlaşılır kılacağı için bu desteklere çalışma içerisinde sıkça başvurulacaktır. Kullanılacak bilgilerin odak noktasında ise iki ülkenin hedeflediği ekonomik, politik, mezhepsel ve jeopolitik kilit konuların belirlenmesi vardır. Bu nedenle çalışma sürecinde, Tahran ile Riyad arasındaki ilişkileri ve söz konusu ilişkilerin bölgenin dinamiklerine etkisini konu edinen seçilmiş birincil ve ikincil kaynaklar nitel yöntem aracılığıyla tahlil edilecektir. Bu kaynaklar arasında özellikle SA ve İran’ın resmî açıklamaları, bölgede yaşanan güncel gelişmelere ilişkin haber ve bilgi servisleri sıklıkla kullanılacaktır. Ayrıca SIPRI gibi uluslararası araştırma enstitülerinin konuya ilişkin sayısal verilerinden de yararlanılacaktır.

Bu çalışmada veri toplama aracı olarak sosyal bilimlerde sıkça başvurulan belgesel kaynak derlemesi yöntemi tercih edilmiştir. Söz konusu yöntem konu hakkında yazılmış kaynakların toplanması anlamına gelmektedir. Çalışmada da ağırlıklı olarak ulusal ve uluslararası üniversitelerin ya da kurumların veri tabanlarından alınan makaleler, raporlar toplanmıştır. Ayrıca konuya ilişkin yazılmış kitaplar Türkçe ve yabancı literatürde taranmış, ulaşılamayan eserlerin elektronik

olarak temin edilmesi sağlanmıştır. Son olarak, konunun g¼ncelliđini koruması ve uluslararası kamuoyunu etkilemesi nedeniyle Batı ve diğer toplumların tepkilerini içeren gazete haberleri taranmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL VE TEORİK ÇERÇEVE

Hegemonyayı bir iktidar hareketi olarak incelemek için öncelikle hegemon adayının, ona itiraz edenlerin ve destek verenlerin arasındaki ilişkinin doğası değerlendirilmelidir. Bu değerlendirmede iki soru ön plana çıkmaktadır: (a) Güç, hegemon adayının harici bir özelliği midir yoksa kimliğini tanımlayan bir faktör müdür? (b) Hegemon aday, nüfuz elde ettiği bölgelerdeki aktörlerin yalnızca dışsal davranışını mı yoksa onların içsel birleşimini ve kimliğini etkilemeyi mi amaçlar? Bu iki sorununun ürettiği analitik ve ontolojik farklılaşmalar UI'de 'hegemonya' kavramının çok yönlü ve karmaşık bir kavram olmasına sebep olmuştur. Kavramın yapısının ortaya koyulması ve kolayca kavranabilmesi için çalışmanın bu bölümünde UI'deki başlıca hegemonya tanımlamaları ve literatürü ele alınmaktadır. Akabinde çalışmanın teorik perspektifini oluşturan Antonio Gramsci'nin hegemonya tanımlaması ve Eleşirel UI Kuramı'nın rıza/tahakküme dayalı hegemonya anlayışı incelenmiştir.

1.1. Uluslararası İlişkilerde Hegemonya Literatürü

Hegemonya, Norrlof ve Beeson'nun Oxford bibliyograflarındaki çalışmalarına göre liderlik ve yönetim anlamına gelirken Yunanca kökenli *hēgemonía* kelimesinden türetildiği ve daha sonra 19. yüzyılın başlarında Almanca'da *hegemonie* olarak Sparta'nın yükselişi ve düşüşünü anlatmak için kullanıldığı görülmektedir (Norrlof, 2015; Beeson, 2017; Wilkinson, 2008: 120). TDK sözlüğü ise hegemonyayı; 'ağır basma, üstünlük, liderlik; özellikle bir kişinin, bir birliğin ya da bir devletin diğerleri üzerindeki üstünlüğü ve baskısı' olarak tanımlamaktadır (Türk Dil Kurumu, t.y.).

Hegemonyanın genel tanımlamaları bir yanda güçlü olma pozisyonu gerektirirken diğer yanda daha az güçlü bir tarafı içermektedir. UI'de de tanımlamaların ana noktası hegemonyanın 'zorlayıcı bir aktörün uluslararası kararlar alınırken diğer aktörleri ve sistemi etkisi altına almasıyla ortaya çıkan sonuç' olduğuna yöneliktir (Worth, 2015: 16). Kavram UI'de tekil bir teoride kullanılmaktan ziyade dünya siyasetini tanımlamada farklı düşünce okullarının kendi hegemonya görüşlerini sundukları görülmektedir. Bu temelde, UI'de hegemonya için dört ana yaklaşım ele alınmaktadır.

İlk yaklaşım geleneksel yaklaşım olarak adlandırılabilir. Çoğu ana akım Uİ literatüründe hegemonya kavramı geleneksel olarak, bir devletin uluslararası sistemde liderlik veya egemenlik uygulayabilecek kadar güçlü hale geldiği uluslararası sistemdeki güç dengesizliği durumunu belirtmek için kullanılmıştır (Gilpin, 1981: 186- 211). Genellikle hegemon, hegemonik güç veya emperyal güç olarak anılan bu devlet, uluslararası sistemin yapıları üzerinde ve kurucu birimlerinin davranışları üzerinde temel kontrol uygulama kapasitesine sahiptir (Szayna vd., 2001: 45-46).

Hegemonun üstünlüğünü oluşturan faktörler coğrafya, doğal kaynaklar, ekonomik kapasite, askerî kapasite ve hazırlık, nüfus (eğitim gibi hem nicel hem de nitel yönleri), moral ve birlik, diplomasi ve hükümetin kalitesi, teknolojik yeniliklerdir. Hegemonik gücün kurucu unsurları askerî yetenekleri içermekle birlikte hammadde, pazarlar ve sermaye üzerinde kontroller, çok değerli mallarda rekabet avantajlarıdır (Ikenberry ve Kupchan, 1990: 288). Bu yaklaşımda hegemonya, hegemonun/hegemonik gücün varlığının ve yeniden üretiminin, esas olarak maddi yetenekleri ve malzeme kullanımı yoluyla üstünlüğünü ve üstünlüğünü sürdürme kabiliyetine dayandığı hiyerarşik, saldırgan bir fenomendir (Waltz, 1979: 131). Burada hegemon ve hegemonya kavramları büyük ölçüde örtüşmektedir.

Hegemonya, hegemonun iktidar dönemi ve bu iktidarın oluşturduğu uluslararası altyapıdır. Bu dönem/altyapı hegemonun gerilemesi ve çöküşüyle bitmektedir. Geleneksel hegemonya literatüründe de birçok eser hegemonyanın bu yönüne odaklanmıştır. Robert Gilpin'in hegemonik yükseliş, hegemonik savaşlar ve hegemonik gerilemeye odaklanan *War and Change in World Politics* adlı çalışması ve Paul Kennedy'nin *Rise And Fall Of The Great Powers* adlı çalışması söz konusu eserlere örnektir (Gilpin, 1981; Kennedy, 1987). Bu geleneksel hegemonya yaklaşımına Uİ içinde iki taraftan itiraz edilmiştir.

İtirazlardan ilki neo-liberal teorisyenlerden gelmiştir. 1980'lerin sonundan günümüze rejimler ve uluslararası kurumlara odaklanan neo-liberalistler, geleneksel hegemonya anlayışının liberal bir dünya için hegemonik veya egemen bir gücün varlığı gerekli şeklindeki görüşlere meydan okumuşlardır. Neo-liberaller, ulus devletlerin dışında uluslararası politikada uluslararası kurumlar ve uluslararası kurallar

gibi çok sayıda kanalı hegemon(ya) tanımına dâhil etmişlerdirler (Ikenberry ve Nexon, 2019: 403). Neo-liberalistler, hegemonun çöküşü sonrası uluslararası kanalların tüm paydaşlarına faydalı olacak şekilde inşa edildikleri için ortadan kalkmayacağını iddia etmişlerdir (Dirzauskaite ve Ilinca, 2017: 45).

Neo-liberalistler için mevcut uluslararası düzen hegemonik gücün ürünü olmuş olsa da söz konusu düzen hegemonu indirgenememektedir. Bu görüş daha sonra Robert Keohane tarafından, bu kurumları oluşturmuş olan hegemonun düşüşünden veya çöküşünden sonra bile uluslararası sistemin uluslararası kurumlar aracılığıyla işlemeye devam edebileceğini savunduğu *After Hegemony* adlı kitabıyla daha da ileri götürülmüştür. Çalışmasında hammadde, piyasa ve pazar kontrolü gibi ekonomik güce odaklanan Keohane, siyasi tarihte ABD başta olmak üzere Hollanda ve Britanya'nın da dünya siyasetinde üstünlük elde etmesini ekonomik gücüyle başardığını aktarmıştır (Keohane, 1984: 32).

Dolayısıyla neo-liberal yaklaşım, geleneksel yaklaşımın salt askerî güç odaklı hegemon yaklaşımından farklılaşarak hegemonyaya ekonomik devamlılığı sağlayacak bir güç olarak bakmıştır. Ayrıca neo-liberaller hegemonun bir hegemonyanın inşası için gerekli bir önkoşul olarak görse de hegemonyanın hegemondan daha uzun yaşayabileceğini savunmaktadırlar. Bu noktada, neo-liberalizm, hegemonya analizini hegemonyanın konusundan yani hegemondan hegemonyanın işleyişinin koşullarına ve mekanizmalarına kaydırmaya çalışmıştır (Mutlu, 2019: 14-15).

Geleneksel hegemonya anlayışı için ikinci meydan okuma Antonio Gramsci'nin hegemonya kavramına dayanan eleştirel teoriden gelmiştir. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks* adlı kitabında siyasi kontrolün iki farklı birleşenden oluştuğunu iddia etmiş: zorlamaya dayalı tahakküm ve rızaya dayalı hegemonya (Gramsci, 1971: 387). Gramşiyen yaklaşım için hegemonya, bir toplumun lider grubunun/yönetici sınıfının kendi çıkarlarını ve değerlerini toplumun tüm üyeleri için sağduyuya dönüştürdüğü süreci ifade etmektedir. Gramsci'nin fikirleri ışığında Neo-Gramşiyen teorisyenler, Uİ'de hegemonyanın uluslararası sistemde nasıl işlediğini kavramsallaştırmak için sosyal güçlerin ulusal merkezle görüldüğü devlet

merkezli bir okumadan dünya merkezli bütüncül bir okumaya geçilmesi gerektiğini savunmuşlardır (Gill, 1993: 42).

Robert Cox uluslararası düzeyde hegemonyayı sadece devletlerarası bir düzen olmamakla birlikte sosyal, ekonomik ve politik dünya hegemonyası olarak tanımlamaktadır. Diğer bir deyişle Gramşiyen yaklaşımda hegemonya yerel bir fenomen olarak kabul edilmekte ve devletler tarafından değil sosyal gruplar ve sınıflar tarafından uygulanmaktadır. Hegemonya, maddi gücü ve maddi kaynaklar üzerindeki egemenliği azaltmadan zorlama yoluyla değil, rıza, paylaşılan inançlar ve sağduyu açısından yorumlanmaktadır. Bu anlamda Gramsci, hegemonya ve güç arasındaki bağlamı Machiavelli'nin yarı insan yarı canavar metaforundan hareketle rıza ve zorlamanın bileşimi olarak görmüştür (Cox, 1987: 164).

Hegemonya, Üİ disiplini içerisinde birçok farklı düşünce okulu tarafından anlamlandırılmış olsa da bu çalışma içerisinde Gramşiyen ve Neo-Gramşiyen perspektifinin hegemonya anlayışı tercih edilmiştir. Bu tercihin temel nedeni, İran ve SA'nın bölgesel politikalarını açıklamada daha yararlı olacağı düşüncesidir. Her iki ülkenin de bölgesel politikaları sadece maddi unsurlar üzerinden açıklandığında eksik kalmakta bu noktada Gramşiyen görüş bütüncül bir bakış ortaya koyarak ideoloji ve rıza unsurunu da analize dâhil etmektedir.

1.2. Antonio Gramsci ve Hegemonya

Antonio Gramsci, 1891-1937 yıllarında yaşamış İtalyan filozof ve politikacıdır. Birinci Dünya Savaşı, 1917 Rus Devrimleri, faşizmin önce İtalya'da ve daha sonra Almanya'da büyüyüp iktidara gelmesi, Avrupa çapında komünist partilerin oluşumu Gramsci'nin hayatının tanımlayıcı anıları olmuştur. Üçüncü Enternasyonal Marksizmin bir parçası olan Gramsci, İtalya Komünist Partisi'nin kurucu üyeliğini ve 1921-1926 yılları arası liderliğini yapmıştır. 1926 yılında Mussolini hükümeti tarafından hapse atılmış, hakkında yirmi yıl hapis cezası verilse de sağlık problemleri nedeniyle 1934'de serbest bırakılmıştır. Gramsci, 1937'de 46 yaşında hayatını Roma'da kaybetmiştir (Monasta, 2000: 597-610).

Hapishanede kaldığı süre boyunca Gramsci, siyasi, kültürel, tarihi ve felsefi birçok alanda yazdığı analizlerini üretmiştir. Otuzdan fazla defterde biriktirdiği bu

yazılar 1947 ile 1951 yılları arasında *Selections from the Prison Notebooks* adıyla altı cilt olarak yayınlandığında İtalya'da dikkat çekmeyi başarmıştır. Gramsci'nin hegemonya kavramı, devlet ve sivil toplum düşüncesi ve İtalya'nın siyasi tarihi hakkındaki düşünceleri onun tanınmasında önemli yapıtaşlarıdır. Gramsci'nin çalışmalarına olan ikinci ilgi dalgası, Avrupa komünizmi ve Batı Marksizmi bağlamında 1960'ların sonunda 1970'lerde ortaya çıkmıştır. 1971'de Hapishane Defterleri'nin İngilizce olarak yayınlanması İngilizce konuşan ülkelerin akademi dünyasındaki çalışmalarında ciddi bir şekilde incelenmesini ve analiz edilmesini sağlamıştır (Hoare ve Sperter, 2015: 7-27). Sonuç olarak Gramsci'nin çalışmaları 1980'lerden günümüze birçok kültürel ve güç sorunları odaklı akademik çalışmalara referans olmuştur.

1.2.1. Gramsci'nin Hegemonya Anlayışı

Hegemonya teriminin hem Uİ hem de Siyaset Bilimi disiplinlerinde bugünkü işlevselliğini kazanmasında Gramsci'nin deneyimlerinin ve fikri alt yapısının payı büyüktür. Kavramın gelişimi sürecinde Plekhanov ve Marx gibi birçok isimden etkilenen Gramsci özellikle Lenin'in hegemonya kavramına yüklediği anlamsal derinliği genişletmeye çalışmıştır.

Lenin hegemonyayı sadece ekonomik ve maddi boyutlarda sınıfların yer aldığı bir düzende işçilerin diğer alt tabakada kalanlara önderlik ettiği bir kavram olarak anlamlandırmaktadır. Gramsci ise Lenin'in bu tanımındaki düzeni genişleterek tanımdaki önderliği yalnızca maddi yeteneklerden çıkarmış; ideolojik, ahlaki ve kültürel liderliği dâhil etmiştir. Lenin kültürü siyasi hedefleri gerçekleştirmek için faydalı bir araç olarak görürken Gramsci kültürün bu indirgenmiş tanımına karşı çıkmıştır (Boothman, 2008: 202). Onun için kültür ve ideoloji, planlanacak olan konuda çokça akıl yürütmek, bu akıl yürütme sonucunda faaliyete geçmek anlamına gelmekte, dolayısıyla üretim araçları ve süreci de dâhil olmak üzere sosyalizmin temel bir terimi olarak kabul etmektedir (Mercer, 1978: 24).

Gramsci'nin hegemonya anlayışı için genel bir tanımlama yapmak gerekirse, toplumun içindeki bir sınıfın hegemon olmak hedefiyle söz konusu toplumun tüm değer yargılarına sızabilmeyi ve kendi kültürel, ahlaki ve ideolojik değerlerini o

toplumun geneline kabul ettirmeyi başarmaktır. Böylece toplum içerisinde çoğunluğun -haklılığı ve doğruluğu konusunda hemfikir olduğu- yeni bir müşterek anlayış ortaya çıkacağı Gramsci tarafından savunulmuştur. Gramsci için hegemonya, düşünceleri kontrol eden ve düşünme şekline rehberlik eden bilişsel bir fenomendir. Bu noktada hegemonya, ideoloji ve fikirlerin sosyal sınıflara şiddet ve baskıyla kabul ettirilmesi yerine rıza alınarak elde edilen bir sonuçtur. Gramsci, rıza alınması sürecini etkin olarak toplumsal kanalların kullanılmasına dayandırmıştır (Güler, 2019: 32).

Gramsci'ye göre bir süreç olarak değerlendirilen hegemonya, kurulma aşamasında bazı şartlara bağlanmıştır. Buna göre:

- Hegemonya hedefinde olan toplumsal grubun/sınıfın eleştirel bir benlik geliştirmesi,
- Toplumdaki ideolojik ve kültürel üstünlük alanının ele geçirilmesi,
- Daha geniş bir kitleye hegemonyanın yayılması hedefleniyorsa ekonomik ilerlemenin garantisinin gerekliliğidir (Rosamond, 2020: 2-3).

Lenin'in hegemonya tanımını genişleten Gramsci son maddede görüldüğü üzere ekonomik ilerlemenin hegemonya için gerekliliğini göz ardı etmemiştir. Hegemon olma adayı, ekonomik gücü ile hegemon olması daha olanaklı hale gelmekte ve hegemonya sınırlarının genişlemesine doğrudan katkı vermektedir. Bu anlamda hegemon hegemonyasını sürdürmek için kurduğu ittifaklarını geliştirdiği ekonomisiyle sağlamlaştırmaktadır. Gramsci, endüstriyel toplumlarda hegemon sınıfın genellikle ekonomide büyük rolleri üstlenen sınıflardan oluşmasını da bu nedene bağlamaktadır (Augelli ve Murphy, 1993: 131).

Nitelikleri bakımından farklı şekillerde sağlanan hegemonya Gramsci için geliştirici/ilerici ya da kötüleştirci/geriye götüren bir yapıda olabilir. İlerici/geliştirici olan hegemonya türünde hegemon olan sınıfın bulunduğu toplum hem yönetim safhasında hem de ekonomik koşullarda ilerlediği ve diğer sınıflar arasında düşünce ve ideoloji bakımından çoğunluğun kabul ettiği bir hegemonya türüdür. Hegemon sınıfa diğer sınıfların verdiği destek söz konusu hegemonyanın oluşmasında etkin olarak rol oynamaktadır. Diğer bir tür olan kötüleştirci/geriye götüren hegemonya türünde diğer sınıfların verdiği destek daha geri planda olmakla birlikte hegemon

sınıfın kazandığı bu hegemonya baskı ya da şiddetle zor kullanılarak alınan bir rızaya dayanmaktadır. Bu hegemonya türünde hegemon sınıf toplumun çoğunun kabul ettiği bir uzlaşma ortamı oluşturamadığı için toplum üzerindeki liderlik potansiyeli güçsüzleşmektedir. Bu ortamda siyasi önderliğe sahip hegemon sınıf diğer sınıflar üzerindeki kontrolünü arttırmak için özgürlükleri kısıtlayıcı uygulamalarda bulunmaktadır (Caarroll, 2006: 31).

1.2.2. Gramsci'nin Hegemonyasını Tamamlayan Kavramlar

Gramsci hapishane yıllarında yazdığı yazılarla geliştirmiş olduğu hegemonya kavramını aslında bir bütün halinde birçok kavram ile birlikte ifade etmektedir. Dolayısıyla hegemonya kavramı söz konusu kavramlar olmadan tam olarak anlaşılmemektedir. Bütüncül devlet, sosyal toplum, tarihsel blok, entelektüeller ve ahlaki liderlikteki rolleri, güç ve ideoloji bu kavramlardan bazılarıdır.

1.2.2.1. Bütüncül Devlet

Hapishane Defterleri çalışmasında devlet oluşumunun özellikleriyle ilgilenen Gramsci, devletlerin ortaya çıkma sürecinin ve hegemonya kavramının daha iyi anlaşılabilmesi için sınıflara sahip devletteki sivil toplumu politik toplumla bütünleştirmiştir. Gramsci, korunaklı pencerelerden oluşan bir hapishaneyi devam eden hegemonyaya benzetmektedir. Bu hapishanede bulunan korunaklı demirlerin mahkûmlar tarafından görülmesi azaldıkça hapishane daha etkin bir hal alacak dolayısıyla hegemonyanın gücü artmış olacaktır. Onun bütüncül devlet (*integral state*) kavramıyla anlatmak istediği de devlet aygıtının bu özelliğidir (Macciocchi, 1977, 48).

Devlet, Gramsci için sınıf egemenliğinin bir aracı olmakla beraber toplumsal bir sınıfın sadece siyasi ve ekonomik menfaatleri için kullanılan bir yapı anlamına da gelmemektedir. Zira devlet genel anlamda yalnızca politik toplumdan oluşmamakta politik topluma bağlı ve diğer müttefik grupların beraberliğini korumak amacıyla kurulan kompleksli bir uzlaşım ilişkilerini kapsamaktadır. Hegemon sınıfın amaç ve düşüncelerinin doğrudan benimsenmesi için devlet, ortak bir fikir ve ahlak beraberliğinin ortaya çıkması ve zamanla toplumun kalanına yayılması için çaba harcamaktadır. Gramsci, bütüncül devlet anlayışını bu noktada “zor zırhı örtülmüş hegemonya” olarak tanımlamaktadır (Durdu, 2018: 75).

1.2.2.2. Sivil Toplum

Gramsci'nin genişletilmiş hegemonya kavramını anlamlandırmak için sivil toplum kavramının açıklığa kavuşturulması gerekmektedir. Sivil toplum, Gramsci tarafından devletin ahlaki içeriği olarak yorumlanmış zaman zaman ise Marx'a atıfta bulunarak sivil toplumu ekonomik yapıya uydurmanın aracı olarak devleti görmüştür (Gramsci, 1971: 150). Sivil toplumu tek ve net bir tanımla açıklamayı amaçlamamış, daha çok devlet ile sivil toplum arasındaki ilişki üzerinde durmuştur.

Gramsci, sivil toplumu *hegemonya* olarak adlandırdığı kavramın bir ifadesi yani belirli bir tarihsel siyasi durumda toplum içindeki sosyal gruplar arasında yerleşik güç modeli olarak görmüştür. Hegemonya yalnızca bir egemenlik meselesi değil aynı zamanda sosyal grupları yönlendirme ve uzlaşmaya dayalı liderlik gerektirmektedir. Gramsci, hegemonyanın saf ekonomik-kurumsal düzeyin ötesine geçtiğini ve etik-politik bir katmanla desteklendiğini açıklamaktadır. Hegemon olmayı amaçlayan grup hem kültürel hem de ekonomik olarak yayılcı bir tutum izlemektedir. Hegemonik sürecin tahakküm aşamasında devlet bir *gece bekçisi* olarak sosyal süreçlerin perde arkasını kontrol eden bir kurum olarak ya da baskıcı unsurları ortaya çıkaran bir güç olarak hareket edebilmektedir. Güç olarak ortaya çıktığı durumlarda sivil toplumlaşma sürecinde bir zayıflama ve etkin hegemonya eksikliğine neden olmaktadır (Durst, 2005: 176).

Sivil toplum, ideolojik düşünce biçimlerini oluşturan ve yayın gazeteler, üniversiteler ya da lobiler gibi düşünce kurum ve kuruluşlarına göre tanımlanır. Devlet, herhangi bir davranışı ödüllendirme ya da cezalandırma yoluyla dışarıdan etkileyebilme gücüne ulaştığında sosyal rızayı elde edebilmek için sivil toplumu kullanır. Böylece devlet hem siyasi iktidara gelirken hem de geldikten sonra gücünü korumak için sivil toplumu araç haline getirmektedir. Böylece sivil toplum ile siyasi iktidar arasında dinamik bir ilişki bulunduğu görülmektedir (Femia, 1981: 54).

Gramsci, sivil toplum üzerinde siyasi toplumun yani devlet aygıtının, siyasi denetim ya da medyada sansür gibi yöntemlerle denetimleri olabileceğini aktarmıştır. Bu denetimler dışsal bir denetim olmakla birlikte uzun vadede bu tür girişimler başarısız olacağını düşünmektedir. Çünkü onun için gerçek hegemonik başarı sivil

toplumun kendini geliştirme ve güçlendirme fırsatına sahip olduğu yerlerde mümkün olmaktadır. Bu şekilde sivil toplum tamamen organik bir hale gelmekte böylece politik-sivil toplum arasındaki ayrıma gerek kalmamaktadır. Mükemmel hegemonik koşullar altında sivil toplum hem devleti hem de devletin oluşturduğu yasayı özümsemektedir (Akt. Brighenti, 2016: 4).

Uygulamada sivil toplum farklı sosyal ve politik gruplar arasında bir savaş alanı bir bakıma fetih nesnesidir. Sivil toplum durağan bir varlık değil, kendi başına devletin bir organıdır. Gramsci'nin gelişmiş olarak adlandırdığı ülkelerde (Fransa, Almanya ve İngiltere) sivil toplum, ekonomik ve politik baskılara direnebilen karmaşık ve sağlam bir yapıya dönüştüğünü öne sürmekte, iddiasını bir adım daha ileriye taşıyarak çeşitli durumlarda sivil toplumun devlet yapısının kendisinden bile daha güçlü olabileceğini söylemektedir (Gramsci: 1971: 91).

Gramsci'nin hapisaneyeye girmeden önce ortaya koyduğu Rus devrimi analizi sivil toplumun kavranması açısından oldukça önemlidir. Avrupa ülkelerinde devrimci hareketler başarısız olurken Rus Devrimlerinin neden başarılı olduğu sorusuna Gramsci, Doğu'da devrimin daha kolay olduğunu çünkü orada henüz tam bir sivil toplumun gelişmediğini böylece devrim tarafının yalnızca saraya saldırarak başarı sağladığını söylemiştir. Bu durumun aksine diğer Avrupa devletlerinde devlet ile sivil toplum arasında uygun bir ilişki olması devlette herhangi bir titreme halinde sivil toplumun güçlü yapısının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Gramsci için Batı'da gelişen bu ilişki sonucu yalnızca devlet oluşmamış aynı zamanda devlet toplumda derinden meşrulaşmış hegemon devlet ortaya çıkmıştır (Gramsci: 1971: 89).

1.2.2.3. Tarihsel Blok

Tarihsel blok, toplumdaki güçlü sınıflar arasında kurulan bir ittifaktır. Sosyal sınıf güçlerinin ittifakı veya ulusal düzeye ulaşan tarihsel bir blok, toplumdaki bulunan ikincil gruplar üzerinde hegemonyayı elinde bulunduran sosyal gruptan oluşmaktadır. Bu noktada herhangi bir tarihsel bloktan bahsedilmesi için öncelikle orada bir hegemonyanın oluşması ön şarttır. Hegemonya, tarihsel bloğun bir yansıması olmamakla birlikte iki kavram da birlikte inşa edilir ve hegemonyanın sarsılması ile tarihsel blok da tartışılır hale gelmektedir.

Gramsci, tarihsel blok kavramını doğa (yapı) ve düşünce (üstyapı) arasında diyalektik ilişkiler olarak tanımlamaktadır. Onun için tarihsel blok, yapı ve üst yapının karşılıklı ilişkisi sayesinde gelişmekte, bu bağlamda olgunlaşan ideolojik fikirler birer siyasi partiye dönüşmektedir. Söz konusu politik kuvvetler yalnızca maddi ve siyasi hedefler amacıyla olmamakla birlikte ahlaki ve kültürel hedeflere de karar vererek kendileriyle uzlaşacak diğer sosyal gruplarla birleşmektedirler (Akt. Dural, 2007: 58).

Tarihsel bir bloğun varlığı toplum içinde ikincil sosyal gruplar için bu bloğa karşı direnebilme fırsatları da oluşturmakta, bu şekilde karşı hegemonya adayları güçlenebilmektedir. Karşı hegemonyanın oluşması hegemonyayı elde etme ya da hegemonyayı sürdürübilme stratejileri gerektirmektedir. Dolayısıyla yeni bir tarihsel blok oluşturmak mevcut düzene karşı meydan okumada bulunmak için karşı hegemonyanın ilk adımıdır. Tarihsel bloğun ulusal olarak ne kadar çok benimseneceği söz konusu meydan okumanın sonucunu belirlemektedir (Gill ve Law, 1989: 476).

1.2.2.4. Hegemonyada Entelektüellerin Rollerini

Pasif devrim süreci Gramsci'nin bir toplumdaki dönüşüm anlayışını anlatan bir kavramdır. Bu zaman diliminde çatışan sosyal sınıf taraflarının mücadelesinde entelektüellerin rolü oldukça önemlidir. Entelektüeller, hem hegemonyayı sürdürmenin bir aracı olarak hem de toplumsal değişimi destekleyen alt sınıfların hegemonya üzerindeki siyasi mücadelesi sırasında sosyal sınıflar arasında arabulucu işlevi görmektedir (Karpova vd., 2016: 1).

Entelektüeller bir grubun sosyal hegemonyasını devletin tamamında yayılması için örgütlenme aşamasında görev almaktadırlar. Gramsci, Machiavelli'nin *Prens* adlı çalışmasında hükümdar için öngördüğü işlevlerden esinlenerek 'modern prens' şeklinde adlandırdığı 'kolektif entelektüelleri' yani siyasi partileri toplumdaki dönüşüm hareketlerinde önemli bir araç olarak görmüştür (Aktaran Thomas, 2017: 524-525). Bu noktada entelektüellerin sosyal bir işlevinin olduğu ve organik olarak ait oldukları sınıfın fikirlerini ve özlemlerini yönlendirdikleri söylenebilmektedir.

Entelektüellerin görevi bir ideolojiye entelektüel gerekçelendirme sağlayarak alt yapı oluşturmaktır. Örneğin Giovanni Gentile ya da Croce gibi entelektüeller faşist fikirler üzerinden bir anlayış geliştirerek İtalya'da yaklaşık yirmi yıl süren bir kültürün oluşmasına yardımcı olmuşlardır. Bu isimler faşizmi entelektüel bir gerekçeyle

çevreleyerek ülkede yayılmasına katkıda bulunmuşlardır. Entelektüeller genellikle toplumdaki sınıf güçlerinden bağımsız olduklarını iddia etseler de Gramsci, onların sosyal sınıfların güçlerine karşı bağımsız olmadıklarını ve sınıftan bağımsız bir entelektüel sınıfın ütopyaadan ibaret olduğunu savunmuştur (Haug, 2000: 15-16).

Gramsci, entelektüelleri geleneksel ve organik entelektüeller olarak iki ayrı grup şeklinde değerlendirmiştir. Geleneksel entelektüeller hegemonyanın mevcut tüm oluşum aşamalarında bulunmuştur. Kendilerine ait sınıf işlevlerini yerine getirmiş aydınlardır. Bunlara din temsilcileri ya da bürokratlar örnek gösterilebilir. Gramsci, egemenliğini koruyan hegemonyanın koşullarının oluşmasında yardımcı oldukları için geleneksel entelektüelleri burjuvazinin temsilcileri olarak adlandırmıştır (Tabugon, 2015:79). Liderlerin sağladıkları ortama uygun fikirler sunan Gentile ve Croce geleneksel entelektüellerdendir.

Organik entelektüeller sınıfsal bağlı oldukları tarafı açıkça dile getiren, bunun farkındalığı ile hareket eden kişilerdir. Gramsci burada işçi sınıfı bilincinin gelişmesi içinde organik entelektüellerin önemli bir şart olduğunu söylemektedir. Çünkü organik entelektüeller tarafından yönetilen bir hareketin sonucunda geleneksel entelektüeller de taraf değiştirebilmektedir. Gramsci İtalyan işçi sınıfının yanında olan fikirleri ve devrimci mücadeledeki liderlik rolü bakımından kendisini de organik entelektüel olarak tanımlamıştır (Zgaib, 2009: 145).

1.2.2.5. Güç

Gramsci, hegemonya kavramını ve toplumdaki sosyal ilişkileri anlattığı alan güç kavramıdır. Gramsci, bir sosyal grubun alabileceği üstünlük hakkında iki farklı ayırım yapmaktadır: (1) liderlik veya uzlaşım, (2) kural ya da zorlama. Liderlik/uzlaşım, belirli davranışlara bağlı ödül ve cezalarla rızada kendini göstermektedir. Kural/zorlama ise kuvvet kullanımına yönelik bir ayırımı temsil etmektedir. Gramsci için hegemonya, güç yerine rıza ile elde edilen üstünlük anlamına gelmektedir. Güç ile rıza ayırımını kabaca devlet ve sivil toplum arasında da yapmıştır. Genel olarak devlet, güç kullanımı için zorlayıcı mekanizmalarını kullanırken, sivil toplum rızanın kazanılması için bir savaş alanıdır. Bu nedenle Gramsci, hegemonyanın kazanılmasındaki güç unsuru öncelikle sivil toplum kurumları aracılığıyla elde edileceğini iddia etmektedir.

Tahakküm ile rıza arasındaki ayırım niteliksel olarak ifade edilmekte ancak Gramsci hegemonyanın yalnızca sivil toplumda geliştiğini iddia etmemektedir. Hegemonya sürecini daha iyi anlamak için Gramsci'nin güç ilişkilerini nasıl analiz ettiğini görmek gerekmektedir. Gramsci, ikili sosyal güç görüşünü savunmaktadır. Birinci kısım ekonomik güçtür. Toplumun üretim ilişkilerinden kaynaklanan çıkarılardan ötürü sosyal gruplar farklılaşmaktadır. Toplumun ürünleri sosyal gruplar arasında eşit olmayan bir şekilde dağıtıldığı için toplumsal üretimden çok fazla pay alan gruplara üretim ilişkilerini etkilemek için maddi güç verilmektedir. İkincisi, üretim ilişkilerinin oluşturduğu grupların inanç sistemleriyle tutarlı siyasi iktidarın gücüdür.

Güç ilişkileri, belirli bir inanç sisteminin bir devlette benimsenmesinin nasıl işlediğini göstermesi bakımından Gramsci'nin tahakküm ile rıza arasındaki ayırımını aydınlatmaktadır. Onun için bir sosyal grup, kolluk kuvvetleri üzerinden herhangi bir baskı olmadan sosyal hegemonyası temelinde fikir birliği ile liderlik edebilmektedir. Bu durumda hegemonya, lider grubun inanç sistemini kabul etmelerinin bir sonucu olarak bir grup tarafından diğerine gönüllülük olarak anlaşılmalıdır. Çünkü hegemon olmayan grup tarafından belirli bir inanç sisteminin kabulü genellikle dengesiz ilişkilerinin sonucu olarak kabul edilmemekte ve bu nedenle rıza olarak adlandırılmaktadır. Tahakküm ise belirli kuralların asker ya da polis kuvveti kullanılarak uygulanmasıdır. Gramsci'nin söz konusu güç kavramı sonucunda üç farklı kombinasyon oluşmaktadır: (1) İdeoloji ve fikir birliğini sağlayan bir X grubu liderlik edebilir ancak bir Y grubuna baskın olamayabilir; (2) bir X grubu maddi yeteneklerini kullanarak baskın olabilir ancak Y grubuna liderlik edemeyebilir; (3) bir X grubu hem baskın olabilir hem de Y grubuna liderlik edebilir.

1.2.2.6. İdeoloji

Gramsci çalışmalarıyla Marksist düşüncüyü geliştirmeyi ve detaylandırmaya amaçlarken aynı zamanda bu düşüncüyü eleştirmekten de kaçınmamıştır. Gramsci, Marksistlerin ideolojilerin toplumlar üzerindeki etkilerine karşı takındıkları indirgemeci ve olumsuz tavra katılmamıştır. Diğer bir ifadeyle ideolojilerin yapısal ilişkiler üzerinde belirleyici herhangi bir etkisi olmadığı anlayışını benimsememiştir. Aksine onun için ideolojiler, insan kitlelerini örgütlemek ve yönlendirmek için tarihsel

bir ihtiyaç olmakla birlikte bu ihtiyaç toplumlardaki yapısal ilişkiler açısından uzun süreli bir etkiye sahip olabilmektedir (Mouffe, 2014: 170).

Gramsci'nin ideoloji kavramına yüklediği anlamı ve işleyişi anlamlandırmak için onun insan anlayışından bahsetmek gerekmektedir. Gramsci için kesin bir insan doğası yoktur. İnsan 'sosyal ilişkilerin bir bütünü' dür. Dolayısıyla insan statik bir varlık olarak kalmamakta ve bu değişim sosyal ilişkilerle oluşmaktadır. Bu oluş, genelden özele değil özelden genele doğru bir hareket halindedir. Kişi kendini değiştirebilir ve merkezinde olduğu karmaşık ilişkileri de etkileyebilir. Gramsci söz konusu değişimlerin bütünü en çok etkileyenlerin sosyal gruplar ve politikacılar olduğunu aktarmaktadır. Bir parti ya da sosyal grup kitleleri etkileyecek gücü ancak ideolojide bulabilir. Bu gruplar söz konusu gücü üretebildiğini fark ettiğinde hegemonyasını oluşturabilmek için ideolojilerinin toplumda sağduyu haline getirmeyi hedeflemektedir (Daldal, 2014: 155).

İdeoloji, yalnızca siyasi alanda olmamakla birlikte kültürden hukuka kadar günlük hayatın her alanında kendine yer bulmaktadır. Bu bakımdan bir egemen sınıfın hegemonyasını devam ettirmesi için ideolojilerinin gelişip ilerlememesine olanak sağlamaya çalışmaktadır. Bu şekilde din, töre, felsefe ya da ortak fikirlerden oluşan bir ideolojik blok kurulmaktadır. Toplumun herhangi bir ideolojiyi özümsemesi ya da özümsememesi Gramsci için söz konusu ideolojilerin mantığa uygunluğuna bağlıdır. Onun için akla uygun olmayan ve herhangi bir heves uğruna ortaya çıkarılan düşünme şekilleri, tarihsel rekabette yok olmaya mahkûmdur (Gramsci, 1986: 39-40).

1.3. Neo- Gramşiyen Görüşte Hegemonya

Neo-Gramşiyen perspektifi, Antonio Gramsci'nin yazılarından çok fazla etkilenen, devletlerin belirli hatlarını şekillendirirken düşüncelerin, bölgesel/küresel kurumların ve maddi yeteneklerin potansiyelini araştıran, Uİ ve politik ekonomi çalışmalarına eleştirel bir yaklaşım uygulamaktadır. Bu bağlamda neo-Gramşiyen, sosyal güçlerin, devletin ve hâkim düşünce sisteminin dünya düzenini nasıl tanımladığına ve sürdürdüğüne odaklanmaktadır. Neo-Gramşiyen yaklaşımı, realist düşünce okulları ile liberal teorilerin yıllardır süren çıkmazını fail-yapı arasında karşılıklı ilişkiye odaklanarak kırmak istemiştir (Tinas, 2018: 181).

Robert Cox, 1980'lerde yazdığı çalışmalarla hegemonya, dünya düzeni ve tarihsel değişim kavramları için eleştirel teoride kapsamlı bir bakış açısı geliştirmiştir. Gramsci, 20. yüzyılın en önemli düşünürlerinden biri olarak görülse de, çalışmaları sosyal bilimlerde belirli bir zaman ve mekânı yansıtmaktadır. Bu noktada, Gramsci'yi mevcut dünya siyasetini anlama çalışmalarına entegre etmek ve Gramsci'nin hegemonya kavramına uluslararası unsurlar ekleyerek kavramın güncellenmesini sağlamak Robert Cox tarafından gerçekleştirilmiştir (Özçelik, 2005: 95).

1.3.1. Robert Cox'un Hegemonya Kavramı

Robert Cox, Neo-Gramşçıyan düşünce sisteminin en önemli temsilcilerinden biridir. Uluslararası Politik Ekonomi ve Uİ alanlarında uzman olan Cox, klasik Uİ teorileri ve düşüncelerinin açıklayıcı gücünün eksikliğini gördüğü sorunların bir uzantısı olarak hegemonya kavramı üzerinde çalışmaya başlamıştır. Örneğin Cox, Keohane gibi neo-realistlerin bariz şekilde ABD egemenliğinin üstünlüğüne rağmen istikrarlı bir dünya düzenini kurmadaki başarısızlığının nedenini açıklamada yetersiz olarak görmüştür. Cox, bir devletin üstünlüğü bazı dönemlerde istikrarlı bir düzen oluştururken diğer dönemlerde düzen oluşturamıyorsa, istikrar ve hegemonya kavramlarından ne kastedildiğine daha yakından bakmanın yararlı olacağını düşünmüştür (Moolakkattu, 2009: 441).

Cox, Uİ'e eleştirel bir perspektiften yaklaşarak dünya düzenindeki istikrar ve değişimlere odaklanmıştır. Uluslararası düzendeki tarihsel değişiklikleri anlamak için ise hegemonya kavramını geliştirmiştir. Hegemonyaya eleştirel bir açıdan yaklaşmak, klasik Uİ teorilerinin tanımladığı durağan hegemonya anlayışından kopulmasını gerektirmiştir. Bu farklılaşmanın temel nedeni yapısal değişim süreçlerinin açıklanabilmesini sağlamaktır. Cox, İkinci Dünya Savaşı sonrası düzenden küreselleşmenin şekillendirdiği geçişi açıklamakla ilgilenmiş ayrıca üretimin, ekonominin ve ekonomik sınıfların küresel olarak organize edildiği yirminci yüzyıldan sonra üretimin örgütlenme biçimindeki radikal önemini gözlemlemiştir. Bu noktada Cox, 'devletler, toplumsal güçler ve dünya düzeni' kavramlarından bir teori oluşturmuştur (Sinclair, 2016: 511).

Teorisinde Cox kendisine mevcut dünya düzeninin nasıl ortaya çıktığı sorusunu sormuş ve çeşitli aktörler arasındaki sosyal güçlerin işleyişine vurgu

yapmıştır. Cox, Gramsci'nin çalışmalarından ilham alarak onun hegemonya kavramını benimsemiş ve bunu dünya düzenini açıklamak için kullanmıştır. Cox, analizlerinde ABD'nin küresel sistemdeki üstünlüğü üzerinde sıklıkla durmuştur. Çünkü ABD, hegemonya üzerindeki iktidar iddiasını meşrulaştırmak için liberalizm ideolojisini yaymış ve Amerikan tarihsel bloğunu dışa doğru genişletmeye çalışmıştır. Cox, Gramsci'nin bir sınıfın zorlama yoluyla değil alt sınıfların rızası sağlanarak hegemonyanın ortaya çıkacağı düşüncesini de benimsemiştir (Mendonça ve Demuner, 2017: 2).

Cox, dünya düzenini anlamak için sorunların kaynaklarını aramanın yeterli olmayacağını yapılar arasındaki ilişkilere odaklanılması gerektiğini düşünmektedir. Dünya düzeni, belirli tarihsel dönemlerde bir dizi örgütsel biçim üreten çeşitli devlet-toplum komplekslerinden oluşmaktadır. Bu nedenle 'uluslararası' kavramı devletlerin salt olarak siyasi ya da askerî etkileşimlerinin ötesinde algılanmıştır. Cox için devletler, söz konusu düzen içinde şekillenen toplumların ürünü olarak görülmüştür (Sinclair: 513).

Uluslararası düzeyde hegemonya, karmaşık sosyal ilişkiler yoluyla ülkeler arasında sosyal sınıfları birbirine bağlayan, tüm ülkelere nüfuz eden ve baskın bir üretim tarzlarına bağlanan düzeni işaret etmektedir. Cox, rızaya dayalı düzen açısından hegemonyaya ve maddi yeteneklerin üstünlüğü açısından tahakküme atıfta bulunmuştur. Cox için güç, Gramsci'nin tanımladığı anlamda yarı insan yarı canavar olarak iktidarın bir imgesi olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu durum eleştirel düşüncede, rıza ve tahakkümün bir kombinasyonuna dönüşmüştür. Güç iktidarın merkezinde, rıza ise iktidarın ana hedefinde olduğu sürece hegemonya devamlılığını sürdürmektedir (Burnham, 1991: 76).

Cox, Gramsci'den alınan rıza vurgusunun yanı sıra yapı ve kurumları hegemonik dünya düzeninin iki merkezi ve birbirleriyle ilişkili faktörler olarak değerlendirmiştir. Onun için bir yapı, üç kategoriden oluşmaktadır: maddi yetenekler, fikirler ve uluslararası kurumlardır (Cox, 1993: 62). Dünya hegemonyası, ülkeler arasında sosyal sınıf güçlerini maddi yetenekler ve fikirler aracılığıyla birbirine bağlayarak ve uluslararası kurumlar vasıtasıyla hegemonyanın dışa doğru genişletilmesini sağlayarak oluşturulmaktadır. Mevcut düzen içerisinde entelektüel kaynaklar kullanılarak alternatif kurumların meydana çıkması, yerleşik hegemonyaya

karşı aktif bir karşı hegemonya inşa etmek anlamını taşımaktadır. Karşı hegemonyanın başarısı için sosyal ilişkiler ile tarihsel bloğun oluşturularak sosyo-politik bir temelin kurulması ve sonunda ise bir mevzi savaşı gereklidir (Cox, 1981: 99).

1.3.2. Rızaya Dayalı Hegemonya

Neo-Gramşiyen anlayışa göre hegemonya, bir nüfus veya devlet üzerinde kontrol sağlamak için rıza ve tahakkümün kullanılmasıdır. Gramşiyen teorisyenlerin temelini de rıza ve tahakküm arasındaki denge oluşturmaktadır. Hegemonyanın temelde sadece askerî ve ekonomik güce dayandığı neo-realizm ve neo-liberalizmden farklı olarak Neo-Gramşiyen hegemonya, fikirler, maddi kaynaklar ve kurumlar gibi etmenler tarafından desteklenen geniş tabanlı bir rızanın ifadesidir (Bieler ve Morton, 2004: 87).

1.3.2.1. Dünya Düzeni

Küresel hegemonya, bir sosyal sınıf tarafından oluşturulan bölgesel/yerel bir hegemonyanın dışa doğru genişlemesiyle ortaya çıkmaya başlamaktadır. Bu tarz bir devletin küresel hegemonya mücadelesi için öncelikle kendi ulusal egemenliğiyle ilintili kültürü, ekonomisi ve sosyal olanakları gelişmiş olması gerekmektedir. Böylece söz konusu devletin egemen sınıfı diğer devletlerin toplumlarında da müttefikler bulabilmekte ve sonucunda göreceli olarak daha az güçlü olan devlerin sosyal sınıflarına olanak sağlayan bir devlet ideolojisi oluşmaktadır (Xing, 2016: 31).

Devlet ideolojisiyle başlayan hegemonyanın dışa doğru genişlemesi uluslararası tarihi bir bloğun oluşmasıyla desteklenmektedir. Gramsci'nin tarihi blok kavramı daha çok ulusal anlamda bir içeriğe sahip olsa da Cox ile birlikte bu kavram uluslararası bir niteliğe dönüşmüştür. Bu noktada ulus ötesi tarihi blok kavramı, iki ve daha fazla sınıfın ittifakından daha fazlasını ifade etmekte güçsüz olan devlet kurumlarının ve sivil toplumlarının yer aldığı bir birlik anlamına gelmektedir (Özçelik: 95).

Küresel düzeyde bir hegemonya adayının ortaya çıkması komşu ülkelerin ve bölgesindeki diğer ülkelerin bir dönüşüm içine girmesine neden olmaktadır. Çevre ülkeler hegemonya adayı devlet gibi herhangi bir sosyal/siyasi devrime uğramasa da geleneksel devlet yapılarını koruyarak da olsa hegemon devletin özelliklerini benimsemeye çalışmaktadırlar. Çevre ülkeler genellikle güçlü devletin sosyal ve

ekonomik özelliklerini özümserken siyasi özelliklerini daha göz ardı edebilmektedirler. Bu nedenle hegemonya kavramı özü itibariyle yoğun kavramken aynı zamanda hegemonyanın küresel hal almaya başlamasıyla diğer ülkelerce tezat bir kavram olmaktadır (Gill, 1986: 211).

1.3.2.2. Uluslararası Örgütler

Gramsci'nin hegemonyanın oluşturulabilmesi için entelektüellere verdiği rolü Neo-Gramşçıyan düşüncede Cox, uluslararası kurumlara vermiştir. Kurumlara, maddi yeteneklerdeki değişikliklerin ve ortaya çıkan ideolojik zorlukların aşılabilmesi için merkezi bir görev biçilmiştir. Kurumların görevi, çeşitli çıkarları temsil ederek bu çıkarlardan oluşan politikaları evrenselleştirmek ve bu yöntemle hegemonik bir stratejinin kökünü oluşturmaktır. Bu nedenle uluslararası bir kurumun oluşumu aslında belirli bir uluslararası konuda hegemonik bir mutabakatı yansıtmaktadır. Uluslararası örgütlerin özelliklerini Cox şu şekilde özetlemektedir:

1. Mevcut dünya düzeninde hegemonyanın genişlemesini kolaylaştıran unsurların somut hale gelmesini sağlarlar.
2. Örgütler, hegemonik dünya düzeninin birer ürünleridir.
3. Dünya düzenini oluşturan ideolojik normları meşrulaştırılmasını kolaylaştırırlar.
4. Olası karşı hegemonya düşüncelerini mevcut hegemonik düzene göre dönüştürebilmek için çevre ülkelerin elitlerinin seçilmesini sağlarlar.
5. Çevre ülkelerden gelen elitlerin ve örgüt içinde bulunan farklı fikirleri benimseyerek karşı hegemonya riskini azaltırlar (Cox, 1983: 172).

Cox'un örgütlerin özelliklerinde belirttiği gibi kurumlar, Neo-Gramşçıyan anlayışta küresel bir yapının meydana gelmesinde rol oynayan güç düzeylerinden biridir. Cox için uluslararası örgütler, öznel ve sosyal alanların oluşumundan sorumlu, ekonomik faydalara dayalı, rızayı sağlama aracıdır. Diğer bir deyişle, ideoloji ve çıkarları uluslararası örgütlerin içerisinde kurumsallaştırarak dünya düzenine doğrudan etki etmeyi sağlamaktadırlar.

ABD özelinde, DTÖ ya da IMF gibi uluslararası ekonomik örgütlerin kurulması, ABD hegemonyasının kapitalist, liberal ve demokratik düşünceleriyle uyumlu devletlerarası kuralların ortaya çıkmasında önemli rol oynamışlardır. Söz

konusu kurumların kanunları, üye olan devletlerce kabul edildiği süreç boyunca hegemon aktörün politikaları daha az dirençle karşılaşmaktadır. Ayrıca Gill, bu tür kurumların kalkınma programları kapsamında krediler vererek devletlere karşı zorlayıcı politikalar izleyebileceğini yalnızca fikir birliğine dayalı stratejiler benimsemeyeceklerini ifade etmektedir (Gill, 1983: 73).

1.3.2.3. Kültürel ve Ahlaki Liderlik

Neo-Gramşiyen görüşte kültür, indirgenmiş analizlerde olduğu gibi yalnızca sosyalleşme ya da toplumlar arasında değer alışverişi aracı anlamına gelmemektedir. Onlar için kültür, hegemonyanın kurulmasında aktörlerin nüfuzunu arttıran önemli bir unsurdur. Gramsci ile başlayan ve Neo-Gramşiyen bilim adamlarının katkılarıyla devam eden kültürel liderlik kavramı günümüzde yumuşak güç başlığı altında hegemonyanın oluşmasında ve sürdürülmesinde maddi yeteneklerin kullanılmasına gerek kalmadan benzer sonuçlara ulaşmaya olanak sağlamaktadır. Çünkü hegemon devlet herhangi bir zorlayıcı güç maliyeti ödemediği için onu takip eden, hayran olan ya da taklit eden devletlerin rızasını alma başarısı elde edebilmektedir. Kültürel liderlik fikri, çekici bir düşüncenin ve ideolojinin katkısıyla hegemonya sınırlarını genişlemesine hizmet etmektedir (Konrad, 2012: 2).

Günümüz dünyasında ABD üstünlüğünün ekonomiden yaşam tarzlarına kadar uzandığını dile getiren -asında bir Gramşiyen teorisyen olmamasına rağmen bazı argümanlarının Gramşiyen hegemonya kavramıyla ilgili olabilir- Nye, dili ve düşünceleriyle ABD düşmanlarını bile etkileyen bu unsurları kitle kültürünün ürünleri olarak adlandırmaktadır (Nye, 2002: 545). Amerika örneğinden devam edildiğinde Amerikan ekonomik ve askerî gücünün bugün düşüşte görüldüğünden realist teoride ABD'nin hegemonik statüsünün kaybettiği iddia edebilmek mümkündür. Cox ise ABD'nin ekonomik olarak göreceli bir düşüş içerisinde olmasına rağmen Amerikan hayat tarzının hiçbir zaman bu denli güçlü olmadığını ya da Amerikan pop kültürünün tüm dünyada iyi bir yaşam imajı yansıtarak hegemonyasını devam ettiğini ifade etmektedir (Cox, 1995: 39). Hegemonyanın karmaşık doğasında kültür unsurunun önemi bu bakımdan realist perspektifle açıklanamamakta, Gramşiyen analiz daha uygun bir yaklaşım sergilemektedir.

Düşünce birliği sağlandığında ve maddi unsurlar yerine getirildiğinde, hegemonya adayı kendisini kültürel, ahlaki ve entelektüel bir hegemon olarak göstermek amacıyla bir eğitimci gibi hareket edebilmektedir. Neo- Gramşiyen teorisyenler, güçlü bir kültüre ve ideolojiye sahip bir ülkenin hegemon olarak daha uzun süreler varlığını devam ettireceğini düşünmektedirler (Fontana, 1993: 99-115).

1.3.3. Güce Dayalı Hegemonya

Yaygın kullanımıyla güç kelimesi, insanları veya şeyleri kontrol etme yeteneği anlamına gelmektedir (Oxford Learner's Dictionaries, ty.). Öte yandan Gramşiyen anlayışta güç hem siyasi hem de sivil toplumun diyalektik sentezi olan hegemonya kavramının rıza ile birlikte birleşmelerinden biridir. Diğer bir deyişle hegemonya zorlama, yönlendirme, cezalandırma ya da yaptırımın da olduğu egemenliğin kültürel ve ahlaki liderlik ile desteklenmesidir. Uİ disiplininde Gramşiyen odaklı hegemonya çalışmalarında da uluslararası düzenin çoğunluğu karşısında etkili olan, sahip olduğu güç faktörleriyle diğer ülkelere karşı baskın olmayı ve bu şekilde kalmayı sağlayacak kültürel, politik, maddi ve askerî güce sahip bir aktörün varlığı üzerinde durulmaktadır (Konrad: 3).

Cox, neo-realizmin devletlere ve özellikle onların maddi yeteneklerine vurgu yapan, dünya düzeninin yapısını maddi güçlerin konfigürasyonu olarak iktidar dağılımına indirgeyen sistemini eleştirmiştir. Ona göre, uluslararası sistemde birbirini izleyen hegemon güçler, çıkarlarına uygun bir dünya düzeni şekillendirdiklerini ve bunu hem zorlayıcı yetenekleriyle hem de rıza alarak başardıklarını ifade etmektedir (Tinas: 182). Rıza kavramını tamamlayan ve hegemonyanın kurulmasında ve sürekliliğinin sağlanmasında önemli rol oynayan tahakküm, üretken ve yıkıcı potansiyelleri içermektedir (Peng, 2018:52).

1.3.4. Bölgesel Hegemonya

Soğuk Savaş'ın bitmesiyle iki kutuplu sistem ABD'nin liderliğinde tek kutuplu hal almış, bölgesel ve küresel yönetim sorunlarında önemli roller üstlenen kilit aktörlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgesel çatışmalar, ekonomik yoksunluklar ve siyasi istikrarsızlıkların üstesinden gelinmesi için bölgesel güçlere yönelik dünya düzeninde güven artmıştır. Örneğin, Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Afrika ekonomisindeki büyüme potansiyeli, diğer ülkelerin ve hatta kıtanın tamamına

istikrar getirebileceği, bölgesel örgütleri güçlendirebileceği ve Afrika'nın çözümünde bölgesel bir lider olabileceği hususunda uluslararası örgütler tarafından desteklenmiştir (Prys, 2010: 480).

Bölgesel hegemonya, aktörlerin küresel hegemonyaya ve uluslararası düzene karşı takındıkları tavırlar bakımından bağımlı ve özerk olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bağımlı hegemonya, bulunduğu coğrafi konumda ve nüfuz bölgesinde egemen güç olmasını sağlayan niteliklerini küresel hegemon devletin gölgesi altında sahip olan, onun devletlerarasında üstlendiği politikalarla ve misyonlarla uyumlu bir bölgesel güç anlamına gelmektedir. SA, Arap Baharı sonrasında ABD'nin Orta Doğu ve Körfez bölgelerindeki politikalarıyla uyumlu bir müttefiki olarak desteklenen bağımlı bölgesel güç olma potansiyelli örneklerden biridir. Özerk hegemonya ise hem uluslararası sistem içerisinde önemli güç merkezlerini bünyesinde barındıran uluslararası kurumlarla ikili ilişkileri kopuk hem de küresel hegemonyanın benimsediği görüşlerden bağımsız olan bir hegemonya şeklindedir. Tarihsel bir kültür ve ideoloji etrafında kendisine mahsus dinamikler oluşturarak kurulmaya çalışılan bu hegemonya da bölgesel güç diğer güç odakları tarafından soyutlanmış ve yabancılaştırılmıştır. İran da mevcut konjonktür içerisinde ABD ve uluslararası örgütlerle ilişkileri, bulunduğu bölgede ideolojik nüfuzu değerlendirildiğinde bağımsız güç olma potansiyelli en önemli aktörlerden biridir (Battır ve Ateş, 2013: 35).

Bölgesel hegemon adaylarının coğrafi konumlarında sahip oldukları nüfuz, dostluk yahut düşmanlık bağı üzerinden oluşabilmektedir. Böylece hegemon aday devlet, komşu ve bölgesinde bulunan öteki devletlere yönelik bir ittifak kurabilecek, bölgedeki etkinliğini genişletebilecek ve bölgede kendi politikalarına muhalif diğer orta güçteki ülkelerin tersine, bölge politikalarına küresel bir nitelik kazandırabilecektir. Bölgesel hegemonya aday devlet, hem enerji kaynaklarına erişimi ve güç kullanımı hem de dış politikada yumuşak/sert güç türlerini etkin kullanışı bakımından diğer devletlerden ayırt edilebilir (Flames, 2007: 3-10). Güç ve rıza unsurlarının bölgede aktif olarak kullanımı adayın bölgedeki hegemonyasını geliştirecek ve güçlendirecektir.

Sonuç olarak hegemonya kavramı Uİ literatürünün genelinde direkt bir güç kullanma tehdidi ve nispi bir üstünlük olarak kullanılmaktadır. Ancak Gramsci'nin alt

yapısını oluşturduğu ve Cox'un katkısıyla geliştirilen hegemonya kavramı, herhangi bir aktörün politik alanda hegemon olarak adlandırılabilmesi için diğer aktörler karşısında yalnızca ekonomik ve askerî alanda güçlü olmasının yetersiz olacağı şeklinde diğer hegemonya tanımlarından farklılaşmıştır. Güçlü bir kültür ve ideoloji de Neo-Gramşiyen anlayışın hegemonyası için göz ardı edilemez unsurlarıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

İRAN'IN BÖLGESEL HEGEMONYA KURMA GİRİŞİMİ

İran, uluslararası ve bölgesel güçler için her zaman önemli bir konuma sahip olmuştur. İran'ın bu güçlerle ilişkisinin tarihsel bir okuması hem karşılıklı şüphe hem de karşılıklı çıkarlar tarafından yönetilen, kalıcı ancak sert bir ilişkiyi göstermiştir. Ancak günümüzde İran, büyük güçlerin küresel düzende hâkim konum sağlamak için rakiplerini kontrol altına almaya ve dışlamaya çalıştığı yeni bir ortamda yaşamaktadır. İran'ın kendisinin bir güç oyuncusu olmayı hedeflediği süre boyunca, Orta Doğu için önerilen bölgesel planlarda aktif ve proaktif bir taraf olmuş fakat küresel güçler İran'ın ikincil bir konumda kalmasını ısrar etmişlerdir. Bu durum, İran'ı bölgesel kimliğini ve çıkarlarını geniş bir İran milliyetçiliği çerçevesinde temsil eden formülleri, ilkeleri ve stratejik doktrinleri ortaya çıkarmaya itmiştir. İran, ona dayatılan herhangi bir siyasi ve askerî gerçekliği reddetmeye çalışarak Orta Doğu'daki etki alanlarını genişletmek istemektedir. Bu bölümde de, İran'ın bölgesel hegemon olabilmek amacıyla attığı hem güç hem de ideolojik adımları yer almaktadır. Bu kapsamda, ilk olarak güç odaklı politikalar yer almış ve askerî gücü, silah kapasitesi, nükleer çalışmaları, bölge vekâlet savaşlarındaki rolü ve ekonomisi irdelenmektedir. Akabinde ise rızaya dayalı hegemonya kurma adımları kapsamında Şii hilali ideolojisi, bölge dışı devletlerle ve uluslararası örgütlerle ilişkileri değerlendirilmektedir.

2.1. 'Tahakküme' Dayalı Hegemonya Kurma Politikaları

Şubat 1979'da gerçekleşen İran Devrimi'nin akabinde İran, Orta Doğu ve Basra Körfezi'nde etkin bir dış politika adımları atmaya başlamıştır. Devrim sonrasında başlayan İran-İrak Savaşı sürecinde askerî teçhizatının ABD menşeli olmasından kaynaklanan sorunlar İran'ın askerî güç algılarının değişmeye başlamasına neden olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesi, 1991'de Birinci Körfez Savaşı'nın patlak vermesi ve ABD'nin sırasıyla 2000'de Afganistan'ı ve 2003'de Irak'ı işgaliyle bölgede kalıcı hale gelmesi İran'ı hem ulusal hem de bölgesel güç ve güvenlik stratejilerini yeniden yapılandırmaya itmiştir. Özellikle ABD ve İsrail aleyhtarı politikalar izleyen İran, güç unsurlarını 'ülkenin sürekli bir tehdit unsuruyla karşı karşıya olduğu' düşüncesiyle arttırmak istemiştir. (Doster, 2012: 45).

İran, bölgedeki güç politikalarını başlıca unsurlar üzerinden inşa etmektedir. Askerî kabiliyetin arttırılması hedefiyle savunma sanayisine yatırım, devletin önceliklerindedir. Diğer bir unsur ise vekâlet savaşı ya da temsili savaş metodudur. Vekâlet/temsili savaş, iki farklı gücün kendi menfaatleri doğrultusunda, üçüncü bir devletin topraklarında o devletin imkânlarını kullanarak sürdürdükleri bir mücadeledir (Deutsch, 1964:102-103). İran, özellikle Arap Baharı sonrasında vekil aktörler vasıtasıyla bölgedeki nüfuzunu genişletmeye ve kalıcı hale getirmeye çalışmaktadır (Konukcu, 2018: 77).

2.1.1. İran Ordusu

İran'ın askerî kabiliyetleri, 1979 İslam Cumhuriyeti ile değişen ve gelişen askerî öğretilerine yansımaktadır. Bu öğretiler tarihsel tecrübelerden, ideolojiden ve pratiklerin harmanlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Öğretilerin temel içeriği, ulusal güvenlik ve güç hedeflerine ulaşmak için İran askerî kuvvetlerinin örgütlenmesine ve eğitilmesine rehberlik edecek olan stratejik kavramlar ve ilkelerdir. Günümüze kadar bazı değişikliklere uğramış olsa da söz konusu kavramlar ve ilkeler, 1992 yılında İran Silahlı Kuvvetleri'nin tüzüğüne girerek kanunlaştırılmıştır (Ward, 2005: 560).

İran askerî öğretileri iki boyutlu bir yapıya sahiptir: ideolojik-politik ve askerî-teknik. İdeolojik kısım, manevi rehber olarak Velayet-i Fakih ilkesi inancıyla ezilenlerin ve yardıma muhtaç olanların koruyucusu olma nosyonu çerçevesinde İran Devrimi'ni ihraç ederek özdeş rejimler oluşturmayı amaçlamaktadır. Askerî-teknik bölüm, ideolojik ve siyasi hedefleri yerine getiren ayrıca ulusal bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü korumaya yönelik görevleri içermektedir (Selifkar ve Rezai, 2020: 18).

İran'ın devrim sonrasında dönüşen askerî yapısı, özellikle gelişmiş askerî teknolojilere sahip düşmanlara karşı mücadele etmenin imkânsızlığı üzerinden planlanarak 'asimetrik güç' mantığıyla geliştirmiştir. Asimetrik güç kavramı, genellikle çatışma taraflarının amaçları, araçları veya metotları bakımından karşılaştırıldığında önemli ölçüde farklılıkların olduğu bir savaş yöntemidir. Diğer bir ifadeyle taraflar arasında mutlak bir güç eşitsizliğinin olduğu savaşlarda, güçlü düşmanın zaafları ve zayıflıkları üzerine yoğunlaşarak büyük zarar verme imkânına sahip olmaya dayanmaktadır (Mello, 2015: 2). İran da ordusuna ve savunma

sanayisine, hem ABD ve İsrail gibi düşman devletler hem de bölgesinde bulunan Türkiye, Katar ve SA gibi rakip devletler karşısında, bu güç yöntemi üzerinden caydırıcılık ve kabiliyet kazandırmaya çalışmaktadır (Waltz, 2009: 41).

İran, Şah rejiminden kalma, diğer dünya devletlerinde olduğu gibi klasik bir orduya ve kolluk kuvvetlerine sahiptir. Kara, hava ve deniz kuvvetlerinden oluşan İran geleneksel ordusu yaklaşık 350.000 faal ve 400.000 yedek askerî personele sahiptir. İran Genelkurmay Başkanı olarak Muhammed Bakiri, Ordu Başkomutanı olaraksa Abdulrahim Musavi görev yapmaktadır. İran ayrıca öğretiler ve asimile güç mantığı kapsamında diğer ülkelerden farklı olarak şahsına münhasır askerî yapılar ile sert gücüne dinamizm kazandırmaktadır. Bu yapılar: Besic Güçleri, Kudüs Güçleri ve bu iki gücün bağlı olduğu Devrim Muhafızları'dır (Yegin, 2016: 14). Söz konusu yapılar, İran'ın savunma ve caydırıcılık potansiyelini arttırdığı için İran askerî yapılanmasını konu alan çalışmalar içerisinde en çok odaklanılan kısımdır. 2006'dan beri devletlerin askerî güçleri hakkında analitik analizler ortaya koyan Global Firepower'ın verilerine göre İran, 140 modern askerî güç arasında 14. sırada yer almaktadır. Orta Doğu'da bulunan ülkeler içerisindeyse 3. sıradadır (Global Firepower, 2021).

1979'da devrimci lider Ayetullah Ruhullah Humeyni yirmi milyon kişilik bir ordu oluşturulması çağrısında bulunmuştur. İran Anayasası da 150. ve 151. Maddesi'nde devleti, tüm vatandaşları her zaman silahlı bir çatışmada kullanabilecek şekilde İslami usullere uygun olarak gerekli tüm olanaklara sahip bir askerî eğitim programı sağlamakla sorumlu tutmuştur. Bu kapsamda hem yeni İran hükümetinin İslami düzenini korumak hem de uluslararası düzende İran'ın askerî gücünü arttırmak amacıyla Humeyni tarafından 5 Mayıs 1979'da İslam Devrim Muhafızları Birliği (İDMB) kurulmuş, 1982'de ise anayasal bir kurum olmuştur (Wehrey vd., 2009: 21-22).

Halk tarafından Pasdaran (muhafızlar) olarak da adlandırılan İDMB, kurulduğu tarihten itibaren İran'da önemli bir siyasi, ekonomik ve askerî güç haline gelmiştir. Geleneksel silahlı kuvvetlerden farklı olarak çok daha politik ve ideolojik yapısı bulunmaktadır. Kara, hava ve deniz kuvvetlerinin yanı sıra Besic Güçleri ve Kudüs Gücü adlı birimlerden oluşan yapıya sahiptir. Ayrıca İDMB, devletin siyasi ve dini

liderine olan yakınlığından, oldukça gelişmiş ekipmanlara, önemli istihbarat ve harekât birimlerine sahip olmasından dolayı geleneksel İran ordusuna göre ülke içinde ve dışında daha aktif rol üstlenmektedir. İki ordu arasındaki fark, bütçede ayrılan miktarlar arasında da kendini göstermektedir. İDMB ordusunun yıllık bütçesi beş milyar dolara yakınken geleneksel ordunun bütçesi yaklaşık üç milyar dolardır. İDMB'nin Besiç ve Kudüs Güçleri hariç 125.000 askerî personeli bulunmaktadır (Bağ, 2020).

Besiç Güçleri, halk milisleri olarak 30 Nisan 1980'de kurulmuştur. İlk olarak ülke içinde devrim karşıtı hareketleri bastırmak için Kürtlerin ve Türkmenlerin bulunduğu bölgelerde görevlendirilen Besiç, İran-İrak Savaşı sırasında İran ordusu yanında 'insan dalgası' taktikleriyle yaklaşık 100.000 gönüllüyle yer almıştır. Besiç, 1988'de savaşın sona ermesinden sonra tekrar bir yapılanmaya girmiş ve yeniden toplumda hükümet karşıtı protestoları bastırmakla yetkilendirilmiştir (Ostovar, 2013: 345-347). Üye sayısının yaklaşık 20-25 milyon arasında olduğu tahmin edilen Besiç Güçleri, ulusal güvenliğin ve siyasi istikrarın sağlanmasında İran hükümeti için önemli bir sorumluluk üstlenmektedir (Türkoğlu, 2019).

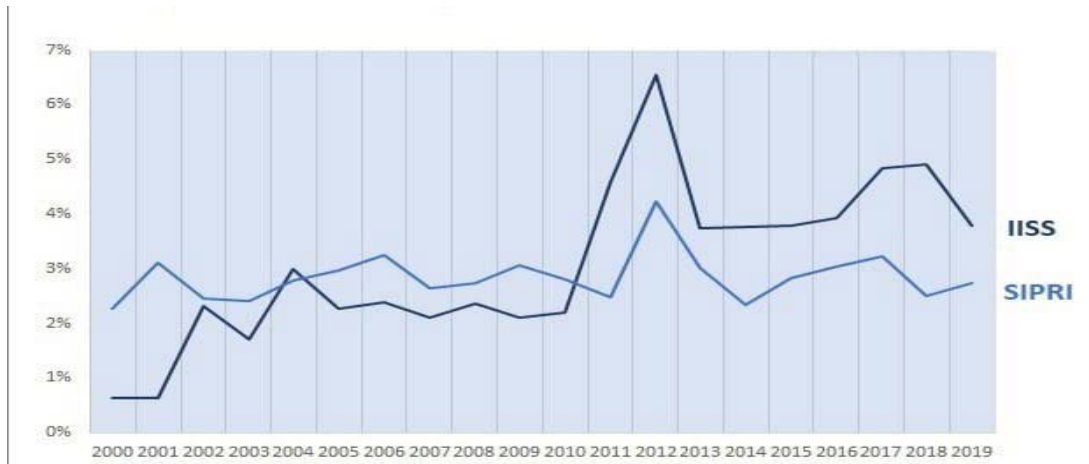
Devrim Muhafızları bünyesinde kurulan diğer özel kuvvetlerden bir diğeri 1990'da oluşturulan Kudüs Gücü'dür. KG'nin temelleri İran'daki İslami Kurtuluş Hareketleri Ofisi'nde atılmıştır. Hüseyin Ali Muntazeri adlı aktivist ve din adamının başkanlığını yaptığı bu ofis, başka ülkelerde faaliyet gösteren farklı örgütlere destek vermeyi ve bu destekleri koordine etmeyi amaçlamıştır. KG de bu amaç çerçevesinde, Ahmed Vahidi komutanlığında oluşturulmuştur. Ahmed Vahidi ilk komutan olsa da birimin gelişmesinde en çok katkısı olan 1998'de KG'nin başına geçerek en uzun süre komutanlık görevi yapan Kasım Süleymani'dir. Süleymani, 3 Ocak 2021 tarihinde ABD güçleri tarafından öldürülmesi sonucunda yerine İsmail Kaani getirilmiştir. Süleymani'nin komutası altında birçok yabancı ülkede devlet dışı aktörlere destekte bulunmuşlardır. Bunlar arasında Lübnan'da faaliyet gösteren Hizbullah, Filistin'de Hamas ve İslami Cihat Örgütü, Irak'taki ve Afganistan'daki muhalif Şii milisleri yer almaktadır (Khoshnood, 2020: 8).

KG, direkt bir çatışmanın tarafı olabileceği gibi bu grupların eğitilmesinde, silahlandırılmasında ve kaynak aktarılmasında büyük rol oynamaktadır. KG'yi diğer birimlerden ayıran en önemli özelliği, KG komutanının Devrim Muhafızları içerisinde yer alan komuta zincirini atlayarak doğrudan İran lideriyle iletişime geçebilme yetkisine sahip olmasıdır. Devrim Muhafızları'nın yurt dışı ayağı olarak bilinen KG'nin yaklaşık yirmi bin askerî personeli bulunmaktadır (Cordesman, 2007: 8-9).

2.1.2. İran'ın Savunma Sanayisi

İran'a zaman zaman hafifletilmesine rağmen devrimden günümüze kadar yaklaşık kırk yıldır ABD ve Batılı devletler tarafından ekonomik ve askerî ambargolar uygulanmaktadır. Bu ambargolar altında yıllarca eskimiş askerî envantere sahip olan İran, son yirmi yılda yerli bir savunma sanayii endüstrisi geliştirmek için önemli çaba sarf etmiştir. Söz konusu ambargolar bu noktada İran için bir motivasyon kaynağı olmuş olsa da Görsel 2.1'de görüldüğü gibi yaptırımların ağırlığı arttığı dönemlerde savunma harcamalarında belirli bir düşüş yaşanmıştır.

Grafik 2.1: IISS ve SIPRI Verilerine Göre 2000-2019 Yılları Arası İran Bütçesinde Savunma Harcamalarının Payı

Kaynak: Rome, 2020.

Bölgesinde bulunan rakip devletlerin ABD ve Batı'dan satın aldığı askerî malzemelere kıyasla İran savunma araçları daha küçük çaplı kalıyor olsa da eskijen cephanelerini çalışır durumda tutmada, silahlarının çoğunu modernize etmede ve ülkenin savunma anlayışı doğrultusunda bazı yerli silahların, tankların, uçakların ve

sistemlerin üretilmesinde başarılı bir noktaya ulaşmıştır. Azerhaş ve Saika savaş uçakları, Zülfikar tankı, Tufan helikopteri, Ümit uydusu, Mirsad füzesavar sistemi ve Baver 373 hava savunma sistemi İran'ın yerli savunma sanayisinde ön plana çıkan örneklerdendir.

İran'ın balistik füzeleri, stratejik caydırıcılığının temel noktasını oluşturmaktadır. Bu durum, İran savunma sanayisinin modern bir hava kuvvetinden yoksun olmasından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla İran, bölgedeki düşmanlarını - özellikle ABD, İsrail ve SA'yı- İran'a saldırmaktan caydırmak için uzun menzilli saldırı kabiliyeti olan balistik füzeleri üretmeye yönelmiştir. Yakın, kısa ve orta menzilli balistik füze envanterine sahip olan ayrıca alçak irtifada uçabilen ve bir hedefe çok yönden saldırabilen seyir füzeleri geliştiren İran, füze gücü kapsamında Orta Doğu'nun en güçlü ülkesidir (Ward, 2009:316-317). Secil füzeleri, Şahab füzeleri ve Khorramshahr füzesi İran'ın geliştirdiği önemli füzelerden bazılarıdır.

İran'a özgü orta ve uzun menzilli ilk balistik füze Secil'dir. Secil, yük başlığının ağırlığına bağlı olarak yaklaşık 1500-2500 km menzile ve İran'ın yakın sınır bölgelerinin uzağındaki hedefleri vurma kabiliyetine sahip ilk ürettiği füze olması sebebiyle dikkat çekmektedir. En çok 1000 kg yük kapasitesi olan Secil, mobil karayolu sistemi şeklinde tasarlanarak herhangi bir noktadan fırlatılabilme imkânı sunmaktadır. İran, füze fırlatma hızının kısa sürede tutulması için Secil'i katı yakıt kullanarak tasarlamıştır. 1990 sonrası geliştirilmeye başlanan füzeye ilişkin İran, 2009-2011 yılları arasında bilinen üç başarılı test gerçekleştirmiştir (Cordesman ve Gold, 2014: 36-39). Secil son olarak İran'ın Ocak 2021 tarihinde gerçekleştirdiği Büyük Peygamber-15 isimli askerî tatbikatta ateşlenmiş ve kabiliyetleriyle küresel bir dikkati üzerine çekmiştir. Secil'in menzili hem Orta Doğu'nun hem de Güneydoğu Avrupa'nın güvenliği için önemli bir tehdit unsuru oluştursa da, İran Secil'in yalnızca savunma ve caydırıcılık amaçlı olduğunu iddia etmiştir (Iran Press, 2021).

Şahab füzesi, İran'ın Irak Savaşı döneminde Libya'dan ve Kuzey Kore'den aldığı Scud füzeleri temel alınarak geliştirilmeye başlanmıştır. İlk olarak, 1993 yılında 1300 km menzile sahip Şahab 1 ve Şahab 2 adlı füzeler İran askerî malzemeleri arasına girmiştir. Bölgedeki düşmanlardan Tel Aviv ve Riyad'ı vurabilecek potansiyele sahip

olan bu füzeler, İran'ın çevresinde artan ABD güçleri ve müttefiklerinden dolayı yeni tehdit algıları nedeniyle yeniden geliştirilme gerekliliği ortaya çıkmıştır (Rubin, 2006: 17-19). 1998'de İran devlet televizyonunda yayınlanan Şahab 3 adında yeni bir füze uçuş testi gerçekleştirilmiş ve Şahab'ın menzili 1300 km'den 2000 km'ye çıkarılmıştır. Oldukça gelişmiş bir hedef sistemiyle donatılan Şahab, hata payının 10.000/2 olmasının yanı sıra menzilden ayrılması durumunda yeniden menzile sokulabilmesi gibi özelliklere sahiptir. Batı kaynakları içerisinde Şahab füzelerinin günümüzde daha da geliştirilerek uçuş mesafelerinin 5000 km'ye kadar ulaştığı Şahab 4 ve Şahab 5 varyantlarının olduğu iddia edilmiş olsa da İranlı devlet adamları bu iddiaları yalanlamıştır (Rezaei, 2017: 186-189).

Şekil 2.2: İran'ın Geliştirdiği Yerli Füzeler ve Menzilleri

Kaynak: Stratfor, <https://worldview.stratfor.com/article/what-s-driving-iran-build-better-missile-jcpoa-tactical-strategic>

2.1.3. İran Nükleer Programlarının Geçmişi ve Mevcut Kapasitesi

Şahın devrilmesinin ardından devrimciler arasındaki ilk tartışma konularından biri eski rejimden kalan nükleer program hakkında olmuştur. Şahın nükleer mirası, devrimciler tarafından Batılı devletlerin dayatmalarıyla kabul edilen pahalı bir nükleer program olarak görülmüştür. Bu nükleer karşıtlık hem ideolojik bir retorik olduğu kadar hem de pragmatik bir fayda-maliyet analizinin sonucu ortaya çıkmış, kraliyet mirasından kalan projede kw başı 2500-3000 dolar olan maliyeti İran'da gazla çalışan bir elektrik santralinin kurulmasıyla 300 dolara kadar düşürüleceği ön görülmüştür. Ayrıca yetersiz uranyum kaynakları, aktif fay hatlarından oluşan arazilerin oluşu ve

uzmanlık noktasında eksiklik argümanlarıyla İran, 28 Temmuz 1979'da Batı kaynaklı tüm nükleer santrallerin inşaatını durdurarak mevcut tüm nükleer anlaşmalardan çekilmiştir (Tagma, 2020: 43-44).

Eylül 1980'de Irak, henüz devrim sonrası değişimin sancılarını üzerinden atamamış olan İran'ı işgal etmiş ve sekiz yıl sürmüş olan bu savaş İran'ın nükleer altyapısına ciddi şekilde zarar vermiştir. İlk olarak İran, Irak'ın nükleer reaktörlerine karşı başarısız bir saldırı girişiminde bulunmuş ancak akabinde Irak hava kuvvetleri İran'ın Buşehr kentinde bulunan nükleer santrale toplamda yedi kez baskın düzenleyerek karşılık vermiştir. Harabeye dönen santralde ve çevresinde oluşan zararın yaklaşık 3-5 milyar dolar arasında değiştiği tahmin edilmiştir. 1980'li yıllara gelindiğinde İran'da yaşanan enerji krizleri ve Saddam Hüseyin'in ABD ve Avrupalı devletler tarafından sofistike silahlar ve istihbaratlarla desteklenmesi, İranlı liderlerin kendilerini yalnız hissetmelerine neden olmuş, bu durum İran'ın nükleer programlarını caydırıcı bir etmen olması için yeniden değerlendirilmeye başlanmasına yol açmıştır (Huang, 2016: 4).

'Bir nükleer program, ciddi elektrik krizleri yaşayan ve İslami rejim karşısında düşmanları artan İran'a yardımcı olabilir' düşüncesiyle 1979'dan beri uykuda olan nükleer program yeniden canlandırılmıştır. 1984'de nükleer programı başlatmak için Ali Hamaney, Ayetullah Humeyni'den yetki ve ulusal bütçeden fon almıştır. Uluslararası büyük bir izolasyonla karşı karşıya kalan İran nükleer projesinde diğer devletlerden bir ortaklık aramış olsa da çabaları işe yaramamış, destek sadece Pakistan'ın nükleer silah programının babası olarak bilinen Abdulkadir Han'dan gelmiştir. Böylece İran'ın uranyum zenginleştirme odaklı nükleer programı A. Khan'ın teknik çizimleri, üretim direktifleri ve bileşen örnekleriyle başlamıştır (Kassa, 2011: 4-5).

İran, 1992'den 2002'ye kadar yerli bir nükleer yakıt döngüsüne ulaşmak için istikrarlı bir ilerleme kaydetmiştir. İlk olarak başta Almanya ve Arjantin olmak üzere birçok ülkeden özel şirketler aracılığıyla hammadde ve bileşenler satın alınmış, İran-İrak savaşında zarar gören reaktörler yenilenerek nükleer program ulusal bir öncelik haline gelmiştir. Ulusal bütçeden nükleer program için 800 milyon dolardan fazla

tahsis edilmiştir. Bununla birlikte İran ek nükleer ortaklık arayışına girmiş ve yıllık 60 milyon dolarlık bir bütçeyle Çin İran'ın birincil nükleer ortağı haline gelmiştir. İran bu süreçte birçok reaktör tesisi inşa etmeyi başararak, Nükleer Silahların Yayılmasının Önlenmesi Anlaşması'ndan (NPT) doğan yükümlülüklerinin aksine gizlice nükleer zenginleştirme deneyleri yapmaya başlamıştır (Vaez ve Sadjadpor, 2013: 10-16).

2002'de, Halkın Mücahitleri Örgütü (Mojaheden-e Khalq) adı verilen İranlı muhalif Marksist- İslamcı grup İran'ın nükleer programı hakkında uluslararası bir krize neden olacak bilgiler vermiştir. İran'ın Natanz kentinde bulunan beyan edilmemiş nükleer zenginleştirme tesisleri ve Arak'taki nükleer reaktörlerde kullanılan ağır su üretim tesislerinin varlığı iddiası ABD ve İran arasındaki nükleer krizi hızlandırmıştır. ABD'nin Irak'ı işgali İran'ın nükleer zenginleştirme planlarının askıya alınmasına neden olsa da petrol fiyatlarının artması, İran-ABD arasındaki ilişkilerin normalleşmemesi ve Irak'taki durumun zamanla daha da kötüleşmesi Tahran'ın cesaretlenmesini sağlamıştır (Reichart ve Carus, 2009: 1). Avrupalı devletlerin temel amacı İran'ın uranyumu zenginleştirme çabasından kalıcı olarak vazgeçmesini sağlamak olsa da İran Mahmud Ahmedinejad önderliğinde yeniden uranyumu dönüştürmeye başlamıştır.

Selefi Muhammed Hatemi'ye kıyasla eski cumhurbaşkanlarından Mahmud Ahmedinejad, İran'ın nükleer projeleri hakkındaki müzakerelerde daha sert bir duruş sergilemiştir. 2006'da Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (IAEA) İran'ı uranyum zenginleştirme çalışmalarından ötürü BMGK'ya sevk etmiş ve BMGK, İran'ı nükleer faaliyetlerine son vermesi için bir ay süre vermiştir. Tahran, söz konusu nükleer planlarını 'vazgeçilmez hakkı' olarak tanımlayarak geri adım atmamıştır. Sonucunda ise 23 Aralık 2006'da BMGK, İran'a birtakım uluslararası yaptırımlar getiren 1737 sayılı kararı kabul edilerek günümüzde halen devam eden yaptırımlar döngüsünü başlatmıştır (Kerr, 2020: 12).

İran, yer altı enerji kaynakları bakımından oldukça zengin bir ülke olması nedeniyle nükleer enerjiye sahip olma istekliliği uluslararası bir güven sorununu ortaya çıkarmaktadır. Nükleer enerjiye ihtiyacı olmadığı düşüncesiyle oluşan tehdit algısı ve İran'ın dış politikasındaki batı karşıtlığı İran'a karşı uygulanan yaptırımların

ağırlığını arttırmıştır. Yaptırımlar karşısında Tahran, nükleer enerji çalışmalarının herhangi bir silah tedariki amacıyla değil yalnızca barışçıl enerji sağlamak için olduğu tezini ileri sürmüştür (Akbaş ve Baş, 2013: 24-25).

İran'ın 2015'e kadar Buşehr ve Natanz nükleer güç tesislerinde büyük miktarlarda zenginleştirilmiş uranyuma ve bu uranyum zenginleştirilmesinde kullanılan yirmi bin santrifüj zincirine sahip olduğu bilinmektedir. Ayrıca İsfahan'da uranyumu farklı gazlara dönüştürme çalışmaları yaptığı uranyum dönüşüm tesisi, özellikle nükleer bomba yapımında ihtiyaç duyulan plütonyum için kurulduğu düşünülen Arak ağır-su tesisi ve Kum şehrinin Fordo bölgesinde inşa ettiği yeraltı nükleer tesisi mevcuttur (Uygur, 2008: 2). ABD, Tahran'ın nükleer tesislerindeki kapasitesiyle beşten fazla nükleer bomba üretebileceğini, UAEK ise bir yıl kadar kısa süre içerisinde İran'ın nükleer silah için yeterli olacak yüzde 90 oranlık zenginleştirilmiş uranyumu elde edebileceğini savunmuştur (Murphy ve Mohammed, 2020).

İran ile ABD başta olmak üzere diğer Avrupalı devletler arasında sürdürülemez olan nükleer tehdit bunalımı, Temmuz 2015'de Almanya, Fransa, İngiltere, Çin, Rusya, ABD ve İran arasında imzalanan Ortak Kapsamlı Eylem Planı (Joint Comprehensive Plan of Action- JCPOA) nükleer anlaşmasıyla bir nebze de olsa azalmıştır. Nükleer anlaşmaya göre İran, zenginleştirilmiş uranyum üretim oranı on beş yıl süresince yüzde 3,67, uranyum stoku 300 kg olacak şekilde belirlenmiş, aktif santrifüj zinciri ise 5600 olarak kısıtlanmıştır. Bu anlaşma kapsamında İran, uranyum zenginleştirme çalışmalarını UAEK denetimine açmış ve stokunda bulunan uranyumu Rusya ile paylaşarak azaltmış, zenginleştirilmiş uranyum miktarını nükleer bomba elde edemeyeceği standartların altına çekmeye çalışmıştır. İran anlaşma yükümlülüklerini yerine getirmesi karşılığında 2006'da başlayan ve şiddeti gitgide daha da artan yaptırımların hafifletilmesi vaat edilmiştir (European Parliament, 2015: 2-5).

İran'ın nükleer programının öngörülebilmesi ve İran'ın yaptırımlardan nefes alabilmesi için önemli bir anlaşma olan JCPOA'dan, 8 Mayıs 2018'de Trump başkanlığında ABD'nin tek taraflı çekilmesi anlaşmanın başarısına gölge düşürmüştür.

İran anlaşmadan tamamen çekilmemiş olsa da anlaşma maddelerini ihlal etmeye başlamıştır. Anlaşmada yüzde 3,67 olarak belirlenen zenginleştirilmiş uranyum sınırı aşılarak yüzde 4,5 oranına ulaşmıştır. UAEK'nın verilerine göre aynı oran 2020'de on beş kat artarak yüzde 20'lik zenginleştirilmiş uranyum üretimi ve yaklaşık 2445 kg'lık uranyum stoku elde etmiştir. İran bu noktada gerek zenginleştirilmiş uranyum oranına ve birikim miktarına gerekse ar-ge girişimleriyle hız verdiği nükleer tesisleriyle anlaşma limitlerine uymayacağını göstermiştir (Şen, 2021: 4).

BM bünyesinde silah müfettişi olarak çalışmış olan David Albright'ın ve Sarah Burkhard'ın tahminlerine göre İran'ın nükleer bir bombaya sahip olabilmesi yaklaşık dört ay kadar kısa bir sürede mümkündür (Albright ve Burkhard, 2020: 1-2). Bir önceki Cumhurbaşkanı Ruhani de yaptığı bir açıklamada İran'ın yüzde 90 oranında uranyum zenginleştirilme kabiliyetinde olduğunu belirtmiş akabinde dönemin İran Meclis Başkanı Muhammed Bakır Galibaf kişisel sosyal medya hesabından uranyumu yüzde 60 oranında zenginleştirebildiklerini duyurmuştur (Kurşun, 2021; Galibaf, 2021). İran ve ABD arasındaki nükleer anlaşma/yaptırım ikileminin devam etmesiyle diplomasiin sürdürülememesi ve güven bunalımı, İran'ın nükleer taahhütleri yerine getirmeyerek nükleer güce dönüşme süresini kısaltmaktadır. İran'ın nükleer bir güce dönüşme olasılığında bölgedeki güç dengesinin İran lehine değişmesi muhtemeldir. Bu durumda İran'ın yeniden dengelenebilmesi için bölgedeki güçlü devletlerin - Türkiye, Mısır ve SA- nükleer güç arayışında olmaları gerekebilir, dolayısıyla bölgesel hegemonya mücadelesinde yeni bir oyun dengesi mümkün olabilir.

2.1.4. İran'ın Bölge Vekâlet Savaşlarındaki Rolü

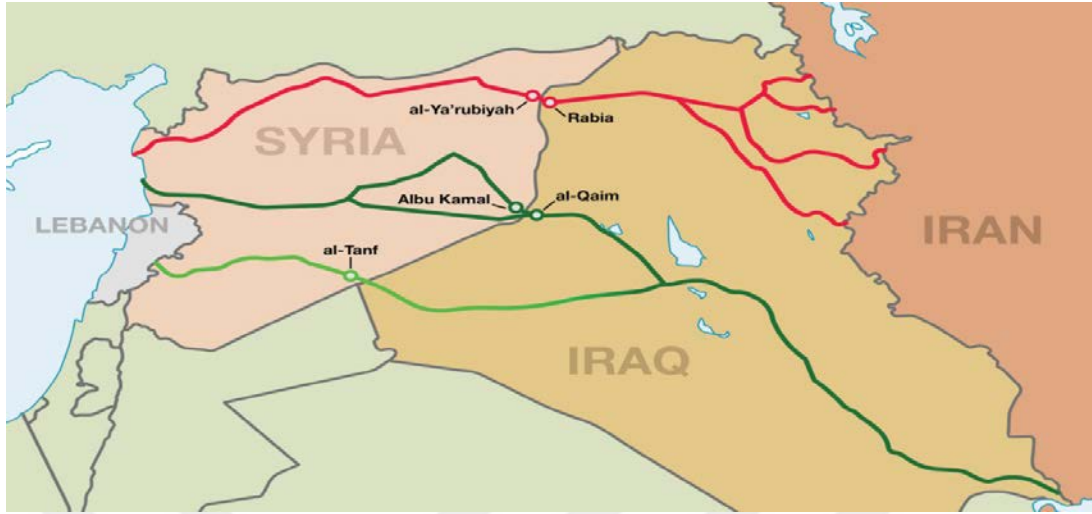
İran, son yıllarda Orta Doğu'daki etkisini arttırma başarısını devam ettirmektedir. ABD ve müttefiklerinin İran ekonomisini zayıflatma ve Tahran'ı siyasi-askerî olarak izole etme çabalarına rağmen bölgede büyüyen İran aktivizmi vardır. Irak, Lübnan, Suriye ve Yemen'deki İran sempatzanı milislerin sayıları ve yetenekleri bu aktivizmle birlikte artmaktadır. İran, devlet dışı ortaklar ve düzensiz yöntemler kullanarak hem ABD ve bölgedeki düşmanlarıyla rekabet etmeyi hem de bölge genelinde aktif olabileceği bir kara köprüsü oluşturmayı hedeflemektedir. Vekâlet savaşlarında Tahran'ın rolü, Orta Doğu'da bulunan diğer ülkelerce nüfuzunu

genişletme girişimi olarak algılanmış ve bölgesel endişeler ortaya çıkarmıştır (Ansari ve Tabrizi, 2016: 7).

İran'ın kara köprüsü oluşturma çabası, Orta Doğu'daki hegemonik nüfuz hedefinin, devrimci ideolojisini ihraç etme politikalarının ve bölgedeki düşmanları üzerinden ABD'yi tehdit etme isteğinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Tahran'dan Akdeniz'e uzanan koridoru ABD'li entelektüeller 'kara köprüsü' olarak tanımlarken, İranlı yöneticiler 'direniş eksenini (*Mehvar-e Moghavemat*)' şeklinde adlandırmaktadır. 2015'e kadar böyle bir koridorun oluşabilmesi ütopya olarak değerlendirilebilirken Irak, Lübnan ve Suriye'de artan İran etkisiyle koridorun potansiyel varlığı tartışılır hale gelmiştir (Khedery, 2015: 40; Goodarzi, 2013: 33). Bu kapsamda 2016'da Guardian'a yazan Chulov, İran'dan Irak'ın merkezi ve Sincar'dan geçen ardından kuzeyinden Suriye'nin Rabia sınır kapısına uzanan sözde koridorun ilk rotasını çizmiştir (Chulov, 2016). Bölgedeki gelişmeler sonucu kara köprüsü tartışmaları artmaya başlamış, kara köprüsü için üç potansiyel yol belirlenmiştir. Görsel 2.3'de kırmızı güzergâh el-Yaarubiyah ve Rabia'dan geçen kuzey koridoru, yeşil güzergâh ise el-Kaim-Ebu Kemal ve el-Tanf bölgelerinden geçen alt ve üst kollara sahip güney koridorunu göstermektedir (Milburn, 2017: 39).

Bir kara köprüsünün, hafif silahlar veya kısa menzilli roketler ve füzeler gibi silahların sevkiyatı için faydalı olması muhtemeldir. Ayrıca koridorun İran'ın eğitimlerini üstlendiği yabancı savaşçılar ve paralı askerlerin taşımacılığında da stratejik bir önemi bulunmaktadır. ABD ve İran arasındaki yaptırım döngüsü de göz önüne alındığında kara köprüsü, olası bir hava ulaşımı engellemesine alternatif olabilecektir. ABD'nin Suriye'nin kuzey doğusu merkezli artan yoğunluğu sonrası koridorun rotasında zaman zaman değişimler yapan İran, Akdeniz'e ulaşacak köprüyü güvence altına almaya çalışmaktadır. ABD'nin Suriye'den tam olarak çekilme ihtimali, İran'ın kara köprüsü için potansiyel iki rotanın kontrol edilmesine yönelik engelleri ortadan kaldırması ve Tahran'ın askerleri ve silahları daha verimli şekilde hareket ettirmesi gibi sonuçlar doğurması beklenebilir (Katz, 2018: 8).

Şekil 2.3: İran'ın Akdeniz'e Ulaşan Kara Köprüsü

Kaynak: Milburn, 2017: 39.

İran, vekâlet savaşlarına İMDB'nin KG birimi tarafından destek olmaktadır. İstihbarat toplamak, devlet ve devlet dışı ortak güçleri eğitmek, silahlandırmak ve finanse etmek, suikast ve bombalı eylemler yapmak, siber saldırılar düzenlemek, insani ve ekonomik yardım sağlamak KG'nin vekâlet savaşlarındaki rollerinden bazılarıdır. KG, bölgedeki belirli ülkelerde farklı bölümlere ayrılmıştır. Bunlardan bazıları; Ramazan Kolordusu (Irak), Levant Kolordusu (Suriye, Ürdün, Lübnan ve İsrail), Resulallah Kolordusu (MENA bölgesi) ve Ansar Kolordusu (Afganistan)'dur (Uskowi, 2019: 158-159). Bu ordular aracılığıyla İran, Basra Körfezi'nden Suriye, Lübnan ve Irak'ı içine alarak Akdeniz'in doğu kısımlarına kadar yayılan geniş bir direniş eksenine kendi devlet düşmanlarına karşı mücadele etmeyi başarmaktadır.

Şekil 2.4'de, KG birimi tarafından eğitim faaliyetleri için kullanılan Tahran'ın batısındaki Bagh-e Bakhshi köyünde yer alan İmam Ali tesisinin uydu görüntüleri bulunmaktadır. Yaklaşık 25 hektarlık bir arazi üzerinde varlığını sürdüren tesis, güvenlik duvarı ve korumalı çitlerle çevrilmiştir. Arazi birkaç garnizonu barındırmakta; depo, barınma, karargâh merkezi, cami ve dini eğitim alanı, ana üs ve muhabere eğitim alanı gibi işlevlerine göre farklı bölümlerden oluşmaktadır. Eğitim alanıysa yüz metrelik bir atış alanı, ağır silahlar ve patlayıcılar için kullanılacak ikinci bir yüz metrelik açık menzil, sürücü bölgesi ve engelli parkurunu içermektedir (Jones, 2019: 2).

Şekil 2.4: İmam Ali Eğitim Tesisinin 2019'daki Uydu Görüntüsü

Kaynak: Jones, 2019: 3.

Ana eğitim merkezlerinden biri olan İmam Ali tesisinde iki tür eğitim verilmektedir. Kısa süreli eğitim, 45 gün süren, temel ve birincil eğitim olarak planlanmıştır. Askerî eylemlerde kullanılmak üzere verilen eğitimde genellikle paralı askerler yer almaktadır. Diğer eğitim ise KG tarafından kalıcı olarak belirlenen kişiler için özel kurslarla birlikte tam askerî eğitimi kapsamaktadır. Bu kursun tamamlanması 9 ile 12 ay arasında değişmektedir. Eğitim alanı içerisinde yalnızca Yemen, Lübnan ya da Bahreyn'den değil Venezuela, Uruguay ve Bolivya gibi Latin Amerika ülkelerinden de asker-ajanların tecrit altında tutulduğu bilinmektedir (Katzman, 2021: 46). İran topraklarında İmam Ali gibi eğitim verilen toplam on dört tesis bulunmaktadır (Shanbanbar, 2017).

2.1.4.1. Bahreyn

Basra Körfezi'nde bulunan, küçük bir ada ülkesi olan Bahreyn Krallığı, Sünni liderliğindeki bir monarşi hükümeti ve Körfez İşbirliği Konseyi'nin (KİK) bir üyesidir. Ezici bir çoğunluğunu Sünni Müslümanların oluşturduğu KİK'in diğer üyelerinden farklı olarak Bahreyn'in Şii mezhebi inancına sahip vatandaşları Müslüman nüfusun yaklaşık yüzde 70'ini oluşturmaktadır (Al-Jamri, 2010: 3). Diğer KİK üye devletleri gibi Bahreyn'de de Şii Müslümanlar ülke siyasetinde yeterince temsil edilememekte, hükümet kanalında kilit pozisyonlarda görev yapamamakta, genellikle polis gücünde hizmet verememekte ve memur olmalarına izin verilmemektedir. Bahreyn'de 1700'lü yıllarda kontrolü kuran Sünni bir aile olan el-Halife ailesi bölgedeki SA gibi Sünni

devletlerin desteğiyle iktidarını sürdürmeyi başarmıştır. El-Halife ailesi günümüzde de Şii çoğunluğu yönetmeyi sürdürmektedir (Jones, 2019: 1).

Bahreyn'in içinde bulunduğu durum, çoğunluk nüfusun altında hizmet verdiği ve yönetici bir azınlık tarafından baskı altına alınan birçok tarihi ve güncel duruma benzemektedir. Böyle bir modelin kökleri, Avrupa uluslarının daha geniş bir insan kitlesi üzerinde katı ve öngörülebilir bir kontrol sağlanması için düzenli olarak yönetici bir yerel azınlığı yetkilendirdiği dünyanın sömürge dönemine dayanmaktadır. Bununla birlikte Bahreyn'in önemi belirtilen siyaset sorunundan ziyade ada ulusunun SA ve İran gibi bölgede güç ve hegemonya arayışı içinde olan bölgesel paydaşlar için sahip olduğu stratejik önemden kaynaklanmaktadır. Bahreyn yalnızca bölge devletleri için değil aynı zamanda son yirmi yılda Güneybatı Asya'da büyük ölçüde hâkimiyet kuran ABD, bölgenin deniz kabiliyetlerinin komuta ve kontrolünü yürütmek için Bahreyn'in Basra Körfezi'ndeki stratejik konumundan yararlanmaktadır. Bahreyn, Donanma Merkez Komutanlığı olarak da bilinen ABD donanma filosunun karargâhıdır. Bu askerî varlık, nükleer denizaltılar, gözetleme ve keşif araçları, filo hastanesi ve iki Patriot füze bataryası gibi savunma araçlarıyla desteklenmektedir (Andersen, 2012: 5-9; Pulgar, 2010: 4-6).

İran'ın Bahreyn'deki çıkarları kültürel, stratejik ve aynı zamanda ekonomiktir. İran'ın Bahreyn'deki kültürel çıkarları öncelikle ada ulusunun Şii çoğunluğundan ve İran'ın Körfez'deki nüfuzunu genişletmek için algılanan fırsatlardan kaynaklanmaktadır. Etki açısından İran, 2011 sonrası El Halife ailesinin paranoyasından faydalanarak Bahreyn'deki kültürel Sünni- Şii parçalanmışlığından yararlanmayı başarmıştır. Aile, ülkedeki sorunların Şia nüfusunun siyasi duygularının meşru şikâyetlerinden kaynaklandığını düşünmek yerine bölgedeki yabancı hükümetlerle bağlantılı aşırılık yanlısı unsurlar tarafından ortaya çıktığını vurgulamıştır. İktidardaki ailenin paranoyası, Şii muhaliflere karşı yıllarca süregelen baskılarla sonuçlanmış, bu durum da İran'a insani yardım sağlamaya çalışarak, barış ve sükûnet çağrısı içeren siyasi açıklamalar yaparak kendisini Bahreyn halkına olumlu bir şekilde ifade etme şansı sunmuştur (Gengler, 2011).

Stratejik olarak, Bahreyn’de İran etkisi altında Şii liderliğinde kurabilecek bir hükümet, İran’ın adadaki ABD askerî varlığından İran askerî varlığı lehine dönüşme fırsatları oluşturabilir; bu durum adadaki ABD askerî varlığını ortadan kaldırmakla birlikte aynı zamanda İran askerî varlıklarının rakip devlet SA’nın hemen yakınına yerleşmesi anlamına da gelmektedir. Bahreyn’de artan İran etkisi, Basra Körfezi boyunca güney bölgelerinde bulunan petrol projelerine artan katılımlar gibi potansiyel olarak ekonomik faydalar sağlaması muhtemeldir. Bahsedilen tüm bu kültürel, stratejik ve ekonomik nedenlerden ötürü İran, tarih boyunca Bahreyn’in Şii mirasına ilgi duymuştur.

İran’ın Bahreyn’e olan ilgisi 1602 yılında modern Pers tarihinin başlangıcı olarak kabul edilen Safevi Hanedanı döneminde başlamış ve bu adanın yönetiminde söz sahibi olmuştur. Safevilerin Bahreyn üzerindeki fiili yönetimi, El Halife kabilesinin 1782’de Bahreyn’i fethetmesine kadar sürmüştür. Bu fetih birçok Şii’nin Bahreyn’in kuzey ve batı kesimlerine kaçmasına neden olmuş, sonucunda da Bahreyn nüfusunun demografik bölünmesine yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu’nun artan gücünün ardından Sünni hâkimiyeti ile Şii mezhebi daha izole hale gelmiş ve bu durum Bahreyn’deki Şii nüfusun duygularını büyük ölçüde etkilemiştir (Wright, 2017: 62).

İran’daki 1979 Devrimi, Bahreynli Şii muhaliflere umut vermede kritik bir rol oynamış ve ülke çapında Şii direniş gruplarının oluşmasına yol açmıştır. Oluşan bu örgütler arasından Bahreyn’in Kurtuluşu için İslam Cephesi (*el-Cabha al-Islamiyya li Tahrir al-Bahrayn*) adlı radikal Şii grubu büyük ölçüde İran tarafından desteklenerek 1981’de başarısız darbe girişimi gerçekleştirmiştir. İran’ın devrim akabinde Bahreyn iç siyasetine müdahil olduğu ilk girişimdir. Dönemin Bahreyn Kralı Hamad el-Halife, Şii liderlerin Bahreyn siyasi sürecine entegrasyonunu arttıran reformlar yaparak iç tansiyonu düşürmüştür (Alhasan, 2011: 605-607).

1990’lı yıllarda İran’ın Bahreyn’deki baskı aracı Hizbullah olmuştur. Hizbullah, iktidardaki rejime yönelik sivil itaatsizlik dalgası ve İran radyo istasyonlarından İran yanlısı radyo iletişimini kolaylaştırma gibi kundaklamaları da içeren birçok karışıklıklara katılmıştır. Bahreyn kolluk kuvvetleri tarafından yakalanan Hizbullah üyeleri hakkında yapılan soruşturma sonucunda Hizbullah militanlarının

İran Devrim Muhafızları tarafından eğitildiği ve amaçlarının İran'ın 1979 İslam Devrimi'ne benzer şekilde Bahreyn'e ilham vermek olduğu ortaya çıkmıştır (Levitt, 2014). Radikal örgütler dışında İran desteğini Bahreyn'in Şii merkezli siyasi partisi Al-Wefaq üzerine yoğunlaştırmıştır (Machlis, 2016: 980). 2010'un sonlarından itibaren İran'ın Bahreyn'de İslami bir devrime ilham verme yaklaşımını büyük ölçüde etkileyen birçok olay gerçekleşmiştir. Bu olaylardan en önemlisi 18 Aralık 2010'da bölge genelinde patlak vermeye başlayan ve günümüze kadar devam eden devrim amaçlı iç savaşlar, protestolar ve isyan dalgası olan Arap Baharı'dır.

17 Aralık 2010'da Muhammed Bouazizi adlı bir seyyar satıcı, Tunus hükümeti tarafından ortaya konan baskı sistemine bir yanıt olarak intihara teşebbüs etmiştir. Bu olaydan birkaç saat sonra, Tunus'ta protestolar başlamış ve sonraki hafta istikrarlı şekilde protestolar ivme kazanmıştır. Dönemin Tunus Cumhurbaşkanı Ben Ali, huzursuzluğun kontrolden çıktığını fark etmeye başlamış ve intihara teşebbüs ettiği için onu tutuklayan memurun tutuklanması ve Bouazizi'yi hastanede ziyaret etmek gibi biri dizi iyileştirme girişimlerinde bulunmuştur. Bu önlemler, Tunus'taki halk huzursuzluğunu bastırmada yeterli olmamış ve Bouazizi, 4 Ocak 2011'de ölmüş, on gün sonra ise Cumhurbaşkanı Ben Ali ailesiyle birlikte ülkeden kaçmak zorunda kalmıştır (Saidin, 2018: 69).

Tunus devrimi hızla Kuzey Afrika'ya ve doğuya, Güneybatı Asya'ya doğru yayılmıştır. Bu durum Cezayir, Libya, Mısır gibi ülkelerde sürekli sivil kargaşalara, hükümetlerin devrilmesine ve iç savaşa neden olmuştur. Bahreyn'de de Ocak 2011'den itibaren ülke çapında Şii camilerden kaynaklanan sosyal kargaşa, Vandalizm ve kışkırtıcı söylemlerde alışagelmışin dışında bir artış olduğu tespit edilmiştir. Gelişmeler ile birlikte 14 Şubat 2011'de 'Öfke Günü' adı verilen tarihte Bahreyn ayaklanması resmen başlamıştır. İçişleri Bakanlığı suçu İranlı ajanlara ve Hizbullah militanlarına atmış, bu durum Şii toplumu tarafından, Şii halkına yönelik açık bir ayrımcılık ve Sünni azınlığın lehine statüko sürdürme tercihi olarak algılanmıştır (Khawaga, 2014: 190).

Bahreyn rejimi suçlamalarını, İran merkezli Arapça-Farsça mesajlar içeren radyo ve cami yayınlarını örnek olarak göstermiştir. Bahreynli yetkililer İran'ın,

aşağılanmış Şii nüfusunu sokaklarda gösteriler düzenlemeye ve iktidardaki Sünni azınlıkla kaçınılmaz bir çatışmaya hazırlanmak için kendi mahallerinde polislik yapmaya teşvik eden çağrılar duyduklarını bildirmişlerdir (Knights, 2016). İran'ın siyasi çevrelerinden gelen Bahreyn'deki Şii halkına destek mesajları da aynı zamana denk gelmiştir. Örneğin eski İran Yüksek Lideri Hamaney, Bahreyn halkının ayaklanmasını Mısır, Tunus ve Libya halkının ayaklanmasına benzetmiş ve Şii halkının sadece özgür seçim istediğini belirtmiştir (Fürtig, 2013: 5-6).

İran'ın radyo ve siyasi açıklamalar yoluyla yapılan kamuya açık mesajlarına ek olarak, İran'ın sosyal medya platformlarını kullanarak Bahreyn'de rejim karşıtı duyguları şiddetlendirdiğini gösteren kanıtlara rastlanmıştır. Arap Baharı'ndan etkilenen ülkelerdeki diğer nüfuslar gibi, Bahreyn Şiiileri de protestoları organize etmek, güvenlik gücü hareketleri hakkında haberleri paylaşmak ve mesajlarını dünya çapında daha geniş kitlelere ulaştırmak için büyük ölçüde sosyal medyaya güvenmişlerdir. Sosyal medyanın popüler seferberlik açısından oynadığı rolü fark eden Bahreyn güvenlik güçleri, önemli web sitelerini filtreleyerek ve çoğu durumda Şia'nın yoğun olduğu bölgelerde internet erişimini kapatarak popüler sosyal medya forumlarına erişimi hemen kısıtlamıştır (Karolak, 2013: 168-170).

İletişim kısıtlamalarına rağmen sosyal medya paylaşımları ve hükümetin zulüm yaptığı fotoğraflarını içeren faaliyet raporları yayılmaya devam etmiştir. Bahreyn güvenlik güçleri bu ilanların kaynağını yine İran üzerinden açıklamıştır. 2012'de yapılan çalışmalar, Arap Baharı sırasında sivil karışıklık yaşayan diğer ülkelere kıyasla Bahreyn'in bölgesel sosyal medya faaliyetlerine tıklanma etkinliği, diğer ülkelerinkine kıyasla yaklaşık üç katından fazladır. Bölgede bulunan diğer ülkeler içerisinde –SA, BAE, Katar ve Kuveyt- böyle bir bölgesel tıklanma meydana gelmesi beklenmemiş çünkü bu ülkeler o dönemde olası sivil kargaşayı önlemek için kendi ülkelerinde de internet filtrelemesini uygulamışlardır (Aday vd., 2012: 13). Dolayısıyla, bölgesel tıklanma faaliyetinin İran veya İran'ın bölgesel internet protokolü üzerinden geldiği yönünden güçlü bir olasılık ortaya çıkmıştır.

Öfke Günü'nü takip eden zaman diliminde özellikle hükümetin tepki olarak silaha sarılmaya başlaması daha radikal Şii grupların ortaya çıkmasına neden olmuş

ve göstericiler Bahreyn'in başkenti Manama'nın merkezinde yer alan Pearl Roundabout döner kavşağındaki anıtın çevresinde toplanmaya ve çadırlar kurmaya başlamıştır. Anıt çevresinde artan gerilim karşısında Bahreyn ordusu protestoculara karşı şiddetli önlemler almaya başlamış ancak İran menşeli patlayıcılar ile direniş hareketleri karşılık vermiştir. İlk bombalı eylemler, Bahreyn hükümet binalarına, kontrol noktalarına ve diğer mülklere yöneltilen araç kaynaklı olarak ortaya çıkmıştır (Ulrichen, 2013: 3-4). 14 Mart 2011'de SA, Kuveyt, Katar, BAE, Bahreyn ve Umman, ada devleti içinde sükûneti sağlayacak ve İran'ın ülke içinde nüfuzunu azaltmaya yardımcı olacak Yarımada Kalkanı Kuvvetleri (Peninsula Shield Force) adında bir barış gücü göndereceğini açıklamıştır. KİK askerlerinin eğitim ve taktik alanında desteklemekte olan Pakistan askerleri de barış gücü askerleri arasında yer alarak Bahreyn'e gelmiştir. Barış gücü kuvvetlerinin emriyle, Bahreyn hükümeti 16 Mart'ta göstericilerin toplanma merkezi olarak görülen Pearl Roundabout anıtını yıkılmıştır (Guzansky, 2014: 644-645; Al-jabri, 2017: 4).

Barış Gücü'nün varlığı ve Pearl Roundabout'un imhası büyük ölçekli protesto faaliyetlerini caydırmayı ve azaltmayı başarmış ancak militan Şii gruplar çabalarını daha gizli bir şekilde sürdürmeye devam etmişlerdir. Anıtın yıkılması sonrası Şii gruplar için silahların toplanması, planlanması ve dağıtılması camiler ve özel mülklerde gerçekleşmeye başlamıştır. Olayların yatışmasının akabinde Bahreyn'in o dönemden beri nispeten yüksek karmaşıklığa sahip birkaç saldırının yaşandığının ve bunların çoğunun İran kökenli olduğundan şüphelenildiği belirtilmektedir. Örneğin, Manama'daki İngiliz Büyükelçiliği'nden elli metre uzaklıkta bir aracın altına bir bomba yerleştirilmesi Bahreynli yetkililer tarafından İranlı diplomatik personelin bombalı eylemden bir hafta önce İngiltere'den ihraç edilmesine bir yanıt olarak algılanmıştır (Skynews, 2011). Diğer bir örnek ise 2013'de Bahreyn-Umman ortak istihbarat operasyonu sırasında Bahreyn'de faaliyet gösteren sekiz kişilik bir hücreye ilişkin kanıtlara ilişkindir. Kanıtlar, Bahreyn'in nakliye kanalları aracılığıyla kıyılarında el bombaları, fitiller, C4 ve diğer patlayıcı çeşitlerinin yer aldığı İran menşeli bir tekneye el koyulduğu şeklindedir (Reuters, 2013).

Bahreyn, günümüze kadar İran ile bağlantılı olduğundan şüphelendiği Şii militanlar ve muhalif gruplara karşı saldırgan operasyonlar yürütmeye devam

etmektedir. Diğer yandan İran ise çabalarını diplomatik, siyasi ve muhtemel gizli askerî yollarla sürdürmeye çalışmaktadır. İran'ın Bahreyn üzerinde doğrudan, odaklanmış bir çabası olmasa bile Bahreyn'in sorunlu siyasi durumu, verimsiz politikaları ve demografik parçalanmış hali muhtemelen Sünni liderliğindeki hükümet için problemler yaşaması anlamına gelmektedir. Ayrıca Bahreyn'in Şii nüfusunun hızla büyümesi beklenmektedir (Yetim, 2020). Bu durum gelecekte artan mezhepsel baskıların Bahreyn'de yaşanabileceğini göstermektedir.

Bahreyn'de yaşanan son on yıllık gelişmeler söz konusu sorunların sistemik olduğunu ve uzun vadede en deneyimli ve en iyi desteklenen otokrasileri bile aşındırma etkisinde olacağını göstermiştir. Bahreyn bu noktada İran için bir istisna ya da tesadüf değildir. Ülkenin mevcut politikalarının ve reform hareketleri karşısında hayal kırıklığına uğramış, giderek şiddetlenebilen ve İran destekli Şii çoğunluk tarafından baskı altında tutulan azınlık bir Sünni iktidarın partisi için sürdürülemez hale gelme olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak, İran, güvenlik stratejilerine ve bölgesel hegemonya olma amaçları kapsamında Bahreyn içinde doğrudan ve dolaylı isyanlara destek operasyonları yapma ve vekâlet savaşı yürütme taktiğini izlemeye devam etmektedir.

2.1.4.2. Lübnan

Lübnan, birçok dinsel ve etnik topluluğun birlikte yaşadığı kozmopolit bir ülkedir. Bağımsızlığın kazanılmasıyla 1943'de Ulusal Pakt adıyla bir anlaşma imzalanmış ve siyasi güç Lübnan'da bulunan baskın dini gruplar arasında bölünmüştür. Pakta göre bir Maruni cumhurbaşkanı, bir Sünni başbakan, bir Şii parlamento başkanı olacak şekilde belirlenmiş, mecliste vekil sayısı ise Hristiyan/Müslüman oranının 6/5'i olacak şekilde siyasi bir düzen kararlaştırılmıştır (Nagle ve Clancy, 2019: 2).¹ 1960'lı yılların sonuyla birlikte ülke içerisinde Müslüman kesimin nüfusunun artması ve 1967 Altı Gün Savaşı sonrası Lübnan'a gelen Filistinli mülteci dalgası ülke içindeki demografik yapının bozulmasına neden olmuş ve iç karışıklıklar meydana gelmeye başlamıştır (Chamie, 1976: 173-174).

¹ Lübnan iç savaşını sona erdiren 1989 Taif Anlaşması ise bu oran 50/50 olarak değiştirilmiştir.

Hizbullah, 1975’de Lübnan’da başlayan karışıklıklar içerisinde 1980’li yılların başında Lübnan’daki Şiiilerin toplum içindeki ezilmişliğine ve uluslararası düzene karşı dönemin İran lideri Ayetullah Humeyni’nin icazeti alınarak kurulmuştur. Bölgedeki diğer hareketlerden farklı olarak otoriter bir rejimle mücadele kapsamında oluşmamış aksine uzun süredir çatışmanın olduğu bir ülkede ve halkın siyasi parti ya da ideolojik değil dinsel/mezhepsel farklılıkları üzerinden temsil edildiği siyasal sistemde teşekkül etmiştir. İran, İsrail’in 1982’de Lübnan’ı işgal etmesi üzerine Hizbullah’ın silahlı gruplarının eğitimini üstlenmiş ve Hizbullah aracılığıyla İran, İsrail işgalinin bir sonucu olarak Lübnan’da nüfuzunu arttırmaya başlamıştır (DeVore, 2012: 92-93).

Örgüt, 1985’de Açık Mektup adını verdiği ilk bildirimlerinden birini yayınlamış, İran Devrimi’ne benzer şekilde Lübnan siyasi sistemine hâkim olmak ve Lübnan İslam devrimini yapabilmek gibi kendisine vizyon ve misyon belirlemiştir. Ayrıca bu bildirimde örgüt, İran’da bulunan yönetime tabi olduğunu ve Lübnan’daki yönetim biçimini reddederek siyasi sisteme girmeyeceğini açıklamıştır (International Institute for Counter- Terrorism, 1988: 4-5).

İlerleyen on yıllık süreç içerisinde Hizbullah yönetiminde gerçekleşen değişiklikler, uluslararası konjonktürdeki yaşanan gelişmeler ve İran’da Humeyni’nin ölümü sonrası daha faydacı politikalar yürütme eğilimi Hizbullah’ın devrim ihracı fikrinin Lübnan’da geri plana itmesine neden olmuş ve Hizbullah, Lübnan siyasi sistemine dâhil olarak 1992 seçimlerine katılmıştır (Robinson, 2017: 2). Örgüt bu adımı atarken kuruluşuyla benzer şekilde önceki İran lideri Ali Hamenei’nin tasdikini almıştır. Bu noktada örgütün dini lideri olarak İran lideri belirlenmiş ve örgütün lideri İran liderinin Lübnan’daki temsilcisi sayılmıştır (Aktaran Elhan, 2019: 8).

Hizbullah’ın 1990’lı yılların başında kuruluş vizyon ve misyonunda var olan radikal değişim taraftarlığı yerini şeffaf seçimlerde toplumun iradesiyle belirlenecek bir İslami nizam amacına diğer bir ifadeyle daha pragmatist ve orta yolcu söyleme bırakmıştır. Lübnan’ın siyasi birliği ve sınırlarının korunması, İsrail ile yaşanan toprak işgali konuları başta olmak üzere birkaç anlaşmazlık haricinde Lübnan’da silahlı

birimlerinin kullanımını kısıtlayan Hizbullah, iç siyasette tüm Lübnan halkını kucaklayıcı bir yol izlemeye başlamıştır (Bassedas, 2009: 25-26).

Devlet dışı silahlı aktörlerin uzun vadeli hayatta kalabilmesi her zaman mümkün olmamıştır. Bu tarz silahlı gruplar genellikle yüzeyle çıkar, eylemlerinin şiddetlendiği bir dönem olsa dahi zamanla göreceli olarak zayıflar ve siyasi hedeflerini yerine getiremeden yok olmaktadır. Bunun temel nedenlerinden biri devlet dışı aktörlerin, varlıklarını devam ettirebilmek için ihtiyaç duydukları bir sponsor devletle güvenilir ilişki kuramaması ve sponsor devletin vekil aktöre karşı taahhütlerini yerine getirememesinden kaynaklanmaktadır (Bapat vd., 2007: 276).

Güvenilir bir devlet-vekâlet ilişkisi geliştirememenin birden fazla sebepten ortaya çıktığı söylenebilir. Bunlar; (1) vekilin, faaliyetleri ve eylemleri üzerindeki özerkliğini kaybetmesi, (2) vekilin daha önce kullanımını da olduğu kaynaklara erişimini sağlayamaması ve (3) sponsor devletin ve vekil aktörün farklı çıkarları, bir noktada birleşen ortak çıkarlarını ve hedeflerini gölgede bırakmış olabilmesidir. İran ve Hizbullah, diğer devlet-vekil ittifaklarının aksine otuz yılı aşkın süredir ayakta kalabilen, güvenilir ve kendilerinden emin bir ittifak geliştirmişlerdir (Khan ve Zhaoying, 2020: 104).

İran, Hizbullah'ın sürekli olarak kendi eylem ve faaliyetleri üzerinde bağımsız olmasını garanti etmiş, tarafından sağlanan kaynaklar üzerinde de tam kontrol sahibi olmasını sağlamıştır. İsrail ve ABD karşıtı söylemler ve propagandalar, bölgesel hegemonya arayışı ve rakip devletlerden gelen tehditleri etkisiz hale getirme gibi Tahran'ın hedefleriyle Hizbullah'ın stratejik amaç ve hedefleri uyumlu bir çizgide olmuştur. Buna ek olarak, yukarıdaki faktörlerle birlikte, müttefikler etnik ve dini bir kimlikle hizalandığında devlet ve vekil aktör ittifakının hayatta kalma süresi artmaktadır. Benzer durumlarda, sponsor devlet ile aynı çizgide olan vekil grup, bulunduğu toplum içerisinde etnik-dinsel olarak marjinalleştirilirse, ittifak daha uyumlu ve başarılı hale gelmektedir. Lübnan'daki İran- Hizbullah ortaklığında Hizbullah, marjinalleşmiş ve yoksullaştırılmış Şii topluluğunun özlemlerine umut vererek güçlenmiştir (Siklawi, 2014: 278). Böylece ittifak ortakları arasında ittifakın daha da büyük bir ivme kazanmasına neden olan sosyal iş birliği temeli gelişmiştir.

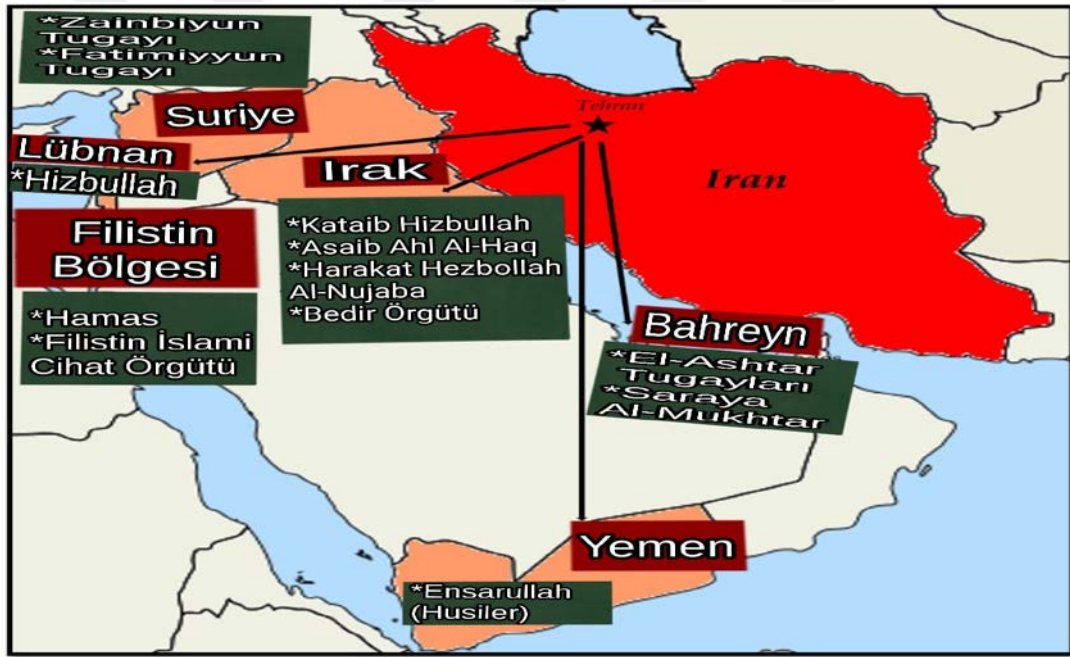
İslami-Şii ortak paydasını paylaşan sponsor devlet-vekil ilişkisinde İran, kuruluşundan günümüze kadar Hizbullah'ı finanse etmiş, örgütün yeteneklerini geliştirmek ve Lübnan'da güçlenmesini sağlamak için 1990'larda ortalama 100 milyon dolar, 2000'li yıllara gelindiğinde ise 700 milyon dolar gibi büyük meblağlarda ekonomik yardımlarda bulunmuştur (Frankel, 2012: 55). Hizbullah Genel Sekreteri Hassan Nasrallah da örgüt bütçesinin, beslenme imkânlarının ve silah kaynaklarının İran tarafından karşılandığını söylemiştir (Blanford, 2017: 3). Ekonomik yardımlara ek olarak, Suriye-Şam havaalanı üzerinden İran Hizbullah'a çeşitli silah desteği sunmuştur. Stratejik ve Uluslararası Çalışmalar Merkezi'nin çalışmasına göre örgütün en az 130 bin roket ve füzeye sahip olduğunu belirtmiştir (CSIS, 2018). Dolayısıyla 1982'den itibaren Hizbullah'ın operasyonel altyapısı neredeyse tamamen İran'ın sponsorluğunda inşa edilmiştir.

Hizbullah, İran'ın bölgede kurmak istediği kara köprüsü için Lübnan'da vazgeçilmez bir parça olmuştur. Suriye-İrak sınırındaki Ebu-Kamal'dan kuzeybatıda Deyrizor'a ve ardından Lübnan sınırından Akdeniz'e uzanan köprüdeki bu koridorları birbirine bağlamak ve güçlendirmek için İran ve Hizbullah, Lübnan içerisinde ve Suriye'de bazı bölgelerde sert demografik değişimler yapmak zorunda kalmışlardır (Warikat, 2019: 162). Hizbullah vasıtasıyla Suriye iç savaşından yararlanan İran, Suriyeli Sünnileri kuzeye doğru itmiş onlardan geriye kalan koridor topraklarına Suriyeli ve yabancı Şii'leri yerleştirmeye çalışmıştır (Chulov, 2017).

Günümüzde, Suriye sınır kasabası el-Kusayr Sünnilerden yoksun ve tamamen Hizbullah tarafından kontrol edilmektedir. Benzer değişiklikler Lübnan'ın güneyindeki ve Beyrut'taki Şii gruplar ile kıyı Sünni kasabaları arasında; batısındaki Sünni, Hristiyan kasabalar ve Chouf bölgesindeki Dürziler ile Beka Vadisi'nde bulunan Şii'ler arasında olmuştur. Etkilenen bölgelerde yaşayan yerel halk, Hizbullah'ı askerî varlığını güçlendirmek için fakir ve işsiz Sünni-Hristiyan erkekleri Lübnan Direniş Tugayları (*Saraya al-Muqawama al-Lubnaniya*) katmak için baskı yapmakla suçlamıştır. İran'ın kara köprüsünün güvenliğini sağlayacak şekilde Hizbullah, özellikle Chouf'un Dürzi bölgesi ve Batı Beka'nın Sünni bölgelerine hassas füze projelerini yerleştirmektedir (Price, 2013: 16-19).

Örgütün İran'a olan katkısı yalnızca Lübnan içerisinde sınırlı kalmamış yıllar içinde kazandığı güçle birlikte bölgedeki diğer iç karışıklık yaşaması muhtemel devletlerde faaliyet göstermeye başlamıştır. İran liderliğindeki Hizbullah ajanları, Yemen, Irak, Suriye ve Filistin gibi İran çıkarlarının olduğu her topraklarda aktif olmuştur (Şekil 2.5). Devrim Muhafızları, Hizbullah'ın Lübnan dışındaki yaklaşık 4 bin birimini danışmanlık ve eğitim gibi konularda desteklemektedir. 2015'de ABD'li yetkililer, Devrim Muhafızları ve Hizbullah'ın bölgedeki diğer ülkelerde yaşanan iç savaşta silahlı gruplara eğitim vermesinde doğan kaygılarını dile getirmişlerdir (Strobel ve Hosenball, 2015).

Şekil 2.5: Lübnan Merkezli Hizbullah Örgütü'nün Orta Doğu'daki Diğer Ülkelerde Bulunan Bazı Kolları

Kaynak: Lane, 2020.

İran'a uygulanan ekonomik yaptırımlar konusunda da ülkeye kaçakçılık ve kara para girişi gibi faaliyetlerle destek verdiği iddia edilen Hizbullah, Güney Amerika'ya kadar uzanan geniş bir ağa sahiptir (Yıldırım, 2016). Lübnan kökenli Güney Amerikalıların vasıtasıyla bölgede faaliyet göstermeye başlayan örgüt, Paraguay-Arjantin-Brezilya üçlü sınırı boyunca varlığı bilinmektedir. Günümüzde 5 milyondan fazla Lübnanlı göçmene ve onların soyundan gelenlere ev sahipliği yapan Brezilya ve Arjantin, Hizbullah'ın istihbarat varlığının gelişmesine bir fırsat noktası

olmuştur. Ayrıca 2003-2010 yılları arası Brezilya cumhurbaşkanlığı yapan Silva'nın da İran ile olan yakın diplomasisi Hizbullah'ın bölgedeki varlığını güçlendirmiştir. Güney Amerika ülkelerinde hükümetlerin sağa doğru kaymasının bir sonucu olarak Hizbullah'ın faaliyetleri geçmişe nazaran sempatiyle bakılmıyor olsa da Hizbullah kıta içerisinde uyuşturucu ticareti, silah kaçakçılığı ve kara para faaliyetlerini uzun süredir sürdürdüğü siyaset bilimciler tarafından iddia edilmektedir (Costanza, 2012: 194).

İran ile Hizbullah arasındaki ilişki karşılık bir faydaya dayanan yani kazan-kazan mantığı çerçevesinde oluşan bir sistem olarak tanımlanabilir. Örgüt, kuruluşu itibarıyla ilk olarak İran'ın kontrolü ve yönlendirmesi altında olmasına rağmen, 1992 sonrasında Lübnan'ın restore edilmiş siyasi sistemi içerisinde meşru bir oyuncu olarak kendini konumlandırmış ve siyasi gücü 2009 ve 2018 seçimleri zirveye ulaşmıştır (Kenner, 2018). Bu bağlamda İran, sponsor devlet olarak bir devlet dışı aktöre verilebilecek her türlü desteği Hizbullah'a sağlayarak İsrail gibi Orta Doğu'nun en önde gelen askerî güçlerine meydan okuyabilen ve Lübnan siyasetinde hızla yükselen bir aktörün oluşmasını sağlamıştır. İran, Lübnan'daki yaklaşık kırk yıldır yaptığı yatırımın getirdiği sonuçlar ile günümüzde bölgede bir güç çarpanı elde etmekte ve bu güç çarpanını stratejik hegemonya hedefleri doğrultusunda kullanmaya çalışmaktadır.

2.1.4.3. Mısır

İran ve Mısır arasındaki ilişkiler geçmişten beri büyük ölçüde dalgalı şekilde gerçekleşmiş, günümüz de ise değişkenli bir seyir izlemektedir. Devrimci Nasır'ın Mısır'ı ve İran arasındaki ilişkiler, 1953'te İran Başbakanı Muhammed Mussadık'ın darbeyle devrilmesi ve dönemin Şahı Muhammed Rıza Pehlevi'nin giderek ABD'ye daha fazla bağımlı hale gelmesiyle bozulmaya başlamıştır. Şah'ın İsrail'i fiilen tanıması ve Nasır'ın Şah karşıtı gruplara olan desteği ilişkilerin kesilmesini resmileştirmiştir (Salamah ve Alsayyad, 2017: 44).

Mısır'da 1970'de Nasır'ın ölümü üzerine göreve gelen Enver Sedat, özellikle 1973 Arap-İsrail Savaşı'ndan sonra daha batıya bakan bir dış politika benimseyerek hükümet politikalarında Arap milliyetçiliğinin etkisini azaltmaya çalışmıştır. Sedat ayrıca 1978'de Camp David Sözleşmesi'ni imzalayarak İsrail ile olan düşmanlığın sona ermesini sağlamıştır. Şah liderliğindeki İran, Mısır'da gerçekleşen bu reformlar

karşısında memnuniyet duymuş ve iyileşen Mısır-ABD ilişkileri Mısır-İran ilişkilerinin de iyileşmesini sağlamıştır (Soltaninejad, 2018: 501).

İran-Mısır arasındaki ilişkilerin çehresi, 1979 İran İslam Devrimi sonrası bütünüyle değişmiştir. Şahın devrilmesi ve akabinde Ayetullah Humeyni'nin iktidara gelmesi, 1980'de Mısır'ın İran ile birçok diplomatik bağının sona erdirmesine neden olmuştur. Mısır'ın ABD-İsrail politikaları, devrim sonrası dönemde İran'ın Şah'ı yargılanması ve muhtemel infazı için ülkeye geri dönmesi talebine rağmen Mısır'ın Şah'ı kabul etmesi iki ülke arasındaki husumetin artmasına yol açmıştır. Ayrıca 1981'de Enver Sedat'ın suikast sonucu hayatını kaybetmesi sonrası saldırganların adının Tahran'da bir sokağa verilmesi ve akabinde göreve gelen Hüsnü Mübarek yönetiminin İran-İrak savaşı sırasında Irak'ı destekleyen politikaları diplomatik ilişkileri tamamen durma noktasına getirmiştir (Shahi, 2009: 1).

1989-1997 yılları arasında İran Cumhurbaşkanlığı yapan Haşimi Rafsancani, İran'ın bölgedeki yalnızlığını sona erdirmek hedefiyle daha pragmatist bir dış politika yaklaşım benimsemiştir. Daha liberal bir ekonomi politikası izlendiği dönemde İran, Mısır ile olan ilişkilerini daha çok ticari bürolar aracılığı ve maslahatgüzar seviyesinde sürdürmüştür (Soltani ve Amiri, 2010: 200).

Tahran-Kahire ilişkilerinde 1979'dan 2011'e kadar sınırlı temaslar olurken, Mısır'da başlayan 2011 ayaklanmasının ardından Mısır'da Müslüman Kardeşler'in² iktidara gelmesiyle ilişkiler yeni bir aşamaya girmiştir. Müslüman Kardeşler'in adayı Muhammed Mursi, 2012'de Mısır Cumhurbaşkanı seçilmesiyle Tahran-Kahire arasındaki resmi temaslar da artmıştır. Sünni-İslamcı hareketlerin en büyük ve en etkililerinden biri olan Müslüman Kardeşler ile Şii güç İran arasında ideolojik olarak tam bir zıtlık durumu olsa da taraflar ortak bir zemin bularak iş birliğini kolaylaştırmayı amaçlamışlardır (Khalaji, 2009).

² Müslüman Kardeşler, 1928'de Mısır'ın İsmailiye kentinde Hasan el-Benna tarafından kurulan dini-politik bir örgüttür. Sağlıklı ve modern bir İslam toplumu için kılavuz olarak Kuran ve Hadise dönüşü savunmuş, başta Mısır olmak üzere Sudan, Suriye, Filistin, Lübnan ve Kuzey Afrika'ya yayılmıştır. Daha fazla bilgi için bkz. Ramos, Feliz. Understanding the Muslim Brotherhood. *New Trends in Social and Liberal Sciences*. Cilt 1, Sayı 1, 2016, 37-45.

İdeolojik olarak hem İran hem de Müslüman Kardeşler bir İslami devlet oluşturma ve İsrail karşıtı politika izleyerek Filistin'i özgürleştirme ihtiyacı gibi bazı ortak jeopolitik hedefleri paylaşmışlardır. Müslüman Kardeşler, İran'dan farklı olarak Mısır'da güç kazanmak için devrimci taktikleri reddetmiş bunun yerine seçimler yoluyla siyasi nüfuz oluşturmaya çalışmıştır. İran için Mısır ile olan ideolojik ortak noktalar, gerek Sünni-Şii ayrımı gerekse Müslüman Kardeşler'in devrim karşıtlığı gibi farklılıklarına ağır basmış, iş birliği arayışı içine girmiştir (Badawi ve al-Sayyad, 2019: 4).

İran, Kardeşler'i Mısır'la ve diğer Sünni Müslüman dünyayla ilişkileri geliştirmek için bir köprü olarak görmüştür. Kardeşler, geniş kapsamı ve bağlantıları göz önüne alındığında, bölgedeki ABD etkisine karşı İran önderliğindeki kara köprüsünün ikna edici bir savunucusu ve Tahran'a düşman olan diğer Sünni-İslamcı grupların arabulucusu olabilme potansiyeline sahiptir.

Tahran'ın tarihsel olarak Arap dünyasında devlet dışı aktörler ve yerel topluluklarla bağları geliştirmeye odaklanan, aşağıdan yukarıya bir yaklaşım olan *direnış cephesi*, mezhepsel olmayan bir yapıdan oluşmaktadır. Yalnızca Şiilerden oluşmayan bu cephenin doğasını güçlendirmek için Sünni gruplarla ittifaklar gerekmektedir. Mısır, büyük nüfusu, İsrail ile sınırı ve 1979'dan sonra ABD destekli bir ülke olması düşünüldüğünde, bu tür bir ittifak ilerlemesi oldukça önemlidir.

Mursi'nin Haziran 2012'de cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından yeni yönetim, Kardeşler'in yeni ve bağımsız bir dış politika vizyonunu vurgulamak için Mısır'ın İran'la bağlarını geliştirmiştir. Bu noktada ilk olarak Mursi hükümeti, Suriye'deki iç karışıkların çözümü konusunda Türkiye, İran, Mısır ve SA'dan oluşan bir diplomatik görüşme talebinde bulunmuştur (Saleh, 2012). Görüşme teklifi gerçekleşmemiş olsa da Kardeşler'in İran'ı Mısır'ın geleneksel ABD yanlısı müttefiklerinin yanında yer almayı hak eden önemli bir bölgesel oyuncu olarak gördüğünü göstermiştir. Mısır, İran'ın 1979'den beri ilk kez iki savaş gemisini bir eğitim tatbikatı için Süveyş Kanalı üzerinden Suriye'ye göndermesine izin vermiştir (BBC, 2011). İran, bu süreç içerisinde Mısır'ın Gazze şeridindeki şiddetten dolayı İsrail'e yönelik duyduğu öfkeden de yararlanmak istemiştir.

Ağustos 2012’de Mursi, Bağlantısızlar Hareketi’nin başkanlığını Tahran’a devretmiş ve otuz yılı aşkın bir süredir İran’ı ziyaret eden ilk Mısırlı cumhurbaşkanı olmuştur. Dönemin İran Cumhurbaşkanı Ahmedinejad da Şubat 2013’te Kahire’ye giderek karşılık vermiştir. Bu görüşmeler sonucunda İran-Mısır arasındaki ekonomiyi geliştirmek için turizm faaliyetleri, petrol sevkiyatları ve çeşitli ticaret anlaşmaları içeren bir paket kapsamında Mart 2013’te İran-Mısır arasındaki ticari uçuşlar gerçekleşmeye başlamıştır (Özkan, 2014:19).

İran’ın Müslüman Kardeşler vasıtasıyla ekonomik ve siyasi destek alabileceği bir Mısır isteği, Mursi’nin bölgedeki çok yönlü denge politikası ile birleşince Tahran-Kahire yaklaşması açıkça görülmüştür. Nitekim, Mursi ve Kardeşler’e yönelik gerçekleşen Temmuz 2013 askerî darbesi İran-Mısır ilişkilerinde yaşanan yakınlama beklentilerini sona erdirmiştir. Darbeye yönelik İran’ın resmi yanıtı kınamak ve Mısır ile tam diplomatik bağ kurma hedefinden vazgeçmek olmuştur (BBC, 2013).

Mısır ile diplomatik bağların kurulamamasına ve Kardeşler’in Mısır iktidarından çekilmesine rağmen İran, örgütle temaslarını geliştirmeye devam etmiştir. Tahran, Kardeşler ile iletişimini sürdürmek için İslami Birlik Forumu gibi İslam merkezli toplantıları kullanmıştır. Kardeşler’in, Mısır’daki darbenin sonrasında nüfuzunu büyük oranda kaybetmesi ve İran’ın özellikle Suriye’de Sünni gruplara yönelik eylemlerine olan karşıtlığı sonucunda İran ile temasların artması konusunda tereddütlü olmaya devam etse de örgüt, siyasi gelişmelerin ve bölgedeki İslamcılara karşı artan eğilim ışığında iki tarafı daha yakın iş birliğine itebileceğini kabul etmektedir. Tahran ile ilişkiler, örgütün İran’a sığınmasını gerektirebilecek bir durumda, Müslüman Kardeşler için faydalı bir sigorta poliçesi olmaktadır. İran ise örgütün bir gün İran’ın çıkarlarına hizmet edebilecek konumda olabilmesi umuduyla, Kardeşler ile daha kapsamlı bağlar kurmaya devam etme isteğindedir (Shahbazov, 2019).

Darbe sonrasında Mısır’da iktidara gelen Abdulfettah es-Sisi hükümeti, başta Suriye olmak üzere aktif bir politika izleyen Tahran ile bağlantıları germeme hedefinde olduğu görülmüştür. Örneğin, 2019’da Hür Subaylar Devrimi’nin seneyi devriyesi için Mısır’da düzenlenen bir organizasyona içinde İran Atom Enerjisi

Kurumu Başkanı Ali Ekber Salihî'nin de olduğu İranlı üst düzey yöneticiler katılmıştır. Diğer bir örnekteyse Varşova'da düzenlenen ve konusunun 'Tahran'ın Orta Doğu ve özellikle Körfez'deki nüfuzunun engellenmesi' olan Orta Doğu'da Barış ve Güvenliğin Geleceğini Desteklemek adlı toplantıda, Mısır'ın alt düzeyde temsil edilmesidir (Kalabalık, 2019).

Sonuç olarak, İran'ın Mısır, Filistin toprakları veya Cezayir gibi kalıcı nüfuz oluşturmaya çalıştığı bazı ülkelerde Şiiilerin zayıflığının veya yokluğunun Tahran'ı pragmatik olarak Şia ideolojisinin ötesine ittiğini göstermiştir. İran, Mısır'da Müslüman Kardeşler, Gazze'de Hamas ve Cezayir'de Kurtuluş Cephesi gibi Sünni örgütleri desteklemektedir. Böylece bölgede Şii-Sünni devlet dışı gruplar ile nüfuzunu genişletmeye ve direniş cephesini kalıcı hale getirmeye çalışmaktadır. Ayrıca Mısır'da darbe sonrası yaşanan gelişmeler, İran'ın bölgesel ve küresel düşmanlarına yakın olan Mısır ile stratejik bir ittifak kurma amacı olmasa bile ilişkilerini düşük seviyede de olsa sürekli ve pozitif tutma eğiliminde olduğunu göstermektedir.

2.1.4.4. Suriye

İran ve Suriye ilişkisi, İran Devrimi'nden itibaren ortak bir bölgesel izolasyon duygusu ve anti-emperyalist ideolojisi etrafında şekillenmiştir. İranlılar, devrim akabinde hem bölgesel olarak yalnızlaştırılmış hem de Tahran'ın başlıca düşmanı ABD'nin tehdidi altında hissetmişlerdir. Devrimci İran'ın Batı yanlısı bir eksenden uzaklaşırken bölgede anti-emperyalist bir yaklaşım benimsemesi, Hafız Esad liderliğinde Suriye'nin bölgesel konularda ekstra bölge-dışı güçlerin müdahalesini reddetme vizyonuyla örtüşmüştür (Terrill, 2015: 222).

Devrimci İran'daki gelişmelere paralel olarak Suriye, başlıca iki nedenle bölgesel izolasyonla karşı karşıya kalmıştır. İlki, 1979'daki Camp David Anlaşması'nın bir sonucu olarak Mısır'ın İsrail ile çatışmayı sonlandırma kararına karşın, Suriye rejiminin popülist, pan-Arap politikasına devam etme gayreti göstermesinden kaynaklanmıştır. İkincisi, Suriye için büyük bir tehdit algısı haline gelen Irak'la ilgili olmuştur. Suriye, Irak karşısındaki konumunu hem ideolojik hem de jeopolitik koruması gerekmiştir. Her iki ülke de aynı anda Arap dünyasının liderliğini talep eden Baasçı partiler tarafından yönetilmekle birlikte kendi iç ve

bölgesel siyasi meşruiyetlerini tehdit eden, potansiyel çatışma koşullarını oluşturan yoğun bir rekabet içinde kalmışlardır (Saouli, 2014: 6).

Şah'ın düşüşünden sonra Irak nüfuzunun bölgede artması ve Irak'ın İran'a karşı yürüttüğü savaştaki Arap desteğinin büyümesi, jeopolitik olarak Suriye'nin kırılabilirliğinin arttığını hissettirmiştir. Bu durum karşısında, İran-İrak Savaşı'nda mevcut Irak tehdidini dengeleme mantığıyla İran-Suriye ittifakının temelleri şekillenmeye başlamıştır.

Suriye ve İran'ı Orta Doğu'da ortaklığa iten Irak'tan farklı olarak diğer bir tehdit İsrail olmuştur. Hafız Esad, ABD'yi düşmanlaştırmamaya özen göstermiş olsa da Suriye'nin İsrail'e karşı devam eden muhalefeti, özellikle Arap Baharı öncesi Orta Doğu bağlamında ABD ile herhangi bir anlamlı yakınlaşmanın engellenmesine sebebiyet vermiştir. Arap-İsrail çatışmasının ön saflarında yer alan ve Arap milliyetçiliğinin lideri misyonuyla Suriye, İsrail'i her zaman önemli bir tehdit olarak görmüştür. Bu durum, Camp David Anlaşması ve İsrail'in 1982'de Lübnan'ı işgal etmesinin ardından daha da önemli hale gelmiş, her iki olay da Suriye'yi ortak bir düşmana karşı kendisini destekleyebilecek bir ortak aramaya itmiştir. Camp David Anlaşmaları Suriye'yi İsrail'e karşı bir müttefik olarak Mısır'dan mahrum bırakırken, yeni bir ortağın ortaya çıkmasına yol açmıştır: İran uzantılı ve İran'ın anti-Siyonist ideolojisinin bir yansıması olarak hizmet eden Hizbullah (Goodarzi: 35).

1990'lı yıllarda İran-Suriye ortaklığı, karşılıklı tehditlerin ve caydırıcı bir ittifak arayışının azalmasıyla zayıflamıştır. İran-İrak Savaşı'nın sona ermesi ve daha ilımlı devlet başkanlarının –Haşimi Rafsancani/ Muhammed Hatemi- İran'da iktidara gelişinin ardından İran'ın pragmatik bir dış politika izlemesi hem Suriye hem İran'ın bölgesel ve uluslararası duruşunu normalleştirmek istemesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca Suriye, 1991 Körfez Savaşı'ndan sonra Irak'ı daha az tehdit olarak görmüş ve bu savaş sonrasında ABD ile iş birliği adımları atmaya başlamıştır. İran'ın söz konusu iş birliği adımlarından duyduğu rahatsızlık Suriye'yi Kuveyt'i işgalinden dolayı Saddam Hüseyin'i ortak bir düşman olarak gören diğer Arap ülkelerine yakınlaştırmıştır. Suriye-İran ilişkilerinde kaymanın bir diğer göstergesi, Suriye'nin 1990'ların sonunda İsrail ile müzakerelere girme kararı olmuştur (Hirschfeld, 2014: 108). Dolayısıyla,

çıkarların farklılaşması ve karşılıklı tehditlere dayalı ortak hareket etme mantığının zayıflaması, İran-Suriye arasındaki iş birliğini azaltmıştır.

2003'ten sonra Orta Doğu'da yaşanan bir dizi gelişme, Suriye'yi yeniden İran'a yakınlaştırmıştır. ABD'nin Irak'ı işgaliyle birlikte, Suriye için ABD doğrudan bir tehdit olarak algılanmıştır. Her iki ülkenin sınırında kalıcı ve düşmanca bir ABD'nin varlığının kurulması, iki rejiminde hayatta kalmayı sağlaması için daha fazla stratejik iş birliği ve koalisyon inşası oluşturma ihtiyacını harekete geçirmiştir. İran'ın direniş eksenini böylece Suriye için ortak tehditleri savuşturmak üzerine kurmuştur.

Suriye'nin İran ile olan ilişkileri, Şam'ın bölgede artan güvensizlik duygusuna katkıda bulunan 2005 Sedir Devrimi'nden sonra diğer bir ifadeyle Suriye'nin Lübnan'dan tamamen çekilmesinin ardından daha da önemli hale gelmiştir (Risseuw, 2018: 12). Tehdit algıları birleşip yoğunlaştıkça İran-Suriye ittifakı derinleşmiştir. Nihai olarak, 2011'de Suriye iç savaşının patlak vermesiyle ilişkiler daha da güçlenmiştir. Tarihsel eğilim çizgisinin gösterdiği gibi, Suriye zayıfladıkça İran'la stratejik uyumu da artmıştır.

İran-Suriye ilişkisi, Arap Baharı'nın başlamasıyla en acil sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. 2010-2011'de Arap dünyasını sarsan kitlesel protestolar, Suriye'ye Mart 2011'de ulaşmıştır. Suriye hükümeti hem baskı hem de yatıştırma taktikleri kullanmışsa da protestolar hız kesmeden devam etmiştir (BBC, 2011). Bu büyüyen meydan okumayla karşı karşıya kalan İran kendisini, kilit bir İran müttefiki ve direniş ekseninde kritik bir aktör olan Suriye rejiminin yanında önemli bir iç tartışmada taraf olarak bulmuştur. Bu durum, İran'ın bir bütün olarak bölgesel ayaklanmalar hakkında kendi devrimci başarısı üzerine modellenmiş bir İslami Uyanış olarak adlandırdığı pozisyonuyla çelişmiştir (Sayın ve Kılıçarslan, 2019: 247).

İran siyasi elitleri içerisinde Suriye ayaklanmasına ilişkin iki farklı söylem ortaya çıkmış ve bunlar siyasi/hizipsel ayrım çizgilerinin ötesine geçmiştir. Birincisi, Arap Baharı yaklaşımı olmuştur. Bu yaklaşıma göre İran'ın Şah'a karşı mücadelesini anımsatan kemikleşen diktatörlüklere karşı tüm halk ayaklanmalarının desteklenmesi gerektiğidir. Bu normatif çerçevenin taraftarları, İran'ın diğer Arap ülkelerinde olduğu Suriye halkının meşru taleplerinin desteklenmesi, İslami bir uyanışın tetiklenmesi ve

siyasi reforma izin vermesi için mevcut müttefikine baskı yapması gerektiğini savunmuşlardır (Mohseni, 2013: 5; Dahaghan, 2011). Eski cumhurbaşkanlarından Ahmedinejad ve Rafsancani de belirtilen düşünce gruplarına destek vererek Suriye rejimi karşısında yer almışlardır (BBC, 2011).

Suriye'deki ayaklanmaya yönelik İran'daki ikinci bakış açısı daha çok jeopolitik bir görüşün ürünü olup, Suriye krizinin bölgesel güç dengesi üzerindeki etkisine odaklanılmıştır. Bu görüş, Suriye ayaklanmasını, direniş eksenini için kilit bir müttefiki devirmek ve böylece İran'ın bölgesel hegemonya olma yolunu engelleyerek güç dengesini aleyhine çevirmek için dış güçlerin bir planı olarak ele almıştır. Diğer bir ifadeyle Suriye krizi, İran'ın 2003 Irak Savaşı, 2006 İsrail-Hizbullah Savaşı ve 2011 itibariyle bölgedeki diğer ülkelerde Tahran'a düşman olan ABD yanlısı diktatörlüklerin devrilmesinden bu yana elde ettiği kazanımları dengelemek için bir girişim olarak algılanmıştır. Bu görüşe göre, Esad'ın olası çöküşü ve başlıca Arap müttefikinin kaybedilmesi, İran'ın bölgesel çıkarlarına kritik bir darbedir (Hafezi, 2018).

İranlı birçok asker ve siyasetçi ikinci görüş ışığında İran'ın nüfuzuna yönelik tehdide karşı aktif önlemler almayı gerekli görmüşlerdir. Örneğin dönemin Devrim Muhafızları Kudüs Gücü Komutanı General Kasım Süleymani, SA'nın Esad'a İran ile olan ortaklığın sona erdirmesi durumunda Lübnan'ın Suriye ait olacağına dair bir teklifte bulunduğunu iddia etmiş, Esad ise bir röportajında bu teklifi doğrulamıştır (Iranian Students News Agency, 2016; Ahmadian ve Mohseni, 2019: 344). İran'ın eski dini lideri Ali Hamaney ise benzer şekilde Batılıların, Suriye muhalefetini Hizbullah'ı sınırlamak ve İran ile Suriye arasındaki ilişkileri kesmek için bir fırsat olarak gördüklerini ve Esad'ı devirerek Hizbullah'ı baskı altına almaya çalıştıklarını söylemiştir (Khamenei, 2011).

'Şam düşerse Tahran düşer' algısı ve özellikle IŞİD'in Irak topraklarının iç kısımlarına doğru ilerlemesinin ardından İran toplumunda Suriye için Arap Baharı anlatısından uzaklaşmıştır. Suriye muhalefetinde Şii Müslümanları kâfir olarak kınayan radikal ve tekfirici grupların güçlenmesi İranlıların Suriye muhalefetine duyduğu sempatiyi baltalamak için önemli bir etken olarak dikkat çekmiştir.

Ayaklanmanın ilk altı ayında Tahran'da Suriye'nin durumuna ilişkin iki çerçeve oldukça çok tartışılırken, İranlı siyasi elitler arasında tartışmanın kazananı jeopolitik çerçeve olmuştur.

Ayaklanmaların başlangıcıyla birlikte İran'ın Suriye'ye verdiği destek, BM gibi kurumlar aracılığıyla uluslararası desteğin yanı sıra siyasi ve ekonomik yardımlarla sınırlı kalmıştır. Yine bu dönemde, kendisini retorik olarak Esad rejiminden uzaklaştırmış ve İran kamuoyunu yatıştırmak için protestoculara karşı güç kullanımını eleştirmiştir. Bu karışık tepkiler, Suriye'de meydana gelebilecek bazı basit reformların rejimi güvence altına alacağını öngörmesine yönelik ortaya çıkmış dolayısıyla İran'ın rejime desteği nispeten göze çarpmamış ve askerî olmamıştır. Ancak Suriye'deki savaşın seyri, bölgesel rakiplerin isyancı güçlere artan desteği ve uluslararası bir Esad karşıtı koalisyonun ortaya çıkması Tahran'ın Suriye stratejisinde bir değişiklik başlatmıştır (Goodarzi, 2013: 3).

İran'ın Suriye rejiminin asgari destekle kendisini kontrol edebileceğine olan inancı önemli ölçüde azalınca Tahran, Suriye'deki rakiplerinin ilerlemesini engellemek için stratejisini yeniden formüle etmesi ve geliştirmesi gerektiğini açıkça görmüştür. İran'ın Suriye'deki başlıca hamlesi, bir yandan önemli dini ve siyasi alanları korumak, diğer yandan da Suriye ordusunu ve güvenlik güçlerini asimetrik bir savaş senaryosu amacıyla eğitmek olmuştur. Her iki çabayı da Devrim Muhafızları'nın öncülük ettiği Besiç güçleri üstlenmiştir (Nadimi, 2016).

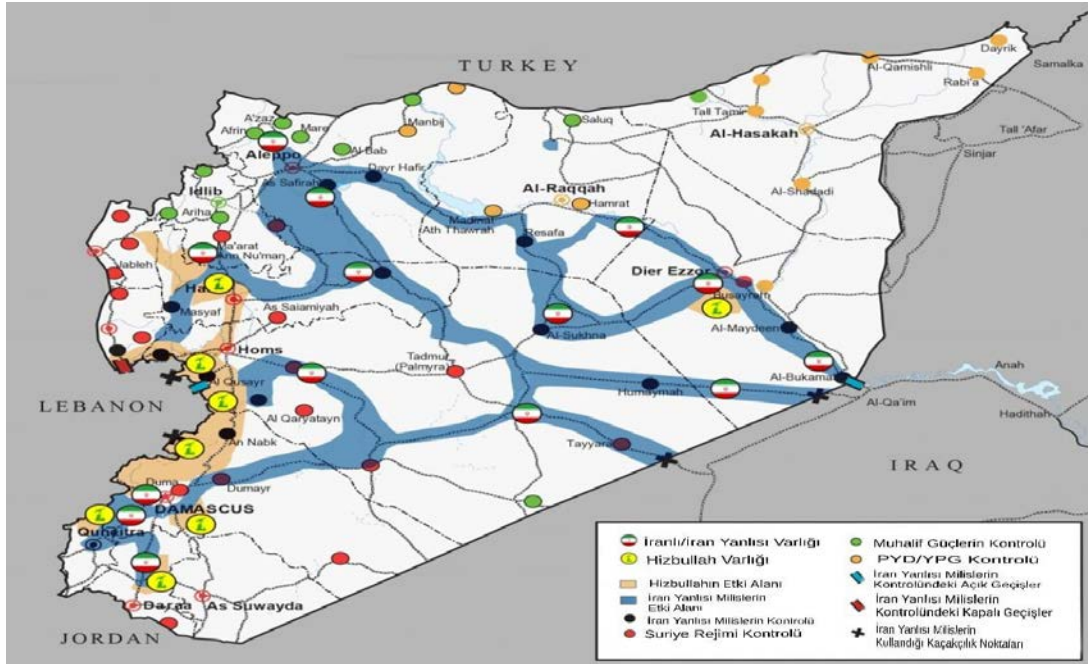
Gönüllü savaşçıların aşağıdan yukarıya paramiliter oluşumlar halinde seferber edilmesini içeren Besiç modeli, Tahran'ın İran-İrak Savaşı deneyimlerinden yola çıkılarak 2012 yılı sonunda Suriye'de tekrarlanmıştır. Suriye'de Ulusal Savunma Kuvvetleri (*Quwat al-Difa al-Watani*) ve Halk Komiteleri/Lijan milisleri (*el-Lijan al-Sha'biyah*) olarak adlandırdığı Besiç güçlerini İran, daha önce bölgede Lübnan ve Irak da dâhil olmak üzere diğer ülkelere ihraç etmeye çalışmıştır (Heras, 2013: 8; Kajjo, 202). Suriye'de oluşan çatışma ortamı İran'ın aynı stratejiyi Suriye'de izlemesi için bir fırsat sunmuştur. Bu kapsamda Suriye'nin on dört farklı vilayetinde Besiç merkezleri kurulmuştur. İran, Besiç stratejisini Suriye'deki nüfuzunu korumaya yönelik ucuz ve etkili bir yol olarak görmüştür (Rezaei, 2019: 192).

Besiç milisleri, Suriye rejiminin askerî operasyonlarını üstlenmesini sağlayacak insan gücü ve örgütsel kapasitenin sağlanmasında kritik öneme sahipken, İran için rejim gücünü korumak adına milisler tek başına yeterli bir strateji olmamıştır. Suriye hükümetinin savaşta zaman zaman zayıf düşmesi ve çatışma alanında oluşan beklenilmeyen durumlara karşı savunmasız olması İran'ı Suriye stratejisini yeniden gözden geçirmeye zorlamıştır. Böylece Tahran hem Hizbullah gibi geleneksel müttefiklerle hem de Suriye'de savaşmak isteyen yeni kurulan ulusötesi milislerle bölgesel koalisyon inşası yoluyla Besiç yaklaşımının kapsamını ve genişliğini artırma stratejisi izlemeye karar vermiştir. Bu durum yalnızca savaş alanında faaliyet gösteren yerel milislere destek sağlamak ile kalmamış aynı zamanda geçmişten beri müttefik olan milislerin deneyimini, ideolojisini ve gücünü test etmek için fırsat sağlamıştır.

İran destekli Hizbullah, Suriye ihtilafına 2013'ten itibaren Lübnan üzerinden başlamıştır. Hizbullah, Suriye'nin el-Kuseyr kenti çevresinde konumlanan silahlı muhaliflerin Lübnan topraklarına sızmasını, bombardımanını önlemek ve o bölgedeki Lübnan köylerini korumak için Suriye-Lübnan sınır bölgelerine girmiştir. El-Kuseyr ve çevresindeki çatışmanın İran için önemi el-Nusra örgütü tarafından Şam'a Lazkiye üzerinden giden ikmal yollarının kesilmesini engellemektir. Suriye ordusu ve Besiç güçlerinin bunu tek başlarına yapabilmesi ve şehrin yeniden kontrol altına alınması için İran Hizbullah'ın yardımına ihtiyaç duymuştur. El-Kuseyr Taarruzu, Suriye rejimi ve müttefiklerinin ilk büyük askerî zaferi olmuş, Hizbullah kendisini sınır bölgelerinin ötesinde konumlandırmış ve Şam'da bir dayanak kurmuştur (CTID, 2013: 3-4).

Hizbullah, muhalif savaşçılarla savaşmak için Lübnan sınırındaki El-Kuseyr'den güneyde bulunan Ez-Zabadani'ye kadar ilerleyerek Lübnan'daki sınırın ötesinde Suriye topraklarını kontrol altına almıştır (Price, 213: 15-17). İran, Hizbullah'a ek olarak Pakistan, Afganistan ve Arap dünyasının başka yerlerinden savaşçı toplayarak ve eğiterek çatışmada yer almak için ulus ötesi güçleri örgütlemiştir. Bu askerler Fatimiyyun ve Zeynebiyyun Tugayları olarak adlandırılmıştır (Farzam vd., 2016: 2-3).

Şekil 2.6: 2020’de Suriye’deki İranlı ve İran Yanlısı Milislerin Kontrol ve Etki Alanı

Kaynak: Saban, 2020.

İran koalisyonunun Hizbullah gibi müttefiklerle birlikte bölgeselleşmesi, gerek İran’ın Esad’ın düşmemesi için müttefikine bir destek sağlanmasına gerekse Suriye’de bir etki alanı oluşturmasına izin vermiştir. Nihai olarak İran, koalisyonunu Rusya ile yakın iş birliği kurarak Suriye politikasını uluslararası hale getirmiş, bu sayede Suriye’deki kırılğanlıkları azaltmak ve Besiç güçlerinin bölgeselleşme stratejisinin olası başarısızlığına karşı korunmak için stratejisini daha da ileriye götürmeyi tercih etmiştir.

Besiç taktiğinin bölgeselleştirilmesi, Suriye’nin bazı bölgelerinde Esad’ın iktidarda kalmasında etkili olduğunu kanıtlamış olsa da İran’ın nihai sonuç alması konusunda belirsiz hissetmesi rejimin zaferini sağlamının başka yollarını aramasına neden olmuştur. Bir yandan IŞİD, Suriye ve Irak topraklarının iç kısımlarına ilerleyip İran sınırına yaklaşması diğer yandan Suriye ordusunun Mart-Haziran 2015 tarihleri arasında bir dizi askerî yenilgiye uğraması İran’ın taktik değişikliğinin önemli sebepleridir. Bu gelişmeler sonucunda Suriye rejimi muhaliflere kuzeyde İdlib vilayetinin tamamını, güneyde Busra şehrini; güneyde Hama ve Humus vilayetlerinin bir kısmını da IŞİD’e kaybetmiştir (Shaheen, 2015).

Özellikle İbrib'in kaybedilmesi, el-Nusra ve müttefiklerinin Lazkiye'yi alt edecek şekilde konumlanmaları ihtimalini ortaya çıkarmış, İran bu riski Hizbullah ve diğer bölge-dışı oyuncular ile durdurabileceğini düşünmemiştir. Sahadaki olumsuz gelişmelerden endişe duyan İran, Lazkiye'nin kaybedilmesi ve el-Nusra Cephesi'nin Şam'daki zaferine en az İranlılar kadar olumsuz bakan Ruslara ulaşarak yeni bir dönemin başlangıcını yapmışlardır.

İran'ın Rusya ile Suriye sorununa uluslararası bir ortaklık araması temelde üç ana nedene dayanmıştır. İlk olarak, Esad rejimi savaşta kazanamamış ve IŞİD'in İran-Irak sınırının yakınında bulunan Celula ve Sadiye beldelerine kadar hilafetini ilan etmesi, İran rejimine yönelik varoluşsal bir tehdit algısına katkıda bulunmuştur. İkincisi, IŞİD'e karşı savaşın bir sonucu olarak Suriye'deki ABD ve Türkiye mevzilerindeki ilerlemelerin dengelenmesi gerektiği inancıdır. Karada Kürt müttefiklerini kullanarak ilerleyen ABD'i bölgesel ve yerel müttefikleri ile dengeleyebilen İran, ABD'i havada dengeleyebilecek güce sahip olmadığından Rusya ile ortaklık arayışına girmiştir. Üçüncü faktör, İran iç siyasetinde Rusya ile olan yakın ilişkilerden kaynaklanmaktadır. 2015'de Ortak Kapsamlı Eylem Planı anlaşmasının imzalanmasından sonra İran, ABD ve AB'e karşı Rusya ile yakın ilişki içine girmiştir (Duclos, 2019: 2-4).

Rusya'nın Suriye savaşına katılımını sağlamak, her üç faktörün de anahtarı olarak kabul edilmiştir. Başlangıçta, İran-Rus ortaklığı istihbarat paylaşımı ve siyasi iş birliği yoluyla gerçekleşmiştir. Rusya, ABD'nin Suriye'deki rejim değişikliği politikasına karşı temkinli duruşu ve Suriye'nin 2013'te kimyasal silah kullandığı iddiaları da dâhil olmak üzere BMGK'da Suriye rejimini koruma noktasında kilit bir rol üstlenmiştir (BBC, 2017). Rusya'nın 2015'te Suriye'ye müdahalesi Suriye ihtilafındaki tüm hesapları değiştirmiş ve Esad rejiminin pozisyonunu sağlamlaştırmıştır. Dönemin Kudüs Gücü komutanı Kasım Süleymani, Rusya müdahalesinde harekâtın fizibilitesini belirlenmesi ve planlanması aşamasında görüşmelere katılmıştır (Bassam ve Perry, 2015).

İran, Suriye stratejisinde yeni bir dönemi, Kasım 2017'de Kasım Süleymani'nin Ali Hamaney'e yazdığı tebrik mektubuyla duyurmuştur. IŞİD'in

yenilgisinden bahsedilen mektupta Süleymani, zaferde rol oynayan Hizbullah başta olmak üzere diğer tüm yerel ve ulusötesi savaşçılara şükranlarını dile getirmiştir (Khamenei IR, 2017). Süleymani'nin mektubuna cevaben Ali Hamaney'in resmi mektubunda ise zaferin yalnızca IŞİD'in yenilgisini değil, aynı zamanda komplocu aktörlerin kötü niyetli politikalarına daha ağır bir darbeyi temsil ettiğini belirtmiştir (The Office of the Supreme Leader, 2017).

IŞİD'e karşı savaş, çoğu bölgesel ve uluslararası aktörün dikkatini birleşik bir hedefe odaklamış olsa da Suriye'deki kilit paydaşlar arasındaki artan hegemonik rekabet ve sürtüşme ile IŞİD üzerindeki dikkatler daha parçalanmış duruma gelmiştir. Bu bakımdan Suriye ihtilafında üç ana paydaş ortaya çıkmıştır: Birincisi, Kürt gruplarla ortaklık kurarak nüfuzunu güçlendirmeye çalışan ABD ve müttefikleri; ikincisi, Hatay sınırından Fırat'ın batı kıyılarından güney İblib'e kadar uzanan hattı korumaya çalışan Türkiye; üçüncüsü, Rusya ve İran'ın desteklediği Suriye rejiminin güçleri ve müttefikleridir.

Bölgedeki rakiplerinin Suriye içinde elde etmeye çalıştıkları bölgeler ve konumlar dikkate alındığında, İran onları dengelemeyi ve Esad'ın tüm ülkeyi yeniden ele geçirmesinde yardım etmeyi amaçlamıştır. Kürtlerin Suriye'den ayrılmasını İran'ın kendi toprak bütünlüğünü tehlikeye atan bölgesel bir domino etkisi olarak gören İranlılar her zaman Suriye'nin birleşik bir devlet olarak sürdürülmesinde ısrarcı olmuşlardır (Zarif, 2019). Benzer şekilde Irak'ta kendi özerk Kürt bölgesinden kaynaklanan tehdidi göz önünde bulundurarak, İran'ın Suriye'ye verdiği destek için lojistik bir üs görevi üstlenmiş ve Esad'ı desteklemek için savaşçılar sağlayarak İran'ın Suriye stratejisinde kilit bir halka oluşturmuştur (El-Salhy, 2013).

İran, Suriye'deki IŞİD sonrası dönemi çatışmanın son aşaması olarak görmemiştir. ABD ve Türkiye'nin ülke içinde varlığı düşünüldüğünde, Esad rejimi ve müttefiklerinin hala Suriye toprak bütünlüğünü yeniden sağlaması gerekmektedir. İran'ın hedefleri, bölgesel ve uluslararası güçler arasında denge kurma ve zor kazanılmış konumunu sağlamlaştırmaya çalışırken hegemonik rekabeti sürdürmek şeklinde gelişmektedir. Bu kapsamda İran destekli askerî gruplar Suriye'nin doğusundaki bazı bölgelerde varlığını genişletmeye devam etmektedir. Suriye'nin

doğusunda yer alan Deyrizor başta olmak üzere özellikle Irak sınırı boyunca olan hattın kontrolüne önem veren Tahran, binlerce yabancı ve yerel milis güçlerinin yardımıyla bu bölgelerdeki hâkimiyetinin pekiştirilmesini sağlamıştır (Saban, 2019). İran'ın Suriye'nin doğusunda kontrol ettiği bölgeler, Tahran'ın kara köprüsü ve Orta Doğu'daki yayılcı politikaları için jeostratejik öneme sahiptir.

2.1.4.5. Yemen

Çağdaş Yemen'de merkezi otorite çoğu zaman gücünü korumada yetersiz kalmıştır. 897'den beri bölgenin bazı kısımlarını yöneten Zeydi imamlığının devrilmesinin ardından 1962'de kurulan Yemen Arap Cumhuriyeti (Kuzey Yemen) ve Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti (Güney Yemen), İngiliz sömürge gücünün gölgesi altında ikisi de zayıf devletler olarak kalmışlardır. 1990'daki birleşmeden sonra doğan Yemen Cumhuriyeti ise topraklarında güç kullanımı konusunda hiçbir zaman tekele sahip olamamıştır (Feierstein, 2019: 3).

Ali Abdullah Salih, iki selefinin öldürülmesinin ardından 1978'de Kuzey Yemen'in başkanı olmuş, 1990'da iki devleti birleştirmeye yönlendirmiş ve 2012'deki zorunlu istifasına kadar ülkeyi yönetmiştir. Salih, ordu ve güvenlik anlayışı, aşiretler, siyasi gruplar ve hizipler, din adamları ve iş adamları da dâhil olmak üzere bir dizi rakip güç arasında istikrarsız bir denge kurarak otuz dört yıl boyunca ülkede hâkimiyet sürmüştür. Salih, himaye yoluyla sadakat satın alarak Yemen içerisinde seçme, dâhil etme ve zorlamanın bir kombinasyonu yoluyla hükmederek, Yemen'de kleptokrasi ve plütokrasinin sentezinde bir idari sistem oluşturmuştur. İstifasının ardından yerine yardımcısı Abdurabbu Mansur el-Hadi geçmiştir (Burrowes ve Kasper, 2007: 8).

Merkezi hükümetin otoritesine, yıllarca güneydeki ayrılıkçı komünistler, kuzeydeki monarşistler ve küresel hareketin yerel imtiyazı olan Arap Yarımadası'ndaki El-Kaide dâhil olmak üzere birçok grup tarafından karşı çıkmıştır. Bu gruplardan biri olan Husiler ya da diğer adıyla Ensarullah, 1990'larda ülkenin kuzeyinde kültürel ve dini amaçlı ortaya çıkmış ancak 2004'te Husi lideri Bedreddin Husi'nin hükümet birlikleri tarafından öldürülmesinden sonra rejime karşı savaş

açmışlardır. Husiler, çoğunluğunu Şii mezhebinin Zeydi koluna³ bağlı insanların oluşturduğu isyancı bir gruptur (Swift, 2012: 1-3).

Husilerin Yemen içerisindeki şikâyetleri başlangıçta yerel ve siyasi olmuştur. 2004'te liderlerinin öldürülmesinden sonra Bedreddin Husi'nin kardeşi Abdül Malik el-Husi tarafından yönetilen hareket, ilk olarak Zeydi nüfusun bulunduğu bölgelerdeki ekonomik az gelişmişliğe, siyasi marjinalleşmeye ve ayrımcılığa son vermeye çalışmışlardır. Bu noktada Husiler, ulusal meselelerde daha fazla söz sahibi olmak, Zeydi kültürel ve dini haklarının daha fazla tanınmasını sağlamak ve kuzeydeki Saada kentinde Suudi destekli Vahhabi enstitülerinin misyonerlik faaliyetlerine son verilmesini amaçlamışlardır (Ahmed, 2019: 85-86). Ülkedeki olaylar Yemen'in iç sorunları odaklı yerel bir mesele olarak başlamasına rağmen çatışmada bölgesel güçlerin katılımı sonucu sürekli bir artış yaşanmış ve Yemen, SA destekli devrik lider Hadi ile İran destekli Husiler arasında bir vekâlet savaşı alanına dönmüştür.

Bab'ül Mendep Boğazı'nda stratejik bir konuma sahip Yemen, uzun süredir bölgesel jeopolitiğin merkezinde yer almıştır. Boğaz, Yemen ve Cibuti'yi ve Asya'yı Afrika'dan ayırarak Kızıldeniz'i Aden Körfezi'ne ve Akdeniz'i Hint Okyanusu'na bağlamaktadır. Küresel petrol ticaretinin yaklaşık yüzde 30'u ve aylık yaklaşık 1 milyon ticaret yük gemisi bu boğazı kullanmaktadır. Dolayısıyla Yemen, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle hem küresel hem de bölgesel önemli güçlerin Orta Doğu-Asya- Afrika üçgeni kapsamında stratejik hedeflerinde büyük bir önem taşımaktadır (Abdulla ve Singh, 2018: 86-87).

Yemen, coğrafi konumu itibariyle merkezi bir alanda yer alması İran için de vazgeçilmez bir aktör olmasına yol açmıştır. İran'ın bölgesel hegemonya kurma politikalarında Yemen stratejik bir rol oynamaktadır. Bu durumun birden fazla temel nedeni bulunmaktadır: birincisi İran'ın direniş eksenini ve kara köprüsünde Yemen'in

³ Zeydilik, imamet anlayışı açısından Şii Müslümanlarının büyük çoğunluğunun takip ettiği on iki imam firkalarından ayrılmıştır. Zeydiler imamet anlayışında diğer Şii Müslümanlar gibi Hz. Muhammed s.a.v.'dan sonra gelen üç imamı takip etmiş ancak beşinci imam hususunda Hz. Hüseyin a.s.'in torunu Zeyd bin Ali'yi kabul etmişlerdir. Zeydilik, doktrini ve pratiği bakımından Şii mezhebinin diğer dallarından ziyade Sünni mezhebe daha yakındır. Büyük çoğunluğu kuzeybatı Yemen'de bulunan Zeydiler, ülke nüfusunun yüzde 35'ini etmektedir. Daha fazla bilgi için bkz. Öztürk, Selim. Zeydiliğin Tarihsel Süreçte Oluşumu ve İmamîyye ve İran ile İlişkisi. *Liberal Düşünce Dergisi*, Cilt 24, Sayı 94, 2019, 86-109.

kilit bir konumda yer alıyor olmasıdır. İkincisi İran'ın Yemen'i hem dünya ticaretine yön vermesi hem de Afrika gibi Tahran nüfuzunun az olduğu kıtalara geçilebilmesi gibi konularda başlangıç noktası olarak görmesidir. Üçüncü olarak, Yemen'de gerçekleşebilecek herhangi bir devrimin diğer Sünni Körfez ülkelerine de ihraç olabileceği düşüncesiyle bölgede domino etkisi oluşturabileceği algısıdır. Son olarak ise Yemen, İran'ın bölgesel hegemonya oluşturma planında en önemli rakiplerinden biri olan SA'nın komşusu olmasıdır. İran, Yemen ile SA'yı çevrelemek istemiştir (Tamer, 2017: 47-48).

İran-Yemen ilişkileri İran Devrimi'ne kadar düşük seviyede seyretmiştir. Devrim akabinde İran'ın bölgede başta Irak ve Bahreyn olmak üzere Basra Körfezi'nde bulunan ülkelere yönelik stratejik politikaları ile Yemen, İran için önemli bir aktör olmaya başlamıştır. Bu kapsamda ilk olarak Tahran, içerisinde Husilerin bugün ki liderinin de olduğu bir Zeydi grubun tasavvuf eğitimlerini üstlenmiş ve bu eğitim dönemi Husilerin politik bakış açılarının oluşma sürecinde etkili olmuştur. İran, 2004'de Husilerin Yemen rejimine karşı başlattığı savaşa kadar Yemen üzerindeki nüfuzu devrimin ışığı doğrultusunda yalnızca ideolojik olmuştur (Alam, 2015).

Yemen'de 2004'de başlayan Husiler ile rejim güçleri arasındaki savaş, İran'ın Yemen üzerindeki ideolojik nüfuz politikasını da değiştirmiştir. Savaşın ilk dört yılında İran daha arka planda yer alırken 2008 itibariyle Husilere olan ekonomik desteğini arttırmaya başlamıştır. Aldığı maddi destek ile Yemen'deki çatışmalarda gücünü kademeli olarak arttıran Husi milisleri 2011'de Yemen başkanı Ali Abdullah Salih'i istifa etmesine neden olmuşlardır. Salih'in yerine yardımcısı Suudi ve Batı destekli Abdurabbu Mansur el-Hadi'nin geçmesi Tahran-San'a ilişkilerini kopma noktasına getirirken İran-Husi ilişkilerinin derinleşmesine yol açmıştır (Karakır, 2018: 139).

İran, direniş ekseninde Körfez'deki gücünü Yemen ile sağlamlaştırmak düşüncesiyle Husilere desteği -Suriye ve Irak'ta olduğu gibi- hem maddi hem de asimetrik savaş mantığı çerçevesinde Husi birliklerine askerî eğitimler yoluyla gerçekleştirmiştir. Birçok kaynakta İran'ın Umman Denizi ve Umman karayolunu kullanarak Husilere silah desteğinde bulunduğu iddia edilmiştir. Umman, SA

öncülüğünde İran'a karşı Yemen'de başlatılan birçok rejim yanlısı KİK politikalarına katılmamış olması, bu iddiaları güçlendirmiştir. İran, KG aracılığı ile Yemen'deki milislere patlayıcı aygıt yapımında kullanılan malzemeler, gelişmiş silahlar ve nakdi yardımlar sağlamıştır. 2012 sonrasında Körfez'deki ABD ve Yemen rejiminin ortak devriyelerinde birçok kez İran'a ait olduğu duyurulan gemilerde askerî mühimmat ele geçirilmiştir (Al-Qadhi, 2017: 44-45).

İran'ın Yemen'de Husilere artan desteği, Husi milislerinin Sana'ya doğru ilerlemesini sağlamış ve Başkan el-Hadi başkanlıktan istifa ederek Husilerin gözetiminde ev hapsine alınmış daha sonra el-Hadi ev hapsinden Aden'e gelerek SA'ya kaçmıştır (The Guardian, 2015). İran, el-Hadi'nin Riyad'a kaçmasından sonra Husiler ile eğitim, lojistik ve petrol desteği gibi birçok konuda Yemen'e alt yapı oluşturma görüşmeleri yapmıştır (Juneau, 2016: 658).

Ülkedeki en büyük hava üssü el-Anad gibi birçok stratejik noktayı ele geçiren Husilere karşı 26 Mart 2015'de SA liderliğinde Katar, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Ürdün, Fas, Senegal, Mısır, Bahreyn ve Sudan'ın katılımıyla Kararlılık Fırtınası adında askerî müdahale başlatılmıştır. Müdahaleler sonucunda Husilerin başta Aden ve Sana olmak üzere önemli şehirlerde gücünün zayıflamaya başlaması el-Hadi yanlısı güçlerin ülkeyi yeniden kontrol altına almasını sağlamıştır. Yaklaşık altı ay boyunca Riyad'da bulunan el-Hadi Yemen'deki iç savaşın dengelenmesi sonucu Eylül 2015'de ülkesine dönerek devrik liderlik koltuğuna tekrar oturmuştur (Slawek, 2018: 39-40).

İran, Kararlılık Fırtınası operasyonlarını kınamış ve El Hadi'nin ülkeye dönerek başkanlık koltuğuna yeniden oturması Tahran'ın Husilere olan desteğinin artmasına neden olmuştur (Stenslie, 2015: 2). Umman Denizi üzerinde gerçekleşen silah sevkiyatlarına yapılan baskınların artması güzergâhın Yemen kıyılarına yakın adalar ile Eritre üzerine kaydırmıştır (BBC, 2015; Sebsebe, 2017). El Hadi'nin ülkeye dönmesinden sonra Husilerin SA Krallığına yönelik yapmış olduğu saldırılar İran tarafından desteklenmiştir. KG komutanı İsmail Kaani, Husilerin krallığı hedef alan 'on günden az bir sürede on sekiz operasyonları' için dünyadaki tüm bu tür silahlı

grupların küresel kibire karşı desteklenmesi gerektiğini söylemiştir (Arab News, 2021).

İran, 2015'e kadar sınırlı destek ile Yemen'de önemli kazanımlar elde etmek istemiştir. Örneğin, Forgein Policy Online'da yayınlanan bir makalede, Eylül 2014'te Hizbullah ve Kudüs Gücü'nün desteğiyle Husilerin Sana'yı ele geçirmesinin İran için büyük bir zafer olduğunu savunmuştur. Aynı makale içerisinde Sana'nın Tahran'ın eline geçen dördüncü Arap başkenti olabileceği söylenmiştir. Bu gelişmeler sonrasında 2015'deki koalisyon güçlerinin Husilere karşı başlattığı yoğun bombardımanın sonucunda İran'ın kazanımları hızla kaybedilmeye başlanmıştır. Bu kırılma noktasından sonra İran'ın Husilere verdiği destek cılız kalmıştır (Mudallali, 2014).

İran'a karşı rejim güçleri ve Arap koalisyonunu kontrol altına aldıkları bölgeleri koruma ve genişletme çabası içerisinde. İran bu çaba karşısında Husilerin yanı sıra eski lider Salih destekçileri ve güneyde bulunan eski Güney Yemen başkanı Ali Salem Beid'e sadık gruplar gibi hizipleri rejim karşısında destekleme politikasını devam ettirmektedir. İran'ın bu politikasının temel nedeni mezhepsel ve ideolojik nitelikteki çeşitli hizipleri mali ve askerî destek sağlayarak kendine çekmek ve Yemen'de pragmatik fikirlere dayalı siyasi kazanım amacını diri tutmaktır (Al-Qadhi, 2017: 71).

İran, yaklaşık on yedi yıllık iç savaşta Yemen iç siyasetinde Husileri önemli bir aktör olarak sokamamış olsa da asimetrik savaş taktiğiyle SA'ya kayıplar verdirmesini ve Riyad'ın zor ve maliyetli bir çatışmaya saplanmasını sağlamıştır. Bölgesel hegemonya mücadelesi verdiği Riyad'ın böyle bir çatışmaya odaklanması ve 2012'den beri en az 4 milyar dolarlık mali destek ayırması bölgedeki diğer iç karışıklık içerisinde olan Irak ve Suriye'de Tahran'ın nüfuzunun artmasına neden olmuştur (Juneau, 2016: 661).

2.1.5. Ekonomi Politikaları

Soğuk Savaş'ın sona ermesiyle birlikte Uİ disiplini ve diğer benzer sosyal bilimler disiplinlerinde jeopolitik kavramının yerini jeo-ekonomi kavramının aldığı şeklinde tartışmalar oluşmuştur (Nye, 2011). Ekonomik güç, dünya ve bölge

siyasetinde başarının anahtarı olarak yorumlanmış; bu durum birçok uzmanın Japonya ve Almanya'nın egemen olduğu bir dünyanın yaşanacağını düşünmesini sağlamıştır. Günümüzde Çin'in askerî gücü hesaba katılmadan sadece dünya hasılatı içerisindeki payının artışı, küresel güç dengesinde temel bir değişim işaret ettiği tartışmalarına da yol açmıştır. Verilen örnekler de dikkate alındığında jeo-ekonominin bölgesel hegemonya için önemi ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda İran'ın bölgesel hegemonya olma girişimlerinde ekonomisinin gelişmişliği ve enerji ticaretine yön vermesi 1979 sonrası bölgedeki nüfuzunu geliştirebilmesi için elzem nitelikte olmuştur. Diğer taraftan ABD ve Batılı devletler İran'ın bölgedeki yayılcı faaliyetlerine karşın sürdürdüğü ekonomik ambargolar İran'a darbe vurmuş ve ülke ekonomisini durgunluğa sürüklemiştir.

2.1.5.1. Petrol Üretimi ve İhracatı

Basra Körfezi'nde ilk petrol keşfeden ülke, 1908'de güney batıdaki Huzistan eyaletindeki çalışmaları ile İran olmuştur. 1920'lere gelindiğinde ulusal petrol endüstrisi olgunlaşmış, Basra Körfezi'ndeki Abadan'da gelişmiş bir rafineri inşa edilmiş ve İran, küresel petrol üretiminin yüzde 5-6'sını gerçekleştirecek dünyanın ilk beş petrol üreticisi arasında yer almıştır (Bina, 2017: 67).

Abadan'da bulunan rafineri bir İngiliz firması olan Anglo-Iranian Oil Company tarafından işletilmiş ve petrol gelirlerinin büyük bir kısmı İngiliz hükümeti ile petrol şirketleri arasında paylaşılırken, İran'a telif hakkı olarak küçük bir yüzde ödenmiştir. Bu durum, 1951-1953 petrol millileştirme krizi sırasında, İran başbakanı Muhammed Musaddık'ın ülkenin petrol endüstrisini millileştirmesi, İngiliz teknisyenleri Abadan'dan atması ve dünya çapında bir petrol krizi başlatmasıyla zirveye ulaşmıştır (Sayın, 2015: 28; Brew, 2019: 39-40). İçerisinde İranlı bilim adamı Ervand Abrahamian'ın da olduğu bazı tarihçiler, ABD ve Büyük Britanya'nın Ağustos 1953'teki Musaddık'ı devirmek için plan yapmasının temel sebebinin Musaddık'ın petrol üzerindeki kontrolü olduğunu savunmuşlardır (Abrahamian, 2013: 55-57).

1960'lı yılların sonunda Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (OPEC) yükselişi ile birlikte diğer petrol üreticisi ülkelerde olduğu gibi İran'da da petrol gelirleri yükselmeye başlamıştır. Musaddık'ın yerine geçen Şah Muhammed Rıza

Pehlevi, enerji üretimini İran ekonomisinin ana odak noktası haline getirmiştir. 1973 petrol krizi ve petrol fiyatının yaklaşık dörde katlanmasından sonra İran, petrol üretiminden büyük gelirler elde etmeyi başarmış ve bu kaynağın çoğu modernleşme, sanayileşme ve askerîye programlarına aktarılmıştır. Petrol gelirinün devletin toplam gelirleri içerisindeki payı İran’da 1954 yılında yüzde 11 iken bu pay 1963’te yüzde 45, 1971’de yüzde 56 ve 1977’de yüzde 77’ye yükselmiştir. 1963’de 29 milyar riyal olan İran’ın petrol geliri 1972’de 182 milyar riyale ulaşarak bölgede yükselen petrol gelirlerinden yararlanmaya başlamıştır. Üretim 1974’te günde 6 milyon varille zirveye ulaşmıştır (Mohaddes ve Pesaran, 2012: 36).

Petrolden doğan yeni zenginliğin büyük bir kısmının geniş bir şekilde dağıtılmasına izin vermeyen İran’ın ekonomik yapısı, artan enflasyon ve kentsel rantlardaki büyük artış bu dönemde İran içerisinde büyük sorunlar olarak ön plana çıkmıştır. Petrole dayalı zenginliğin hızlı akışı İran ekonomisini istikrarsızlaştırmış ve sonucunda 1977’den itibaren petrol gelirlerinde düşüş eğilimi başlatmıştır. Vasıflı işçilerin ülkeden kaçışı, rejim tartışmalarından doğan çatışmaların akabinde devrimin toplumsal dönüşümde oluşturduğu sorunlar ve Irak’ın işgaliyle bu eğilim 1980’de tırmanmaya devam etmiştir (Clawson, 1981: 13-14).

Humeyni, devrim sonrası Batı’nın kültürel etkisinden kaçınmak, ABD’ye olan ekonomik bağımlılığı azaltmak, İran tarımının düşüşünü önlemek ve İsrail’e petrol satışını durdurmak için ABD, İsrail ve Batılı müttefikleriyle ilişkileri dondurma isteğini dile getirmiştir. Bu noktada Humeyni, yabancı petrol şirketlerini İran’ı terk etmeleri konusunda zorlamış ve 1979 sonrasında İran’da petrol üretimi de büyük ölçüde düşmeye başlamıştır. Irak’ın İran’ı 1980’de işgal etmesi, petrol endüstrisinin tamamen çökmesine neden olurken petrol üretimi günde 6 milyon varilden 2 milyon varile gerilemiştir. İran, Humeyni yönetimi süresince petrolü üretimini arttırmak ve petrol endüstrisini yöneterek baskısını sürdürmek için kuyulara gaz enjekte etmek gibi projeler yürütmüş olsa bile petrol gelirindeki tablo değişmemiştir (Brew, 2016, 3).

1989’da Humeyni’nin ölümden sonra İran’da daha pragmatist bir siyasi çizgi hâkim olmuştur. Devrim sonrasında azalan petrol üretimi ve 1990’lı yılların başında düşen petrol fiyatlarının verdiği zararı azaltmak için dönemin İran Cumhurbaşkanı

Haşimi Rafsancani, başta Körfez ülkelerine ziyaretler düzenlemiş, Rusya ile iş birliği girişimlerinde bulunmuş ve liberalleşme adımları atarak ülkeye yabancı yatırımcı çekmeye çalışmıştır (Amiri, Ku Samsu ve Fereidouni, 2010: 49-50).

Rafsancani hükümetiyle başlayan liberalleşme çalışmaları petrol piyasasında dirençli bir şekilde karşılanmamıştır. Ancak yine bu dönemde Clinton liderliğindeki ABD'nin İran'a karşı uygulamaya başladığı ekonomik yaptırımları arttırma politikası da küresel bir karşılılık bulamamıştır. Bu durumun temel sebebi İran'ın sahip olduğu enerji kaynaklarıdır. ABD'nin uygulamaya çalıştığı yatırım ve ticaret kısıtlamalarına karşı birçok Avrupalı devlet ve Rusya karşı çıkarak İran'a yatırım yapmış ve ekonomik ambargonun küresel bir boyut kazanmasına engel olmuşlardır (Clawson, 1998).

İlerleyen yıllarda teknolojinin gelişmesine bağlı olarak alternatif ve yenilenebilir enerji kaynak arayışı artmış olsa da petrol halen küresel şirketlerin, politik rekabetlerin ve güç mücadelelerinin odak noktasında bulunmaya devam etmektedir. Petrol gibi hayatın neredeyse bütün alanında kullanılan bir enerji kaynağına sahip olan ülkelerin, petrole bağımlı olan ülkeler üzerinde nüfuz oluşturmada ve siyasi konularda bu nüfuzdan doğan baskıyı kurma konularında elini güçlendirmektedir. Bu durumun farkındalığıyla petrol ağını geliştirmeye çalışan Tahran, 2005 sonrasında ham petrol fiyatının belirlendiği Singapur, New York ve Londra piyasalarının muadili olması planlanan ve doların hâkimiyetini kırarak Euro'yu temel alan bir proje açıklamış ve 2011'de bu planı yürürlüğe koymuştur. İran, petrol fiyatını Euro bazında talep ederek hem ABD'nin ekonomik ambargolarını hafifletmek hem de Avrupalı ülkeler ile ortak olabilme sürecini oluşturmak istemiştir (Looney, 2007: 90).

İran'ın ekonomik yaptırımları hafifletme isteği, 2015'de JCPOA'nın imzalanmasıyla yeni bir sürece girmiştir. JCPOA'da belirtildiği gibi petrol sektörü ve bankacılık yaptırımlarının hafifletilmesinden sonra, İran'ın ham petrol üretimi ve ihracatı yaptırımlar öncesi seviyelere yükselmiştir. Anlaşmanın uygulanmasından sonraki yıl, İran ekonomisi petrol ve doğalgaz endüstrisinin öncülüğünde toparlanarak GSYİH'sı yüzde 12,3 artmıştır (Habibi, 2018: 2-3).

Mayıs 2018’de Trump ABD’nin JCPOA’dan çekileceğini açıklamasının ardından İran’ın ham petrol ihracatı ve üretimi yeniden düşmeye başlamıştır. ABD, Kasım 2018’de İran petrolünü satın alanlara karşı da yaptırım uygulayacağını belirtmiş ancak İran petrolünün en büyük ithalatçısı olan ülkeler (Çin, Hindistan, Japonya-Güney Kore, Tayvan, Türkiye, Yunanistan ve İtalya) altı aylık muafiyet almıştır. Muafiyetlerin bir koşulu, ithalatçı ülkelerin İran petrolü alımlarını azaltması ve Nisan 2019’a kadar İran’ın petrol ihracatının ortalama 1 milyon varile düşmesi olmuştur (Katzman, Nisan 2021: 19).

Trump yönetimi, İran ile yaptığı nükleer anlaşmadan çekilerek İran gelirlerinde en büyük paya sahip olan petrol ihracatını sıfıra indirmeyi amaçlamıştır. Trump yönetimi bu amacına yaklaşarak 2018’in başında 2,3 milyon varil olan İran petrol ihracatının 2019’a kadar 260 bin varile düşmesine neden olmuştur. Dünya Bankası verilerine göre İran’ın petrol ve doğalgaz ihracat gelirleri 2014-2015 mali yılında 55,4 milyar \$’dan 2015-2016’da 26,9 milyar \$ olmuş, diğer bir ifadeyle petrol ihracatı yaklaşık yüzde 90, enerji gelirleri ise yüzde 50’den fazla azalmıştır (Ianchovichina, Devarajan ve Lakatos, 2016: 4-5).

Ambargoların ve yaptırımların İran’ın petrol üretimi ve ihracatı üzerinde yıkıcı bir etkisi olmuş, yaşanmakta olan alanlarına çok ihtiyaç duyulan yatırımları önlemiş ve yasal olarak küresel müşterilere ham petrol ihraç etmesini engellemiştir. 1979 İran Devrimi’nden günümüze onlarca yıl süren yaptırım ve ambargoların ardından İran, yaptırımlardan kaçınma taktiklerinde kendisini geliştirmiştir. ABD’nin 1979’daki ABD büyükelçiliği rehine krizinin ardından İran petrolünün ithalatını ilk kez yasaklamasından beri, İran, petrolünün uluslararası alıcılara ulaşmasını sağlamak için bir dizi taktik geliştirmiştir. Bu yaptırımlardan kaçınma taktikleri çok sayı ve çeşitli olmakla birlikte, bunlar genellikle dört kategoriye ayrılmaktadır: petrolü denizde büyük tankerlerde depolayarak yasadışı petrolü satın almak isteyen potansiyel alıcıları belirlemek; petrol tankerlerinin kimliğini gizlemek için gemi adlarını ve kimlik kodlarını değiştirmek; gemilerin otomatik tanımlama sistemlerini devre dışı bırakarak gemilerini görünmez hale getirmek ve petrolün gemiden gemiye transferi yoluyla diğer yasal gemilere gizlice taşınmasını sağlamaktır (Yacoubian, 2019).

Körfez'in karmaşık bölgesel petrol piyasası, Amerikan yaptırımlarının yasadışı olarak nitelendirdiği petrol ticareti için uygun ortamı sağlayarak İran'ın yaptırımlardan kaçınma taktiklerini kolaylaştırmıştır. İran, petrol kaynağını gizlemek için Körfez'in kalabalık nakliye şeritlerini, üretim tesislerini ve ticaret merkezlerini güzergâhlarını sömürmüş ve ham petrolünü Çin, Suriye, Venezuela ve başka yerlerdeki petrol alıcılarına ulaştırmıştır (Sudetic ve Shokri, 2021).

2012'de İran'ın yirmi beş adet tanker gemisinden sadece yedisinin otomatik tanımlama sistemiyle seyahat ettiği tespit edilmiştir. New York Times'ın haberine göre, Mayıs ve Ağustos 2019 tarihleri arasında en az altı İran petrol gemisi Suriye ve Türkiye'de kargo boşaltmadan önce konumlarını gizlemek için Süveyş Kanalı'ndan geçerken tanımlama sistemlerini kapatmıştır. Tanımla sistemleri kapalı olan söz konusu gemilerin daha sonra sudaki derinliklerinin belirlendiği ölçüm planında bir değişiklikyle yeniden ortaya çıktıkları görülmüştür. Bu ölçüm ile sistemde kaybolurken daha ağır olan gemilerin sisteme yeniden girdiğinde Doğu Akdeniz'den hafif bir şekilde ayrıldığını ve bu da geminin yükünü boşalttığını göstermiştir. Aynı dönem içerisinde Çin'e yapılan gizli teslimatlar için de benzer taktikler kullanan en az altı İran gemisi daha izlenmiştir (Jakes, 2021).

Petrol kaçakçılığı faaliyetlerinde bulunan İran gemilerinin raporlanmış vakaları bulunmaktadır. Örneğin, Haziran 2012'de İran'ın tanker filosunu kullanarak kaçakçılık operasyonlarının belirli örneklerini açıklayan BM'nin raporuna göre farklı isim ve bayraklar altında Mart 2012- Nisan 2013 arasında Esad rejimine en az üç kez petrol teslim edilmiştir (UN Security Council, 2013: 46-47). Diğer bir örnek ise İran'a ait Astaneh isimli bir petrol tankeridir. Temmuz 2012'de İran, geminin kimliğini gizlemek ve alıcı bulmayı kolaylaştırmak için bir depolama tesisi olarak bu gemiyi kullanmıştır. Aralık 2013'de ABD, İran petrolünün yasadışı satışını kolaylaştırmadaki rolü nedeniyle gemiye yaptırım uygulamıştır (Erdbrink ve Krauss, 2012; OFAC, 2013).

İran'ın yaptırımlardan kaçınma uygulamaları ABD ve uluslararası yetkililerin dikkatini çekmiştir. Ekim 2020'de ABD Hazine Bakanlığı, petrol endüstrisi için tavsiyelerin yer aldığı otuz beş sayfalık bir rapor yayınlamıştır. Raporda, yasadışı

nakliye ve yaptırımlardan kaçınma uygulamalarına yönelik çalışmalara da yer verilmiş, ABD makamları Venezuela ve Singapur gibi ülkelere bağlı şirketlerin İran'dan yasadışı petrol ticareti yapmasından dolayı bu şirketlere yaptırım uygulanacağını açıklamışlardır (OFAC, 2020). Bu çabalara rağmen göstergeler İran'ın yaptırımlardan kaçınma taktiklerinin gri piyasada petrol ihracatını başarılı bir şekilde sürdürdüğünü ve arttırdığını göstermektedir. JCPOA karşıtı olarak bilinen United Against Nuclear Iran isimli kuruluşun derlediği bir analizde, Çin'in İran'dan Mart 2021'de günde yaklaşık 995 bin varil petrol aldığını tahmin ederken, Çin'den sonra en yüksek ikinci varil satın alan ülkenin ise Suriye olduğunu iddia etmektedir. Yaptırımların şiddeti İran petrol endüstrisi için çok ağır olsa da Çin, Suriye, Malezya ve Venezuela gibi enerji ihtiyacı olan ülkelere İran, piyasa fiyatlarının altında yasadışı şekillerle petrol ihracı yapmaya devam etmektedir (Sudetic ve Shokri,2021; Verma ve Zhang, 2021).

2.1.5.2. İran'a Uygulanan Finansal Yaptırımlar ve Etkileri

İran, devrimden itibaren ABD tarafından yıllarca finansal yaptırımlara maruz kalmıştır. Devrim akabinde ilk olarak uygulanan yaptırımlar, dış yardım, hibe ve kredilerin engellenmesi şeklinde olmuştur. Bu yaptırımlar, finansal yaptırımların erken biçimleri olarak değerlendirmek mümkündür. Havuç-sopa yaklaşımından değerlendirilirse İran, ABD'nin isteğine göre politikalarını güncellememiş, havuç mükâfatından mahrum olmuş diğer bir ifade ile hem doğrudan ABD yardımını hem de ABD'nin desteklediği uluslararası bankaların yardımını alamamıştır (Clawson, 2010: 2).

İlk yaptırımların baskın özelliği zorlama olmuş ve hem İran'a hem de İran gibi olma niyetinde olan diğer ülkelere uyarıda bulunma niteliği taşımıştır. İran ekonomisi Irak Savaşı sırasında küçülmüş olsa da bu dönemin akabinde ABD dışında diğer ülkelerle ticaret ve yatırım ilişkisine girerek toparlanmıştır. Söz konusu toparlanma dolayısıyla finansal yaptırımların 2005'ten sonraki bölümü, İran'ın üçüncü ülkelerle olan ilişkisine odaklanmış ve bu ticari bağları yok etmeyi amaçlamıştır.

ABD, BM ve AB, BM'nin nükleer gözlemcisi olan Uluslararası Atom Enerji Kurumu'nun İran nükleer programının uluslararası yükümlülüklerle uymadığını tespit

etmesinden sonra Eylül 2005'ten günümüze kadar İran'a karşı çok sayıda yaptırım uygulamışlardır. ABD, İran'ın potansiyel bir nükleer silah geliştirme kapasitesi ve Tahran hükümetini müzakere masasına getirme çabalarının maliyetini azaltmak için İran'ı finansal olarak izole etmeye ve petrol ihracatını engellemeye yönelik uluslararası çabalara öncülük etmiştir (Cordesman vd., 2013: 2).

2006'dan 2010'a kadar BMGK, İran'ın nükleer ve balistik füze programını hedef alan altı karar yayınlamıştır (Tablo 1.). Bir dizi yaptırım içeren kararlar kapsam olarak İran enerji veya finans sektörlerine geniş yaptırımlar getirmeyen şekilde sınırlı olsa da daha kapsamlı yaptırımların sağlanabilmesi için bu kararlar uluslararası yasal gerekçe sağlamışlardır. Örneğin, 1929 sayılı BMGK Kararı'na göre, İran'ın enerji sektöründen elde ettiği gelirler ile İran'ın nükleer silahların yayılmasına ilişkin nükleer faaliyetlerinin finansmanı arasındaki bağlantıya dikkat çekmiştir. Bu söylem, İran'ın petrol ve gaz sektörlerini hedef alan AB ambargosunun yolunu açmıştır (Borszik, 2014: 6).

Tablo 1. 2006-2010 Yılları Arası İran'a Karşı BMGK Kararları

SAYI	TARİH	KARAR İÇERİKLERİ
1696	Temmuz 2006	<ul style="list-style-type: none"> Devletlere nükleer ve balistik füze amaçlı malzemelerin dikkate alınması ve transferinin önlenmesi çağrısında bulunulmuştur.
1737	Aralık 2006	<ul style="list-style-type: none"> Nükleer faaliyetler veya nükleer silah dağıtım sistemlerinin geliştirilmesi ile ilgili tüm kalem, malzeme, ekipman, mal ve teknolojinin İran'a ihracatı yasaklanmıştır. İran'a nükleer faaliyetlerle ilgili teknik ve mali yardım yasaklanmıştır. Nükleer ve balistik füze programlarına dahil olan kişi ve şirketlerin varlıklarını dondurulmuştur.
1747	Mart 2007	<ul style="list-style-type: none"> İran'ın herhangi bir silah veya ilgili malzemenin ihracatı yasaklanmıştır. Yaptırım uygulanan kişi ve şirketler genişletilmiştir.
1803-1835	Eylül- Mart 2008	<ul style="list-style-type: none"> Hassas nükleer ekipman ve malzemelerin ticaretine ilişkin yasaklar genişletilmiştir. Önceki kararlar teyit edilmiştir.
1929	Haziran 2010	<ul style="list-style-type: none"> İran'a yabancı nükleer yatırım yasaklanmıştır. Devletlere, yasadışı materyal transferi şüphesi nedeniyle İran'a giden ve İran'dan gelen tüm kargoların denetlenmesi talebinde bulunulmuştur.

Kaynak: Security Council Report, t.y.

2007'den başlayarak AB, İran'a karşı öncelikle nükleer ve balistik füze programlarını hedef alarak artan yaptırımları kabul etmiştir. Bu yaptırımlar özellikle İran'a en zarar verici olacak şekilde enerji ve finans sektörlerine odaklanmıştır. 2012'de tam petrol ambargosuna ek olarak AB, İran'ın merkez bankasının varlıklarını dondurmuş, İran bankalarının SWIFT'e erişimi engellenmiş ve İran'a altın, değerli metal ve elmas satışı yasaklanmıştır (Adebahr, 2014: 2-3). AB ve BM'nin çabaları, ABD'nin giderek daha katılaştıran yaptırımlarıyla tamamlanmıştır.

ABD özellikle İran ile iş yapan tarafları hedef aldığı ikincil yaptırımları genişletmiş, yabancı bankaları ve işletmeleri ya ABD ile ya da İran ile iş birliği yapmaları konusunda tercih yapmaya zorlamıştır. ABD, İran'ın finans ve enerji sektörlerinde neredeyse tüm ilişkileri yasaklamasına ek olarak ilk kez başka bir ülkenin silahlı kuvvetlerine yaptırım uygulayarak Devrim Muhafızları'nın kara listeye alınması gibi benzeri görülmemiş adımlar atmıştır (Galbraith, 2019: 609-610).

İran'ın finans ve bankacılık sektörlerine yönelik yaptırımlar, İran Merkez Bankası da dâhil olmak üzere İran bankalarını uluslararası finans sisteminden neredeyse tamamen izole etmiştir. İran bankalarının ABD finans sistemine erişimini engellemenin yanı sıra, Amerikan yaptırım stratejisinin temel bir bileşeni olarak özel finans kuruluşlarını otosansür uygulamaya ikna etmiştir. Özel finans kuruluşlarına herhangi bir baskı yapmadan, gönüllü bir şekilde İranlı müşterileri bırakmaya ve İran bağlantılı hesapları işletmeyi reddetmelerini sağlamak söz konusu stratejinin temelini oluşturmuştur (Dehghanpisheh ve Graff, 2018).

ABD yaptırımlarına ek olarak, İranlı finans kuruluşları, yaptırıma tabi bankaların işlemlerini gerçekleştirmek için yaptırım uygulanmayan bankaları kullanmak veya işlemlerin varış yerlerini maskeleyerek için döviz bürolarını veya ticaret şirketlerini kullanmak gibi ABD kısıtlamalarından kaçmak için farklı taktikler kullanmışlardır (Daragahi, 2018). Ardından ABD, yaptırımlardan kaçınmayı ve kara para aklamayı hedef alan yeni bir mali yaptırım sınıfı uygulamaya koymuştur.

İran'a karşı alınan önemli kararlardan bazıları şunlardır:

ABD, 2007'de Sepah Bankası'ndan başlayarak İran'ın tüm büyük bankalarına yaptırım uygulamıştır (Tablo 2). Ayrıca ABD finans sistemiyle olan bağlantılarını

kesmiş ve finans kurumlarını İran bankalarıyla veya ABD ile iş yapmak arasında seçim yapmaya zorlamıştır (BBC, 9 Ekim 2021).

2012’de İran’ın SWIFT ile olan bağlantısı kesilmiştir. AB, Brüksel merkezli finansal mesajlaşma servisi SWIFT’e belirlenen İran bankalarının bağlantısının kesilmesini talep etmiştir. Benzeri görülmemiş bir adım olarak AB, otuz İran bankasının dünyanın önde gelen bankacılık merkezleriyle olan bağlantılarını koparmış ve Tahran’ı uluslararası para taşımak için alternatif yollar aramaya zorlamıştır (Eavis, 2018).

Amerikan olmayan iki bankanın, New York üzerinden işlemi takas ederek dolar cinsinden işlem yapmasını sağlayan ‘U dönüşü’ olarak bilinen işlemler ABD tarafından İran için 2008’de engellenmiştir (Gibson Dunn, 2008).

2011’de ABD, Vatanseverlik Yasası’nın 311. Bölümü uyarınca İran’ı birincil kara para aklama endişesi taşıyan ülke olarak belirlemiştir. Hazine Bakanlığı, İran Merkez Bankası da dâhil olmak üzere tüm İran finans sektörünü dünya çapındaki finansal sistem için bir tehlike olarak tanımlamıştır (Department of the Treasury, 2011: 1-2).. Bu, ilk kez herhangi bir ülkenin merkez bankasının 311. Bölüm kapsamında yer alması anlamına gelmiştir. Bu eyleme ek olarak, AB, İran Merkez Bankası’nın varlıklarını dondurmıştır.

Devam eden ABD yaptırımları nedeniyle bazı özel AB bankaları İran ile olan işlemleri nedeniyle ağır cezalar almış, bu durum onların İran ile işlem yapmaları hususunda isteksiz olmalarına neden olmuştur. Örneğin, 2012’de HSBC yaklaşık 2 milyar dolar ve 2014’de BNP Paribas Cardiff 9 milyar dolar cezaya çarptırılmıştır (Aljazeera, 2012; BBC, 2014).

Tablo 2. İran’ın En Büyük 10 Bankasına Karşı Yaptırım Nedenleri

BANKALAR	ABD	AB	BM
İran Merkez Bankası	Kara Para Aklama	Çoğalma	X
Mellat Bankası	Çoğalma	Çoğalma	X

İran Saderat Bankası	Terörizm	Çoğalma	X
İran Melli Bankası	Çoğalma	Çoğalma	X
Tejerat Bankası	Çoğalma	Çoğalma	X
Maskan Bankası	İran hükümetiyle bağlantılı	X	X
Keshavarzi Bankası	İran hükümetiyle bağlantılı	X	X
Parsian Bankası	İran hükümetiyle bağlantılı	X	X
Pasargad Bankası	İran hükümetiyle bağlantılı	X	X
Sepah Bankası	Çoğalma	Çoğalma	Çoğalma

Kaynak: Ezzatı ve Mehrabadi, 2017; 803.

1979'dan 1980'li yılların sonuna kadar İran'a uygulanan finansal yaptırımlar ülke ekonomisindeki durgunluğun ve GSYİH oranlarının dalgalanmasının arkasındaki en temel faktör olmuştur. İran Devrim'i ile başlayan ve Irak Savaşı ile sona eren süreç, İran ekonomisinde yüzde 2,6 oranında daralma ile sonuçlanmıştır (Amuzegar, 1992: 417-418). Savaş akabinde, ABD'nin uyguladığı ekonomik yaptırımlar olmasına rağmen İran ekonomisi 1989-2011 yılları arasında ortalama yüzde 4,8 oranında büyümeyi başarmıştır. Bu büyümenin temel sebebi, İran'a karşı tek taraflı uygulanan ABD ve BMGK yaptırımlarının 2011 öncesinde güçlü uluslararası destek bulamaması ve dünya pazarındaki yüksek petrol fiyatlarıdır. Ancak 2012'de ABD, AB ve BM tarafından petrol ve finans sektörüne yönelik yaptırımlar sıkılaştırılmış ve ekonomi yüzde 7 oranında küçülmüştür. İran ekonomisi 2011-2015 yılları arasında yaklaşık yüzde 20 daralmıştır (Katzman: 52).

İran ekonomisindeki kötü gidiş, Kasım 2013'de Cenevre'de İran ile P5+1 ülkeleri arasında Ortak Eylem Planı (Joint Plan of Action – JPA) imzalanmasıyla durmuş ve 2014'de yüzde 4,6'lık bir büyüme ekonomiye yansımıştır. Temmuz 2015'te

JCPOA imzalanmış ve 2016-2018 yılları arasında İran GSYİH büyüme ortalaması yüzde 3,4 artmıştır (The World Bank, 2020).

Uluslararası iş birliği ile yaptırımların hafiflemesi İran ekonomisi için kısa süreliğine olumlu bir gelişme olarak kalmıştır. Mayıs 2018’de dönemin ABD başkanı Donald Trump, her platformda JCPOA nükleer anlaşmasının yanlış ve yüzeysel olduğunu açıklamış ve 8 Mayıs 2018’de tek taraflı olarak anlaşmadan çekilmiştir. Bu tarihten itibaren ABD, nükleer anlaşma öncesi ekonomik yaptırımların yeniden uygulamaya başlamış ve daha da arttırmıştır. Ağustos 2018’de İran ile halı, havyar, altın ve fıstık gibi çeşitli sektörlerle ticari işlemleri yasaklamışlardır (U.S. Department of the Treasury, 2018). Kasım 2018’de İran’ın kilit petrol ve bankacılık sektörleri yeniden hedef alınmış, 2019’da Devrim Muhafızları’nı terör örgütü olarak atayarak ekonomik ve seyahat yasakları uygulamıştır. ABD, halıdan çeliğe, madencilikten endüstriyel yazılıma kadar çok fazla sektörden yüzlerce firma, şahıs ve gemiyi kara listesine almıştır (Wroughton ve Hafezi, 2019).

Devrimden günümüze İran’da enflasyon oranları genellikle çift haneli olarak meydana gelmektedir. Enflasyon, İran’da kronik bir sorun halini almış olsa bile yaptırımların ağırlaştığı 2011-2015 sonrası ve 2019 sonrası dönemlerde yüzde 30’un üzerinde seyretmiştir. Yaptırımların kaldırıldığı 2016’da ise enflasyon oranı 25 yıl sonra tek hane olmuş ve yüzde 9 olarak belirlenmiştir. Yaptırımlar karşısında İran Riyalinin büyük değer kaybı enflasyon oranının temel kaynağı olmuştur. Enflasyon oranlarındaki bu artış enerji sektöründe yaklaşık yüzde 30, konut sektöründe yüzde 25 ve gıda fiyatlarında yüzde 80’lik bir fiyat artışıyla sonuçlanmıştır (Nabizada, 2019).

2.2. ‘Rızaya’ Dayalı Hegemonya Olma Girişimleri

İran’ın etkili bölgesel bir rol oynamasını sağlayabilmesi için kapsamlı bir güce sahip olması gerekmektedir. Gerek ordusu gerekse enerji kaynaklarıyla bölgede önemli devletlerden biri olsa da söz konusu maddi yetenekler tek başına yeterli olmamaktadır. Maddi yetenekler göreceli olduğu sürece İran’ın diğer bölgesel kutuplar karşısında dengeleme yapabilmesi ve bazı maddi yeteneklerdeki baskın olmama durumunu telafi edebilmesi için ideoloji gibi yumuşak güç araçlarını geliştirmeye çalışmaktadır. İran, yumuşak gücünü geliştirerek etki alanını bölgede

genişletmektedir. Bu kapsamda, komşu devletler başta olmak üzere bölgede ve bölge dışı devletlere yönelik yumuşak güç politikalarını güncellemektedir.

2.2.1. Şii Hilali

Dünya nüfusunda yaklaşık 1,9 milyar Müslüman bulunmakta ve bu nüfusun 340 milyonu kabaca yüzde 18'i Şii'lerden oluşmaktadır. Şiiiler, Azerbaycan, Bahreyn, Irak ve İran'da çoğunlukla olmakla birlikte Pakistan'da 22 milyon ve Hindistan'da 30 milyonun üzerinde Şii'nin yaşadığı bilinmektedir (Rahman, 2019). Basra Körfezi devletlerinin nüfusunun yaklaşık yüzde 70'i Şii'dir ve bunların esas olarak dünya petrol kaynaklarının yaklaşık yüzde 75'ini oluşturan petrol zengini ülkeler olması sebebiyle önemlidir. Ancak Arap ülkelerindeki Şiiiler, tarih boyunca baskı altına alınmış ve temel sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasi haklardan mahrum bırakılmıştır. Örneğin, Şiiilerin nüfusun yüzde 65'ini oluşturduğu Irak, 2003'e kadar Saddam Hüseyin'in Sünni ağırlıklı hükümeti tarafından yönetilmiş ve neredeyse hiç Şii temsilci yönetimde yer almamıştır. SA'da da Şiiilerin dini törenlerinin büyük bir bölümünü yapmaları yasaklanmıştır. Diğer bir örnek ise Şiiilerin nüfusun yaklaşık yüzde 75'ini oluşturduğu Bahreyn'de hala Sünni hükümet tarafından yönetilmektedir (Yousefi, 2009: 114).

İran'daki İslam Devrimi, bir bütün olarak Müslüman dünyası üzerinde farklı bir etki oluşturmuş, ancak diğer devletlerdeki Şiiilerin kalbinde çok daha değerli bir yer edinmiştir. 1979'daki İran Devrimi'nin zaferinin bir sonucu olarak İran, dünyadaki birçok Şii için güvenli bir liman ve ütopyik bir umut haline gelmiştir. Bu durum Şii nüfusu olan birçok Arap ülkesini, Şiiilerin yükseliş olasılıkları ve daha sonra artabilecek hak talepleri konusunda teyakkuza geçirmiştir. 2003'te ABD'nin Irak'ı işgali ile birlikte Saddam'ın devrilmesi Orta Doğu'da bir Şii bloğunun oluşabileceği iddialarını ortaya çıkarmıştır.

Şii hilali kavramını ilk olarak, Irak'ın iç savaşın eşiğinde olduğu ve İran'ın nükleer probleminden dolayı risklerin yüksek olduğu 2004 yılının sonuna doğru, Ürdün Kralı II. Abdullah tarafından Irak'taki savaşın nihai sonucunda Irak'tan başlayan İran tarafından yönetilen bir Şii hilali oluşacağı endişesiyle dile getirilmiştir. Bu endişe, İran yanlısı partiler veya politikacılar yeni Irak hükümetine hâkim olursa,

İran'dan Irak, Suriye ve Lübnan'a uzanan baskın Şii hareketler veya hükümetler hilalinin ortaya çıkması anlamı taşımaktadır (Barzegar, 2008: 87). ABD'nin Irak ve Afganistan müdahaleleri ile İran'ın bölgedeki önemli düşmanları ortadan kalkmış olması Şii gücünün artmasına yol açmış, İran'ın Şii hilali oluşturacağı söylemleri de benzer şekilde artmıştır. 2006'da dönemin Mısır Devlet Başkanı Hüsnü Mübarek de bir röportajında, Şiilerin Arap ülkelerinde ikamet ettiklerini ancak İran'a kendi ülkelerinden daha sadık olduklarını belirtmiştir (Aljazeera, 2006).

ABD ve İsrail ile birlikte muhafazakâr Arap rejimleri tarafından Şii hilali söylemi ortaya atıldığında, İran bu söylemi kendi çıkarlarına yönelik bir tehdit olarak algılamış ve bu tür söylemleri her fırsatta reddetmiştir. İran, Şii hilali fikrini, İran'ı daha fazla tecrit etmek ve etnik-dini bir ayırım oluşturarak yeni bir rejim değişikliği oluşturma planları olarak algılamıştır. Diğer bir ifadeyle Tahran, Şii hilali fikrinin Şiilik ve İran'a karşı bir fobi ortaya çıkarmak için yapılan bir hamle olduğuna inanmıştır (Ostovar, 2016: 7).

Saddam hükümetinin devrilmesinden sonra Orta Doğu'da fitillenen mezhep çatışmaları ve iç savaşlar sonucunda bölgedeki Şii gruplar güçlenmiştir. 1979 öncesi yumuşak gücünü genellikle İran'ın uygarlık mirası tarafından şekillendiren İran, Fars dilini ve ulusal kimliğinin İslam öncesi unsurlarını vurgulamıştır. Devrimden itibaren dış politikasında Şiiliği sıkça kullanan İran, bölgedeki karışıklardan doğan bu sonucu bir fırsat olarak görmüş ve doğrultusunu Basra Körfezi ve Orta Doğu'ya çevirmiştir. Şii hilali teorisi İranlı devlet adamları tarafından sürekli reddedilen bir dış politika aracı olarak belirtilse de hem İran'ın bölgesel hegemonya oluşturabilmesi hem de ABD ve Batı'nın bölgedeki nüfuzunu engelleyebilmesi için önemli bir teoridir. Irak'ta Saddam sonrası oluşturulan Şii hükümeti, İsrail ile başarılı bir mücadelede bulunan Şii Hizbullah'ın Lübnan'da güçlenmesi ve Yemen'de Şia mezhebinin bir kolu olan Zeydilik inancına sahip Husilerin, Yemen hükümetine karşı desteklenmesi gibi bölgede Şii üstünlüğünün sağlanma olasılığı Basra Körfezi özelinde Orta Doğu'daki diğer ülkeleri endişelendirmiştir (Rabinoviç, 2019).

İran'ın Şii hilali üzerinde Şii nüfusun çok olduğu Irak, Suriye, Lübnan ve Bahreyn'de ulusal hedeflerini destekleyecek sert gücüne ek olarak siyasi, ekonomik

ve dini etkisinin yumuşak gücünü kullanmaktadır. Irak'ın Şii siyasi partileri ile yakın ilişkileri İran'ın Irak'taki ulusal hedeflerini gerçekleştirme kabiliyetini arttırmaktadır. İran, Irak İslam Yüksek konseyi ile yakın bağlarını sürdürürken, Dava, Sadr Hareketi ve diğer benzer siyasi grupları finanse etmektedir. Bu siyasi nüfuzunun yanı sıra İran'ın Irak'ın en büyük ticaret ortaklarından biri olması İran'ın Irak üstündeki baskısını artmasını sağlamıştır. İranlı şirketler, Şii geleneğindeki kutsal mabetlerden bazılarında ev sahipliği yapan Necef ve Kerbela'ya büyük yatırımlar yapmaktadır. Savaş sonrasında Irak'ın yeniden yapılanma sürecinde de İran, evler, oteller, okullar, marketler ve diğer ticari binalardan oluşan kompleksler inşa etmiştir. 2008 sonrasında Irak'ın elektrik santrallerinin yapımı ve Irak şehirlerini İran elektrik şebekelerine bağlamak gibi bir dizi enerji projesi oluşturulmuştur (Sullivan, 2009).

Sert gücünü ideolojik ve politik hedeflerini destekleyen sofistike yumuşak güç stratejisi ile destekleyen İran, İslami Azad Üniversitesi gibi eğitim kurumları açarak bölgedeki genç Şii'leri aşılama ve potansiyel olarak İran'ın bölgesel güç ve hakimiyet mücadelesi onları bünyesine almak için eğitim ve kültür organizasyonlarını kullanmaktadır. Lübnan, Suriye, Irak, Afganistan ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde şubeleri bulunan Azad Üniversitesi, İranlı liderlerin bölgesel vekilleri için kullandıkları bir terim olan 'yeni nesil direnişi' eğitmesi amacıyla genişlemektedir (Mohagheghnia, Sharafi ve Rabiee, 2017: 210).

İran'ın hayırseverlik ve kültür örgütleri, İran Devrim Muhafızları ve Kudüs Gücü'nün bölgesel istikrarı yıkıcı faaliyetleri yürütmeleri için genellikle sivil bir altyapı oluşturmaktadır. Örneğin, görünüşte bir yardım kuruluşu olan İmam Humeyni Yardım Komitesi, Tahran'ın bölgedeki ideolojik ve siyasi hedeflerini destekleme işlevi görerek, Devrim Muhafızları'nın Orta ve Güney Asya'dan Orta Doğu ve ötesine uzanan çabalarına yardımcı olmaktadır (Kamal ve Raee, 2018: 308).

Yumuşak gücünü genişletmek ve sert gücünün eksik kalan kısımlarını tamamlamak isteyen İran, Şiiğin Vatikan'ı olma ve desteklediği Şii grupları toplumları arasında popülaritesini yükseltmek için kültürel ve dini merkezler kurmuştur. Örneğin, 1987'de Beyrut'ta kurulan İslam Cumhuriyeti Kültür Merkezi çoğunlukla Lübnan'daki İran tarafından finanse edilen okul, üniversite ve dini

seminerleri denetlemektedir. Aynı zamanda Tahran'ın Lübnan'daki propagandasını desteklemek için İran devlet medyasıyla koordineli çalışmaktadır (Eisenlohr, 2007: 271).

2011'de başlayan Suriye iç savaşı ile ülkenin önemli bölümlerinin isyancılar ve IŞİD tarafından işgal edildiği dönemlerde İran, Farsça dil programlarının sunulduğu birkaç okul işletmiştir. Örneğin bu dönemde İran, Lazkiye'de dini okullar ve Şiiliğe dayalı çalışmalar sunan Resul Azam eğitim merkezi kurmuştur (Alrifai, 2021: 13). Fars dili Suriye eğitim sistemine girmiş ve Tahran Suriye'de yıkılan okulları yeniden inşa etme taahhüdü vermiştir. Son birkaç yılda, Suriyelilerin kalplerini ve zihinlerini kazanma politikasına uygun olarak Tahran, Sünni nüfusun çoğunlukta olduğu bir Suriye eyaleti olan Deyrizor'da çeşitli şehirlerde çeşitli kültür merkezleri kurmuştur. Bu merkezler, İranlı Şii din adamlarının buldukları şehirleri ziyaret etmelerini ve yerel halka Şiiilik hakkında konferanslar vermelerini sağlamıştır. İran, Şii Iraklı aileleri ve Şii milislerin ailelerini Deyrizor'a yerleştirmiş ve buralarda yaşayan Şii sayısını artırmak özellikle şehrin doğu kısmını seçmiştir (Awad, 2019: 3-4). İran, Irak ile olduğu gibi Suriye'de de ekonomik ve enerji alanlarında önemli partner olmak için politikalarını sürdürmektedir.

Sonuç olarak, İran'ın Şii hilali üzerindeki devletlerin iç karışıklarına, bölgesel çatışmalara askerî müdahaleleri ve militan gruplara verdiği destek genellikle üzerinde durulan konu olsa da Tahran gerek Şii ideolojisi ve kültürü ile gerekse ekonomik ve enerji alanlarındaki iş birliği arzusu ile dış politikasını sürdürmektedir. İran, Şii hilali teorisini reddetmesine karşın bu dış politika yöntemiyle hilal üzerinde bulunan devletlerde gücünü arttırmayı başarmaktadır.

2.2.2. Basra Körfezi Dışında Etki Alanı Oluşturma Çabaları

İran, çeşitli nevi şahsına münhasır yumuşak güç paradigmalarına sahip devletlerden biridir. Arap Baharı itibariyle genel olarak Orta Doğu'da özelde ise Basra Körfezi'ndeki iç savaş yaşanan birçok devlete hem askerî hem de ideoloji bir etki bırakarak bu ülkelerde kalıcı baskı arayışında olan İran, bölge dışında da nüfuzunu genişletmek istemektedir. İran bu sayede hem enerji güvenliğinin sağlanması hem de ABD karşıtı politikaların yaygınlaşmasını istemiştir. İran'ın bölge dışındaki hedefleri

ekonomik, siyasi nüfuzunu genişletmek, Şii ideolojisini yayarak vekâlet savaşları için hem milis hem de destek toplamayı amaçlamıştır. Afganistan, Pakistan, Malezya ve Hindistan; güçlü kültürel bağlar, ekonomik ve güvenlik çıkarları gibi paydalarda bulunduğu İran'ın Basra Körfezi dışında etki alanını artırma gayretinde olduğu ülkeler olarak dikkat çekmektedir.

2.2.2.1. Afganistan

Afganistan ve İran, çeşitli barış dönemleri, değişen savaş dönemleri, birleşme çabalarının olduğu ve ikili ilişkiler kurmak için çok çaba harcandığı dönemleri içeren uzun bir karşılıklı ilişki geçmişine sahiptir. MÖ 540'taki en erken Pers İmparatorluğu döneminden Rusya ve Büyük Britanya'nın 1880'de Afganistan'ın modern sınırlarını oluşturmasına kadar Afganistan çeşitli şekillerde İran sınırları içinde kalmıştır. Bu uzun süreli ortak tarih, Afganistan nüfusunun yaklaşık yüzde 50'sinin İran'ın Farsçasıyla yakından ilişkili bir lehçe olan Dari'yi konuşmasına ve nüfusunun neredeyse yüzde 20'sinin İran'daki İslam'ın baskın mezhebi olan Şii'den oluşmasına neden olmuştur (Nader vd. 2014: 6).

Afganistan, İran'daki İslam Devrimi'nden sonraki ilk on yılda Sovyetler tarafından vekâlet yönetimi altında kalmıştır. Afganistan daha sonra 1990'larda, çoğunlukla Pešto etnik kabilelerinden oluşan radikal bir Sünni fraksiyonu olan Taliban'ın ülkenin kontrolünü yavaş yavaş ele geçirdiği ve Hazar-Tacik merkezli, İran destekli bir Kuzey İttifakı'nın Taliban'a karşı zemin kaybettiği 1990'larda uzun süreli bir iç savaşa girmiştir. Afgan iç savaşının zirvesinde, İran tahminen 2,4 milyon Afgan mülteciye ev sahipliği yapmıştır (The UN Refugee Agency, 2020). Ekim 1998'de kuzeydeki Mezar-ı Şerif kentinde 11 İranlı diplomat ve gazetecinin Taliban tarafından öldürülmesinden sonra İran, Afgan sınırına 200 bin asker yığmış ve iki ülke topyekûn savaştan kıl payı kurtulmuştur. İran ve Afganistan arasındaki ilişkiler, uluslararası bir koalisyonun Ekim 2001'de Taliban'ı devirmek için Kuzey İttifakı'na yardım etmesinden sonra son on yılda düzelmiştir. O dönemden itibaren İran ve Afganistan karmaşık ama iş birliğine dayalı ilişkilerin yeniden canlanmasını sağlamışlardır (Rubin ve Batmanglich, 2008: 1-3).

İran, 2001'den itibaren Afganistan'ın yeniden inşasında aktif bir rol oynamıştır ve ilk olarak 570 milyon ABD doları ve daha sonra 100 milyon ABD doları yardımı ile Tahran, Afganistan'daki en büyük bağışçılardan biri olmuştur (Fürtig, 2014: 548). 2016 itibariyle, İran'ın Afganistan ile olan ikili ticaretinin 2 milyar ABD doları değerinde olduğu saptanmıştır. Afganistan, İran'ın doğu sınırında 582 mil genişliğinde bir ortak sınırla yaklaşık 38 milyon nüfusa sahip bir devlettir. İran'ın Afganistan'daki artan ekonomik gücünün etkisi, Afganistan'ın tüm eyaletlerinde belirgin olsa da özellikle Herat şehri başta olmak üzere kuzeybatı eyaletlerinde daha da belirgin hale gelmiştir (Batmanghelidj, 2021).

Afganistan ve İran arasında ekonomik ve altyapı alanlarında güçlü ikili ilişkilerin yanı sıra iki ülke milletvekilleri ve siyasi liderler çeşitli konularda koordinasyon sağlamak için düzenli olarak ülke ziyaretlerini sürdürmüşlerdir. Çok sayıda ikili iş birliğinin olduğu faaliyetler arasında narkotik kaçakçılığı, mülteci geri dönüşü, güvenlik güçlerinin eğitimi ve akademik değişim yer almıştır (Worden, 2018).

ABD'nin Afganistan'daki askerî varlığı İran'ı her zaman ABD askerleri ve istihbarat ajanları tarafından kuşatıldığını hissetmesine neden olmuştur. Kudüs Gücü ve İran İstihbarat Bakanlığı, ABD ordusunun Afganistan'daki varlığı ile ilgili temel bir endişeyi paylaşarak, ABD birliklerinin Afgan topraklarından kendisine karşı operasyon yapabileceği fikrini ortaya çıkmıştır (Mecidyar, 2017). Tahran'ın ABD askerî varlığına karşı mücadeledeki stratejisi, 1980'lerde Lübnan'da uyguladığı politikayı tekrarlamak olmuş, Afganistan'daki Taliban ve diğer gruplara silah ve eğitim de dâhil olmak üzere bazı destekler sağlamışlardır. Bu kapsamda örneğin, Taliban'ın İran'da bir ofis ve merkezler kurmasına izin verilmiştir. Tahran ve Meşhed'deki İslami konferanslar aracılığıyla önemli Taliban temsilcileri İran'ı ziyaret etmişlerdir (Koepke, 2013: 23).

İran'ın Taliban ile olan bağlarının derinliği 2016'da ABD duydukları nefret duygusu çerçevesinde gelişmiştir. Tahran- Taliban ile iş birliğini sadece ABD'yi bölgeden göndermek için değil aynı zamanda IŞİD'i engellemek ve uyuşturucu kaçakçılığı endüstrisinden elde edilen gelirleri yönlendirmek amaçlarıyla önemli hale gelmiştir. Bu kapsamda, İranlı liderler, ABD'nin geri çekilmesini öngörerek Taliban

ile iletişim hatlarını açık tutmuşlardır (Oak, 2016). ABD güçlerinin Afganistan'dan ayrılması İran tarafından memnuniyetle karşılanarak Taliban hükümetiyle birlikte çalışma söz verilmiştir. İran'ın yeni Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi, ABD'nin askerî başarısızlığı Afganistan'da yaşamı, güvenliği ve kalıcı barışı tesis etmek için bir fırsat olarak yorumlamıştır (Aljazeera, 2021).

İranlı diplomatların öldürüldüğü 1998 yılında İran için bir düşman olan Taliban aradan geçen 23 yılda Afganistan'da Tahran'ın stratejik amaçlarına hizmet eden bir düzensizliğin kaynağı haline gelmiş ve İran'ın Taliban hakkındaki görüşleri yeniden şekillenmiştir. Hem ABD hem de Afgan yetkililer İran'ı yıllardır Taliban ile iş birliği yapmakla suçlarken bugün Taliban'ın Afganistan'ı ele geçirmesi İran'ın Afganistan politikası için farklı senaryoların oluşmasına yol açmıştır (Reuters, 2021).

Taliban yönetimi ile Tahran, Afganistan'da tehlikeli hale gelebilecek bir istikrarsızlıktan kaçınmak ve oradaki ekonomik- askerî çıkarlarını ilerletmek için ilişkilerini üç ana seçenek üzerinde kurması beklenebilir. Birincisi, Taliban'ın Afganistan'ı ele geçirilmesini gizli veya açık bir şekilde desteklerken, grubun İran'ın ulusal çıkarları ve ülkede yaşayan Şiiiler üzerindeki politikalarını kontrol altına almak için Taliban ile taktik ve stratejik anlaşmalara varmaktır. İkincisi, Irak ve Suriye'deki deneyimlerinden yararlanan Tahran, Taliban ile iş birliği yerine ülkedeki tam bir Taliban kontrolünü engellemek için silahlı milislerini kullanabilir. Hâlihazırda bu senaryo için etkili bir tugayı bulunmaktadır. Bu tugay, 2012'den itibaren Suriye'de savaşmak üzere Kudüs Gücü tarafından kurulan, eğitilen ve donatılan Afgan savaşçılardan oluşan deneyimli Fatimiyun Tugayı'dır. Tugay, Kudüs Gücü komutası altında umutsuzca iş arayan binlerce yerliyi organize etmekte ve eğitmektedir. Üçüncü ve son olarak, İran'ın Afganistan'a doğrudan müdahalesidir.

Olası bir Tahran-Taliban geriliminde İran, Şii nüfusu üzerinde koruyucu bir kalkan oluşturmak ve bölgedeki çıkarlarını sürdürebilmek için doğrudan askerî harekâtı tercih edebilir. Örneğin; İran'ın kalesi olarak adlandırılan Herat'ı ele geçirmeye odaklanan bir operasyon yürütmesi seçenekler arasında sayılmaktadır. Yine de böyle bir eylem, İran'ın önemli bir askerî varlık oluşturması ve askerî müdahalenin ekonomik yaptırımlar sürecinde maliyetli olabilir. Gerçekleşebilecek bir İran-Taliban

anlaşmazlığında, İran, Afganistan sınırında Fatimiyun aracılığıyla bir tampon bölge oluşturabilir ve Kudüs Gücü topçuları, silahlı insansız hava araçları, gezici mühimmat ve füzeler ile Afganistan'ın Şii bölgelerine bir kara köprüsü kurabilir.

2.2.2.2. Pakistan

Pakistan ve İran, yalnızca ortak bir sınırı paylaşan değil aynı zamanda dilsel, sosyo-ekonomik ve güçlü tarihsel, etnik, kültürel ve dini bağlar gibi birçok ortak yönü olan iki komşu ülkedir. Etnik olarak her iki ülkenin halkı da Aryanlara ait olmakla birlikte Şii ve Sufi inanç takipçileri arasındaki manevi bağlar da İran'ı Pakistan'a yakınlattırıştır. Pakistan'ın 1947'deki bağımsızlığından sonra İran, Pakistan'ı tanıyan ilk ülke olmuştur. İki ülke yıllarca hükümetler düzeyinde, iş ağırları ve asırlık ticaret yolları nedeniyle ilişkilerini geliştirme çabasına girmişlerdir. Fars kültürü, Pakistan yemeklerini, kıyafetlerini, müziğini ve mimarisini şekillendirmiştir (Ahmed, 2014: 224).

Bağımsızlığından itibaren İran'la büyüyen bağları olan Pakistan'ın İran'la ilişkisi, İran Devrimi'nin yükselişinden sonra ciddi bir düşüşle karşı karşıya kalmıştır. İran'da İslami ideolojik rejimin yükselişiyle ABD, İran'ın baş düşmanı olmuş ve bu durumla birlikte Pakistan'ın İran'a yönelik dış politikası zorlu bir döneme girmiştir. ABD-İran gerilimi, ABD'li diplomatların İranlı devrimci öğrenciler tarafından rehin alınmasıyla zirve yaparken, Pakistan bahsedilen rehine krizinde diplomatik bir duruş benimsemiştir. Dönemin Pakistan lideri General Muhammed Ziya ül Hak'ın ABD yanlısı bir dış politika duruşu sergilemesi, devletin din işlerine karışması gibi politikaları Pakistan'daki Şii halkı rahatsız etmiş, İran'ın Pakistan'a karşı bakış açısını değiştirmiştir (Alam, 2004: 528-529).

Pakistan'daki Şii ve Sünniler arasındaki mezhepsel gerilim, İranlı diplomat Sadık Gangi'nin Lahor'da öldürülmesi, 1997'de İslamabad'da beş İran Hava Kuvvetleri askerî öğrencisinin öldürülmesi ve Afganistan'da iki ülkenin de farklı aktörlerden yana taraf olması da dâhil olmak üzere meydana gelen olaylar sonucunda alevlenmiştir. Gerilen Tahran-İslamabat ilişkileri sonucunda 1990'lar ile birlikte İran, Pakistan-Hindistan arasındaki Keşmir anlaşmazlığında tutumunu değiştirmiş; İran zaman zaman Keşmir'in kendi kaderini tayin hakkını desteklerken daha sonra Pakistan

ve Hindistan'ın dâhil olduğu ikili bir çözüm arayışını desteklemiştir (Montazeran ve Mumtaz, 2004: 78-80).

11 Eylül'den sonra İran ile Pakistan ilişkileri yeni bir döneme girmiştir. İran'ın bu tarihten itibaren Pakistan destekli Taliban ile arasında taktiksel anlaşmalar ve desteklemeler yapması İran-Pakistan arasındaki güçlü anlaşmazlıkları ortadan kaldırmaya başlamıştır. Yine bu dönemde İran-Pakistan ilişkisinde en büyük ilerlemelerden bir diğeri İran-Pakistan doğalgaz boru hattı projesi olmuştur. İran-Pakistan doğalgaz boru hattı, anlaşmanın ABD'nin hoşnutsuzluğu ve Pakistan'daki ekonomik krizler gibi birden fazla engel ile karşılaşmasıyla bir süre dursa da projenin 2010'da hayata geçmesiyle İran-Pakistan ilişkisine ekonomik katkı daha fazla ön plana çıkmıştır. Toplam maliyeti 7,5 milyar dolar olan proje, İran'ın Pakistan'a günde 750 milyon fit küp gaz tedarik etmesini sağlamıştır. Tahran-İslamabad arasındaki temel amaçlar ticaret hacmini artırmak, her iki taraf arasında sürdürülebilir büyümeyi teşvik etmek ve ticaret engellerini kaldırmak olmuştur (Haider, 2010).

2011'de başlayan Suriye iç savaşında İran, Beşar Esad'ı aktif olarak desteklerken Pakistan hükümeti çatışmaları dış politikasında marjinal bir konu olarak ele almıştır. Pakistan'ın resmi pozisyonuna rağmen binlerce Pakistanlı Sünni militan grupların Suriye'ye katılmasının ardından Devrim Muhafızları tarafından yönetilen ve finanse edilen önemli sayıda Pakistanlı Şii, Suriye ihtilafında gönüllü olarak daha aktif rol almaya başlamıştır. Zeynebiyyun Tugayı adı verilen silahlı milisler, ilk olarak çeşitli nedenlerle Pakistan'dan İran'a göç etmek zorunda kalmış Şii'lerden oluşmuştur. Daha sonra, Birleşik Arap Emirlikleri gibi Sünni yönetimler tarafından sınır dışı edilen Pakistanlı Şii'ler Zeynebiyyun Tugayı'na dâhil edilmiştir. Sayılarının yaklaşık on bin kadar olduğu tahmin edilen Tugay için İran Pakistan'da insani yardım kuruluşları ile destek sağlamaya çalışmaktadır. Örneğin, Ocak 2017'de Pakistan Ulusal Terörle Mücadele Otoritesi, Zeynebiyyun Tugayı için gönüllü toplama amacı içinde olduğu şüphelenilen bir Şii insani yardım örgütü olan Ansar-ul Hussain'i kapatmıştır (Rehman, 2021).

Pakistan ve İran gerek kültürel ve tarihi gerekse ekonomik ve stratejik ilişkilere sahip, birbiri için önem arz eden iki komşu devlettir. İnanç turizmleri kapsamında yılın

belirli dönemlerinde Pakistanlı binlerce Şii'yi ağırlayan İran, inanç turizm sektörünü daha aktif tutabilmek için Şii nüfusun yoğun olduğu Pakistan kentlerine elçilikler ve kültür evleri açmıştır. Ayrıca Tahran, Washington ile olan diplomatik temaslarını İslamabat'ta bulunan ABD büyükelçiliği vasıtasıyla sürdürmektedir (Surosh, 2020). Dolayısıyla, İran'ın Pakistan ile olan ilişkileri eğitim ve turizmden önemli diplomatik bağlara kadar çeşitlilik göstermektedir.

2.2.2.3. Hindistan

İran, Hindistan'ın 1947'de İngiliz sömürgeciliğinden kurtulup bağımsızlığını kazanmasının ardından Yeni Delhi ile diplomatik temaslarını kurmaya başlamıştır. Ancak Soğuk Savaş'ın tüm dünyada etkisini göstermesiyle birlikte İran ve Hindistan da hem bölgesel hem de küresel meselelerde kutuplara ayrılmışlardır. Orta Doğu'da artan SSCB etkisi sonucunda Şah yönetimindeki İran'ın artan Batı taraftarlığı ve CENTO üyeliği, Pakistan'ın tanınması gibi hamleler Bağlantısızlar Hareketi'nde yer almayı tercih eden Hindistan'ı kaygılandırmıştır. 1970'li yıllara kadar durağan bir Tahran-Yeni Delhi hattı olmuş olsa da Pakistan-Hindistan Savaşı sırasında CENTO üyesi olan Pakistan'a İran'ın beklenen desteği göstermemesi ve İran'ın Hindistan'a karşı daha ılımlı politikalar yürütmeye başlaması ile İran-Hindistan ilişkisinde yeni bir dönem başlamıştır (Mumtaz, 2006: 8-11).

1970-1979 yılları arasında İran-Hindistan arasında çeşitli diplomatik ziyaretler gerçekleşmiş; silahsızlanma, bölgesel meseleler ve ortak çıkarlar gibi konularda iş birliği adımları atılmıştır. 1979'da İran Devrimi'nin yaşanması sonrasında İran'ın Irak ile bir savaşa girmesi ayrıca devrim ihracı gibi ideolojik stratejileri Hindistan'ın İran'a karşı ihtiyatlı davranmasına yol açmıştır. Fakat yönetim şekillerindeki ideolojik farklılıklara rağmen Tahran-Yeni Delhi ilişkileri ekonomik olarak sürmeye devam ederek 1980'li yıllarda da gelişmiştir. Enerji kaynakları bakımından oldukça zengin olan İran, 1990'larda gelişmeye başlayan Hindistan'ın enerji ihtiyacından doğan boşluğu doldurmak için Hindistan'a olan ilgisini arttırmıştır (Naaz, 2008: 229). Hindistan ise yine bu dönemde Pakistan ile arasında olan Keşmir probleminde İran'ın desteğini görmeye başlaması ve Afganistan'daki Taliban'a karşı benzer politikalar yürütmeleri Yeni Delhi'yi Tahran'a yakınlaştıran nedenler olmuştur.

Hindistan kurulduğu dönemden itibaren hem ABD ile hem de İsrail ile ikili ilişkilerine önem vermiştir. Ancak özellikle 2001'den sonra uluslararası bir fikir birliği olmadan ABD'nin Irak ve Afganistan'a terörizmle savaş ve özgürleştirme mottosuyla askerî operasyonlar düzenlemesi Hindistan'ı kaygılandırmıştır. Hindistan'ın bu kaygısı İran'ın ABD karşıtı politikaları ile örtüşmüş ve iki ülke arasında 2000'li yıllar stratejik askerî ve ekonomik iş birliği adımların atıldığı bir dönem olmuştur.

İlişkilerin kurumsallaşmasında önemli ilk adım Nisan 2001'de yaşanmış ve İran Cumhurbaşkanı Hatemi ile Hindistan Başbakanı Vajpayee'nin gerçekleştirdiği görüşme sırasında Tahran Deklarasyonu imzalanmıştır. Deklarasyon ile taraflar, iki ülke arasındaki medeniyet yakınlıkları ve tarihi bağların bilinciyle, gelişmekte olan iki ülke olarak ortak zorluklar ve çıkarlar ışığında ticaret, sanayi, teknoloji, enerji, ulaştırma ve tarım dâhil olmak üzere stratejik alanlarda ikili iş birliğinin geniş potansiyelini gerçekleştirmeyi arzulamıştır. Bu kapsamda Rusya'nın da dâhil olduğu Uluslararası Kuzey-Güney Ulaştırma Koridoru adı altında Hindistan'dan Avrupa'ya kadar uzanan bir ticaret rotası üzerinde anlaşılmıştır (Ministry of Ezternal Affairs, 2001).

Tahran Deklarasyonu'nun ilişkilerde bıraktığı olumlu hava, İran Cumhurbaşkanı Hatemi'nin Ocak 2003'te Hindistan'ı ziyareti sırasında imzalanan Yeni Delhi Deklarasyonu ile artarak devam etmiştir. Bu deklarasyon ile daha istikrarlı, güvenli ve müreffeh bir bölge ve gelişmiş bölgesel/küresel iş birliği için stratejik bir ortaklık vizyonu ortaya konulmaya çalışılmıştır (Berlin, 2004: 2-3). Yeni Delhi Deklarasyonu'nun imzalandığı dönemin özellikle İran'ın ABD tarafından Şer Ekseni olarak tanımlayarak İran'ın ötekileştirilmeye başlandığı dönemde olması Tahran'ı Yeni Delhi'ye daha çok yakınlaştırmıştır. Hem Tahran Deklarasyonu hem de Yeni Delhi Deklarasyonu, İran-Hindistan hattını enerji ve askerî teknolojileri üzerine yeni bir iş birliğinin oluşmasını sağlamıştır. İran, Hindistan'a bu deklarasyonlar bağlamında askerî merkezlerini açarak kara ve deniz araçlarının bakım ve yenilenmesini sağlamıştır. Ayrıca yine bu dönemde İran, Hindistan'dan Konkur tanksavar füzeleri ve Hint radar sistemlerini satın almayı planlamış ancak bu satışların İran nükleer sistemlerinin korunmasını güçlendireceği düşüncesi ile ABD'nin baskısına neden olmuş ve satış anlaşması askıya alınmıştır (Inbar ve Ningthoujam, 2012: 20).

Hindistan, ABD'nin 2005 yılı sonrasındaki İran'ın uluslararası nükleer kurallara uymadığı yönündeki politikalarına destek vermiş ve Tahran ile olan askerî ilişkilerini kısıtlamıştır. Dolayısıyla Yeni Delhi, bölgede yeni bir nükleer güç istemediğini göstermiştir. Hindistan'ın ABD ile Temmuz 2005'de imzaladığı sivil nükleer iş birliği çerçeve anlaşması ile İran-Hindistan ilişkilerine gölge düşmüştür. Stratejik ortaklık temelinde imzalanan bu anlaşma çerçevesinde ABD, Hindistan'a İran gibi istikrarsız ülkelere olan enerji bağımlılığını azaltma sözü vermiş sonucunda ise Hindistan UAEK'nın İran'a yönelik nükleer silahların yayılmasını önleme önlemleri sözleşmesinin uygulanmasını tartışırken, Hindistan, ABD ile birlikte onay oyu vermiştir. Şubat 2006'da Hindistan, UAEK'nın BMGK'ya İran'ın nükleer dosyasını gönderme tartışmalarında da onay oyu vermesi İran'ın hayal kırıklığına uğramasına sebep olmuştur (Kronstadt ve Katzman, 2007: 3-4). Ahmedinejad'ın 2008'de Yeni Delhi ziyaretleri ile ikili ilişkiler normale dönmeye başlamış olsa bile Hindistan'ın Batı ile ticari ve stratejik ilişkilerini korumak için nükleer yaptırımların uygulamasında ki iş birliği, iki ülke arasındaki iş birliğinin durmasına neden olmuştur.

P5+1 ülkeleri ile İran arasında Temmuz 2015'te son bulmuş olan nükleer müzakerelerin başlamasıyla birlikte iki ülke stratejik iş birliği için harekete geçmiştir. Nükleer anlaşma müzakerelerinin İran-Hindistan ticaret ilişkilerine ilk etkisi artan petrol ticareti olmuştur. İran, 2012'den önce Hindistan'ın en büyük ikinci petrol tedarikçisiyken, 2012-2013 yılları arasında yedinci sıraya gerilemiştir. Yaptırımların sona ermesinin ardından Aralık 2015'te İran, Hindistan'ın en büyük beşinci petrol tedarikçisi konumuna yükselmiştir. Hızla artan petrol ticaretinin yanı sıra Hindistan, Nisan 2015'te daha önce askıya alınmış olan Farza-B doğal sahasının İran tarafından işletmesini yeniden başlatma girişiminde bulunmuştur (Thirarath, 2016).

Mayıs 2015'de gelindiğinde Hindistan, İran'ın Çabahar Limanını geliştirmek için bir proje başlattığını duyurmuştur. Çin'in Pakistan'da finanse ettiği Gwadar Limanı'na alternatif bir liman oluşturma hedefinde olan Hindistan, İran üzerinden Orta Asya'ya ulaşmayı istemektedir. Hindistan'ın bu limandaki stratejik planlarına rağmen İran söz konusu liman projesine daha çok ekonomisi için bir canlanma alanı olarak görmüş, limanın gelişmesinde katkı sunacak diğer devletlere de kapısının açık olduğunu dile getirmiştir. 2016'da aktifleşen liman, yaklaşık iki milyar nüfusa sahip

Hint Okyanusu'na kıyısı olan yirmi altı ülkenin ve Orta Asya-Avrupa devletlerinin kullanımında önemli yeri olan güvenli ve daha az maliyetli bir ticaret güzergâhına sahiptir (Wani vd., 2019: 401).

İran'ın Hindistan'daki etkisi yalnızca enerji ve ticaret koridoru olmamakla birlikte bünyesinde dünya Şii nüfusunun yüzde 10-15'ini barındırmasıyla aynı zamanda demografik de ilişkisi bulunmaktadır. Özellikle Hindistan için önem arz eden Ladakh, Keşmir ve Kargil bölgelerinde yoğunlaşan Şii nüfus, Hindistan hükümetini endişelendirmektedir. Örneğin, 28 Ağustos 2020 tarihinde Hintli Şii Müslümanlar tarafından Aşure olarak bilinen dini törene Hint polisi müdahale etmiş ve Şii Müslümanları yaralamıştır. Bu durum uzun süredir Hindistan tarafından yönetilen Keşmir'deki genç Şii erkek ve kadınların siyasi hak talepleri konusunda giderek daha fazla seslerini yükseltmelerine ve direnişi desteklemeye yol açmıştır (Makbul, 2020).

Diğer bir örnek ise İranlı Tümgeneral Kasım Süleymani'nin ABD tarafından öldürülmesinden sonra sırasıyla Ladakh, Kargil, Keşmir ve Yeni Delhi'de yaşayan Şiiilerin sokaklara dökülerek ABD karşıtı protestolarda bulunmasıdır (Hindustan Times, 2020). İran'ın bu bölgelerde herhangi bir askerî varlığı ya da şimdiye kadar herhangi bir toprak hırsı olmasa da Kargil ve Keşmir'de önemli bir nüfuzla sahip olmayı başarmıştır. Kargil'de 1979'dan beri İmam Humeyni Anıt Vakfı adlı bir örgüt faaliyet göstermektedir. Yardım işleri ve eğitim gibi alanlarda aktif olmanın yanı sıra, İslam Devrimi fikirlerini ve Ayetullah Humeyni'nin düşüncelerini yayma hedefiyle adımlar atmaktadır (Gupta, 2014: 370-371).

2.2.3. Uluslararası Örgütlerle İlişkiler

İran'ın uluslararası kuruluşlara yönelik dış politikası, söz konusu uluslararası kuruluşun durumuna ve o dönemin İranlı devlet adamlarının bakış açısına bağlı olarak her zaman ayrılık veya yakınsama arasında gidip gelmiştir. İran, dönemsel olarak uluslararası sistemin statükosunu ve temel kurallarını değiştirmeyi ya da uluslararası kuruluşlar ile yakın ilişkiler kurarak ulusal çıkarlarını ve güvenliğini korumak istemiştir. Uluslararası kuruluşlarla çeşitli alanlarda kurduğu işbirlikleriyle İran, siyasi, ekonomik ve kültürel bağları için fırsat arayışında olmuştur. Günümüzde İran, stratejik konumu ile kurucusu veya önemli aktörü olduğu elliden fazla uluslararası kuruluşla

üyesidir. Bu kuruluşların en önemli olanları; BM, İslam İşbirliği Teşkilatı, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü ve Şanghay İşbirliği Örgütü'dür.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında bozulan uluslararası düzeni yeniden inşa etmek ve kurulacak olan yeni dünya düzeninin tekrar yıkılmaması için çıkabilecek muhtemel savaşları engellemek için 1945'de kurulan BM, İran için önemli uluslararası örgütlerden biridir. İkinci Dünya Savaşı sırasında müttefik devletlerin işgali altında olan İran'ın savaş sonrasında müttefik devletlerin İran topraklarından çekilmesiyle BM'nin kurucu ulus-devletlerinden biri olarak üye olmuştur. Devrime kadar geçen süreçte İran, sınır problemleri yaşadığı komşu ülkeler haricinde BM ile olumlu ilişkiler kurmuştur.

İran Devrimi'nin akabinde BM'nin kurucu anlaşmasına aykırı olarak İran dış politikasında ideolojik söylemler artmış ve devrim ihracı, dış politikanın önemli bir amacı olarak ortaya çıkmıştır. Ne Batı ne de Doğu şiarıyla ABD'nin 'büyük şeytan' ilan edilmesi, dünyadaki tüm Müslümanların uyandırılması gerektiği söylemleri ve devrim lideri Humeyni'nin şahsını ve İran'ı İslam dünyasının önderi olarak duyurması, BM'ye üye devletlerin tepkisine yol açmış ve BM-İran ilişkileri gerilmiştir (Malik, 2000: 137-138).

Savaş sonrası oluşan düzeni değiştirme becerisine sahip olamayan Tahran, hem diğer devletler tarafından tanınan bir devlet olarak varlığını devam ettirebilmek hem de devrim fikirlerinden vazgeçmemek için BM ile ilişkilerini normalleştirmiştir. İran, BM bünyesinde yer alarak devrim karşıtı ve İran ile kötü ilişkilere sahip diğer devletlerin uluslararası kuralları çiğnemesi durumlarında BM'nin yasal dayanağına dayanarak itham edebilmektedir. Yine benzer şekilde BM şartlarında yer alan meşru müdafaa hakkı ile olası bir çatışma durumunda yasal gerekçe elde edebilmektedir. Ayrıca BM'nin karar organı olan BMGK'nın daimî beş üyesinden rastgele birisiyle oluşabilecek yakın ilişkiler BM'nin kararlarında İran etkisini arttırabilecektir. Tüm nedenlerden dolayı İran, BMGK'nın tüm yaptırım kararlarına rağmen BM ile iş birliği yolu aramaktadır (Askeroğlu, 2020: 5).

İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT), dört kıtayı kapsayan ve elli yedi devletin üyeliği ile kapsadığı nüfus bakımından BM'den sonra İran'ın üye olduğu ikinci büyük

hükümetler arası kuruluştur. 1967 Arap- İsrail Savaşı ve akabinde 1969'da Mescid-i Aksa'nın bir Yahudi tarafından ateşe verilmesinden sonra Fas ve SA'nın geniş çaplı diplomatik çapaları sonucunda yirmi dört ülkeden temsilcinin Rabat'ta toplanması İslam İşbirliği Teşkilatı'nın kurulmasına yol açmıştır. İran'ın da kurucu üyeler arasında yer aldığı İİT, devrim sonrasında Tahran için önemli bir platform haline gelmiştir. İİT'nin 'İslam dünyasının ortak sesi' sloganı, İran'ın İslam dünyasının lideri olma mottosu ile örtüşmüş, bu teşkilat üzerinden Arap olan veya olmayan Müslümanlara kendisini ifade edebilme fırsatı bulmuştur. İslam'dan ziyade üye devletlerin ulusal çıkarlarının Teşkilat çalışmalarında merkezi bir faktör haline gelmesi aynı zamanda İran'ın İİT aracılığı ile bölgesel ve küresel politikalarına destek aramasını sağlamıştır. Bu kapsamda özellikle Sünni Arap devletler karşısında diğer Müslüman devletler ile yakın ilişkiler kurarak dengeleme arayışında olmuştur (Ahmed ve Akbarzadeh, 2019: 5-7).

Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü'nün (*Organization of the Petroleum Exporting Countries- OPEC*) temelleri, 10-14 Eylül 1960'ta Bağdat'ta düzenlenen bir konferansta atılmış resmi olarak ise Ocak 1961'de İran, SA, Irak, Kuveyt ve Venezuela'nın katılımıyla kurulmuştur. Etkin, ekonomik ve düzenli bir petrol arzı sağlamak için üye ülkelerin petrol politikalarını koordine etmek ve birleştirmek, petrol piyasalarının istikrarını sağlamak gibi misyonu bulunmaktadır. OPEC, dünyanın en büyük petrol ihracatçısı on üç ülkeden oluşan bir kartel olması bakımından önemli bir örgüttür. İran bu örgüt içerisinde yer alarak, üye ülkeler arasında iş birliğini sürdürmeye devam etmektedir. OPEC üyelerinin ham petrol rezervlerinin yaklaşık yüzde 80'ine sahip olması OPEC'i petrol piyasası üzerinde önemli bir güç olmasına neden olmaktadır. İran da OPEC kartelinin içerisinde yer alarak küresel pazarda petrol hisselerini korumak ve mümkün olduğunca en yüksekten petrol fiyatlarını tutmak istemektedir (Danielsen, , 2020).

İran, son olarak uzun süredir devam eden tam üyelik başvurusu sonucunda Eylül 2021'de Şangay İşbirliği Örgütü'ne (ŞİÖ) kabul edilmiştir. Ağustos 2021'de göreve başlayan İran'ın yeni Cumhurbaşkanı İbrahim Reisi ilk yurt dışı gezisini ŞİÖ'nün kuruluşunun yirminci yıl dönümü zirvesine katılmak için Tacikistan'a yapmıştır. Bu gezinin sonucunda İran, ŞİÖ için gözlemci bir ülke olmaktan çıkıp tam

üye olarak kabul edilmiştir. Ziyaret öncesi ve sonrasında İranlı devlet adamları örgüt üyeliğinin, bölgesel iş birliğine ve komşuluk politikalarına önemli katkı sağlayacağını dile getirmişlerdir. İran'ın ŞİÖ'ye katılımı Avrasya'daki ekonomik ve ticaret yollarına katılımını da sağlama fırsatı sunmaktadır. Ekonomik açıdan, İran'ın bu bölgesel örgüte daimî üyeliği, petrol ve petrol dışı ihracat için geniş tüketici pazarını korumak ve genişletmek ayrıca ülkenin endüstriyel kalkınması için gereken teknolojik ihtiyaçları ve finansal kaynakları karşılayabilmeyi amaçlamaktadır (Grajewaki, 2021). Reisi, İran'ın dış politikasının her zaman uluslararası kuruluşlara aktif katılımı, çok taraflılık ve küresel/bölgesel zorluklarla başa çıkmada tek taraflılığa karşı muhalefete dayandığını ifade ederek örgütün, ekonomik, politik ve demografik yeteneklerinin İran için önemini vurgulamıştır (Tehran Times, 2021).

Sonuç olarak yirmi birinci yüzyıl, dünya çapında Çin, Hindistan, Brezilya gibi güçlerin kendi etki alanlarını oluşturmaya çalıştığı bir çağ olmuştur. İran da yükselen bir güç olarak uluslararası arenada askerî, ekonomik ve politik yollarla yavaş yavaş Basra Körfezi üzerinde gücünü arttırarak bölgesel bir hegemon olma uğraşı içerisinde. Orta Doğu bölgesi, Arap Baharı'nın kargaşasını kullanarak, geniş kapsamlı dokunuşlarını Irak, Suriye ve Yemen'e yayan İran'ın yükselen gücüne tanıklık etmektedir. Yemen örneğinde olduğu gibi, Arap Baharı'nın kaosu ülkeyi sarmadan önce, Husiler arasında İran'ın yalnızca küçük bir destek üssü bulunmaktayken ülkede artan iç karışıklıkla beraber İran-Husi stratejik ittifakını güçlendirmiştir. Dolayısıyla, Arap Baharı karışıklıkları, İran'a ülke içerisinde ve bölgede önemli güç unsurlarından biri olarak ortaya çıkması için fırsat sağlamıştır.

İran, bölgesel hegemonya kurma faaliyetlerinde nüfuzunu Orta Doğu ve ötesine yaymak için hem sert gücünü hem de yumuşak güç stratejilerini kapsayan iki yönlü bir yaklaşım izlemiştir. Sert güç açısından savunma sanayisini, enerji sektörlerini geliştirmiş ve İran'a sadık küresel silahlı milislere finansal, ideolojik ve maddi desteklerini sağlamıştır. Yumuşak güç olarak ise sıklıkla Şii ideolojisine başvurmuş ve Şiiliği bir araç olarak kullanarak bölgede bulunan siyasi istikrarı sağlayamayan devletlere nüfuz etme alt yapısını hazırlamıştır. Afganistan, Pakistan, Suriye, Bahreyn ve Irak gibi ülkelerde İslami Azad Üniversitesi gibi eğitim kurumları ve İmam Humeyni Yardım Vakfı gibi dernekler Şiilik temelinde İran'ın devlet

ideolojisini söz konusu devletlerin toplumlarında yayılmasını sağlamaktadır. Ayrıca İran, uluslararası örgütleri de aktif bir şekilde kullanarak İslam dünyası içerisinde faaliyetlerine destek aramakta, Rusya ve Çin gibi küresel güçler ile iyi ikili ilişkiler geliştirerek uluslararası alanda kendisine gelebilecek tehditlerden etkilenmek istememektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SUUDİ ARABİSTAN'IN BÖLGESEL HEGEMONYA OLMA GİRİŞİMİ

SA'nın Mart 2015'te Yemen İç Savaşı'na koalisyon temelli müdahalesi, Krallığın bölgedeki mali gücünü kaldıraç olarak kullandığı *riyalpolitik*ten koparak askerî müdahaleciliğe geçişi arasında keskin bir ayrıma işaret etmiştir. Arabistan'ın son yıllardaki yeni atılğanlığı, 2011'den bugüne yaşanan Arap Ayaklanmaları ve ABD'nin bölgeden çekilmesi sonrasında İran'a karşı bir dengeleme biçimi mi yoksa bölgesel güç kaymalarının Suudi hegemonyası için fırsat yapısı mı sağladığı tartışmalarını ortaya çıkarmıştır. Bu tartışmalar kapsamında çalışmanın son bölümünde de SA Orta Doğu ve Körfez'deki değişen güç dinamiklerine karşı attığı adımları bölgesel hegemonya kavramı çerçevesinde ele alınmıştır. Bölüm başlıkları İran'ın değerlendirildiği ikinci bölüm ile aynı tutulmuş olup, bu şekilde her iki aktöründe bölgesel hegemonya kurma politikalarının değerlendirilebilmesinin kolaylaştırılması planlanmıştır.

3.1. 'Tahakküme' Dayalı Hegemonya Olma Politikaları

Son elli yıldır SA, Orta Doğu'daki konumunu savunmak ve genişletmek için durmaksızın faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu durum, hem İslam dünyasının en kutsal iki mabedi olan Mekke ve Medine'nin koruyucusu olma imajının bir işlevi olarak hem de dünyanın en büyük petrol deposu ve üreticilerinden biri olarak baskın rolünü yansıtmaktadır. Arap ayaklanmalarının başlangıcından günümüze kadar SA (SA), ABD iradesini bölgede yansıtan bir aktör olarak, İran'ın Orta Doğu'daki hegemonik hırslarına karşı yenilenmiş bir bölgesel müdahale politikası izlemektedir. Arap rakiplerinin çoğu siyasi ve ekonomik krizler ve çözümler yaşarken, Körfez monarşisi tarihinde benzeri görülmemiş aktif ve müdahaleci bir dış politika başlatarak bölgesel etkisini büyük ölçüde arttırmak istemiştir.

3.1.1. Suudi Arabistan'ın Askerî Gücü

SA'nın güvelik aygıtı üç farklı teşkilattan oluşmaktadır: silahlı kuvvetler, ulusal muhafızlar ve iç güvenlik birimleridir. Silahlı kuvvetlere ve tüm güvenlik birimlerine komuta eden Kral, SA Ulusal Güvenlik Konseyi tarafından

desteklenmektedir. Bu organ, 2005’de birimler arasında etkililiği ve verimliliği arttırmak, değişen koşullara uyum sağlamak için gerekli esnekliği korumak amacıyla savunma, istihbarat ve dış politika ile ilgili Suudi stratejilerini koordine etmek için oluşturulmuştur. Kral, hükümetin başı olarak Krallık içerisinde en önemli ve en çok tartışılan güç bakanlıklarını doğrudan atamaktadır (Obaid, 2014: 17).

Savunma ve Havacılık Bakanlığı; Kara Kuvvetleri, Deniz Kuvvetleri, Hava Savunma Kuvvetleri ve Stratejik Füze Kuvvetleri üzerinde doğrudan kontrole sahiptir. Ulusal Muhafız Bakanlığı, SA Ulusal Muhafızlarını denetlemek ve güvenlik aygıtının diğer kollarından tamamen bağımsız hale getirmek için Kral Abdullah tarafından 2013’de kurulmuştur. Genel Güvenlik Servisi, Sınır Muhafızları, Sahil Güvenlik, Tesis Güvenlik Gücü (boru hatlarından ve diğer petrol alt yapısından sorumlu), Genel Sivil Savunma Yönetim Birimleri ve Özel Güvenlik Güçleri doğrudan İçişleri Bakanlığı’nca kontrol edilmektedir. Herhangi bir bakanlığa bağlı olmayan ancak doğrudan hükümete bağlı konumdaki diğer güvenlik güçleri arasında Genel İstihbarat Başkanlığı ve Erdem teşvik ve Ahlaksızlığı Önlem Komitesi gibi birimler bulunmaktadır (Jarzabek, 2014: 165-169).

Belirtilen çoklu askerî kurumların karmaşık yapısı, kraliyet ailesinin farklı askerî güçlerin gücünü dengelemeye çalıştığı, herhangi bir şubeden darbe veya isyan riskini azalttığını düşündüğü kasıtlı politikasının bir sonucudur. Güvenlik aygıtının çeşitli unsurları arasındaki yetki dağılımları, benzer görevleri yerine getirdikleri ve aynı alanlarda sorumlulukları paylaştıkları için belirsizdir. Bu durumun sonucunda, silahlı kuvvetler, birliktelik eksikliği ve operasyonların uygun koordinasyonunun sağlanamamasının yanı sıra zayıf liderlik ve organizasyon gibi sürekli sorunlarla mücadele etmektedir.

SA kara kuvvetleri, ülke ordusunun bel kemiğini oluşturmakta ve devlet topraklarının korunması, potansiyel saldırganların caydırılması gibi düzenli bir ordunun standart olarak yerine getirmesi gerektiği görevleri bulunmaktadır. Ordu kuvvetlerinin çoğu Doğu Eyaleti ve çevresindeki askerî şehirlerde konuşlandırılmıştır. Sayıları 75.000’dir ve tamamen mekanizedirler. Kısmen çeşitli olsalar da çoğunlukla modern silahlarla iyi bir şekilde silahlandırılmışlardır (Cordesman, 2018: 5).

SA'nın batıda Kızıldeniz ve Akabe Körfezi ve doğuda Basra Körfezi de dâhil olmak üzere 2640 km'nin üzerinde bir kıyı sınırı bulunmaktadır. Suudi petrol ihracatının çoğu deniz yoluyla taşındığından, açık denizlere erişim ve deniz ticaret yollarının güvenliği ülke için stratejik önem sahiptir. Bu sebeple donanmanın geliştirilmesi, Suudi güvenlik politikasının önceliklerinden biridir. Bununla birlikte, yıllar boyunca, deniz kuvvetlerinin gelişimi, ordunun diğer kollarına kıyasla gecikmiş, savaşa hazır olmaları ve etkinlikleri büyük sorunlar ortaya çıkarmıştır. Sadece son yirmi yılda donanmanın genişletilmesine yönelik yatırımlar yapılmıştır. SA donanması, Riyad'daki ana donanma karargâhı ve merkezi Jubail'de bulunan Doğu Filosu ve merkezi Cidde'de bulunan Batı Filosu ile coğrafi olarak organize edilmiştir (Cordesman ve Obaid, 2005: 217-218).

Kraliyet Suudi Hava Kuvvetleri, Suudi silahlı kuvvetlerinin uzun yıllar boyunca en çok ilgi çeken ve en büyük yatırımlardan yararlanan bir kuruluşu olmuştur. İsrail'in dışında, sürekli olarak yeniden silahlandırılan ve güncellenen Orta Doğu'daki teknik olarak en gelişmiş hava kuvvetlerinden bir tanesidir. Ancak hava filusunun teknik gelişimi ile filodaki liderlik gelişimi, eğitim ve savaşa hazırlık süreçleri aynı doğrultuda gitmemiştir. Son teknoloji ürünü yeni uçak ve füzelerin satın alınmasına odaklanan Suudi makamları, hava mürettebatı ve bakım personelinin eğitimine, savaş yöntemleri ve iletişim sistemlerinde çalışacak yüksek kaliteli destek personeli alımına, taarruz hava yeteneklerinin geliştirilmesine yeterince ilgi göstermemiştir (Priddy, 2020). Bu tür eksiklikler, hava kuvvetlerinin savaş yeteneklerini önemli ölçüde baltalamış ve potansiyelinin tam olarak gelişmesine izin vermemiştir.

3.1.2. Suudi Arabistan'ın Silah Ticareti

SIPRI Silah Transferi Veritabanına göre SA, 2016-2020'de dünyanın en büyük silah ithalatçısı durumundadır. Bu veriye göre Arabistan, küresel silah ithalatının yüzde 11'ini karşılamıştır. ABD, 2016-2020'de SA silah ithalatının yüzde 79'unu oluştururken, onu yüzde 9,3 ile İngiltere izlemiştir. 2016-2020 dönemleri arasında SA, ABD'den 91 ve İngiltere'den 15 uzun menzilli saldırı yetenekli savaş uçağı satın alarak saldırı yeteneklerini güçlendirmiştir. Ayrıca ABD'den 14 hava savunma sanayi sistemi ithal etmiştir. 2020'nin sonunda ABD'den 61 savaş uçağı, 4 fikrateyn ve 7 anti-balistik füze sistemi ve İspanya'dan 5 fikrateyn dâhil olmak üzere birçok büyük silah

teslimatı yapmıştır. SA'nın askerî kapasiteye verdiği yüksek önceliğin açık bir göstergesi, SA'nın askerî harcamalarının 2018'de GSYİH'sının yüzde 8,8'idir. Buna karşılık dünyanın en büyük on beş askerî harcaması arasında yer alan diğer tüm ülkeler, 2018'de GSYİH'nın yüzde 4'ünden daha azını askerî harcamalara ayırmıştır (Wezeman ve Kuimova, 2019: 3; SIPRI, 2021).

Grafik 3.1: SA'nın 2015-2019 Yılları Arasında Askerî Harcama ve Savunma Bütçesi

Kaynak: The World Bank, 2020.

İçerisinde SA'nın da bulunduğu Körfez ülkeleri 1960'ların ilk yıllarında kendi savunma sanayilerini geliştirmek için bazı girişimlerde bulunmuş olsalar da bu çabalar 21. yy'ın başlarına kadar ciddi bir şekilde başlamamıştır. Bu noktada, özellikle SA ve Birleşik Arap Emirlikleri, yabancı silahlara ve askerî malzemelere neredeyse tamamen bağımlı olmaktan kurtulmak için kaynak tahsis ederek plan yapmışlardır. Saddam'ın 1990'da Kuveyt'i ve kuzey SA'yı işgalinin hafızalardaki varlığı ve İran'ın sınır tanımayan füzelere Arabistan'ı yerli savunma sanayisini geliştirmeye mecbur bırakmaktadır. Yerli savunma hedeflerini gerçekleştirmek için gerekli zenginliğe ve işgücüne sahip durumundaki SA, Askerî Sanayiler Genel Otoritesi adı altında savunma bakanlarının koordinasyon noktası olarak kurulmuştur. SA Askerî Sanayii ise krallıkta sanayi geliştirmekle görevli ticari kuruluştur; 2030 yılına kadar savunma malzemelerinin yüzde 50'sini üretmek gibi bir hedef belirlemiştir (General Authority for Military Industries, 2020).

SA, yerli savunma sanayisini birçok sebepten ötürü geliştirmek istemektedir. Öncelikle Körfez Arap ülkeleri ulusal bir kimlik inşa etmeye halen devam ederken bu kimliği inşasında silahlı kuvvetlerine büyük ölçüde güvenme eğilimindedirler. Bu nedenle devletin öncüsünü yurt içinde üretilen silahlarla güçlendirmek istemektedir. Diğer bir sebep ekonomidir. Bir rantiyeye devlette, yöneticiler, hükümet gelirlerini hükümet hedeflerini ilerletmek için kullanmaya çalışmaktadırlar. Dolayısıyla SA'nın yerli savunma sanayii politikası hedefleri, yerel istihdamı arttırmak ve kaynak gelirlerini ülkede tutmayı da amaçlamaktadır. Son olarak en temel sebep güvenlidir. SA'nın bölgede dâhil olduğu çatışmalardan sonra satın almak istediği silahlarda yaşadığı temin sıkıntısı onu yerli savunma sanayiye itmiştir. Arabistan'ın en önemli silah sağlayıcıları olan ABD ve İngiltere'de silah satışları konusunda siyasi muhalefetlerin hükümetler üzerinde uyguladığı baskı SA'yı kaygılandırmıştır.

3.1.3. Bölge Vekâlet Savaşlarındaki Rolü

Arap Baharı ile birlikte ortaya çıkan isyanların akabinde iktidar çatışmalarının bir vekâlet savaşına yol açmasına sebep ana unsur o ülkelerdeki siyasi hükümetlerin çökmesi ve çatışma taraflarından olan yerel aktörlerin diğer bölgesel veya küresel güçlerle iş birliği şansı yakalamasından kaynaklanmaktadır. Irak, Suriye ve Yemen örneklerinde olduğu gibi mevcut siyasi aktörlerin iktidarını kaybetmesi, öldürülmesi ya da gücünü yitirmesi sonrasında doğan iktidar boşluğunun hemen dolmaması ülke içerisinde yeni bir güç mücadelesinin oluşmasına neden olmuştur. Genellikle bu tarz devletlerde tüm toplumun politik olarak yeterince temsil edilmemesi ve kurumsallaşmanın eksikliği görülmekte, başta ABD olmak üzere küresel ve bölgesel birçok aktör bu ülkelerin güç mücadelesine dâhil olarak stratejik bir konum elde etmek istemektedir. SA da Orta Doğu'da kendi etki alanını korumak ve ilerletmek için bölgede yaşanan çatışmalara müdahil olmaktadır.

3.1.3.1. Bahreyn

SA'nın Bahreyn Devleti ile el-Halife kabilesi kökenleri de dâhil olmak üzere krallıktan ve ayrıca ekonomik ilişkiler gibi çeşitli faktörlerden kaynaklanan güçlü bir ilişkisi vardır. Özelde Suudi ve genelde Körfez desteği, bazı yıllarda SA'nın kendisinden daha fazla Bahreyn'in kişi başına gelir elde etmesini sağlamıştır. Ayrıca Krallık, Bahreyn ile 1958'de yaptığı anlaşmada petrol gelirinden belirli bir payı

Bahreyn'e vermek karşılığında petrol hakkı elde etmiştir. Bu petrolden elde edilen gelir 2004 sonrasında tamamı Bahreyn'e tahsis edilmiş, Suudi şirketi Aramco, sahayı her iki ülke adına işletmiştir. Bahreyn, rafinerisinde işlettiği 262 bin varil petrolün yaklaşık 200 binini, Suudi Krallığı'nın aracılığıyla elde etmektedir (Woertz, 2018: 3-4).

SA'nın, Bahreyn rejimini desteklemek için güvenlik desteği sağladığı dönemler de olmuştur. İranlı eğitimli din adamları tarafından yönetilen Bahreyn Şiileri 1994'de ayaklandığında, Arabistan protestoları bastırmak için 4000 Ulusal Muhafız'ını göndermiştir (Steinberg, 2014: 19). Buna ek olarak, SA'nın ülkenin savunmasını destekleme geçmişi de bulunmaktadır. Örneğin, 1980'lerde Suudi egemenliğindeki KİK, adada bir hava üssü inşa etmek ve onu kullanmak için savaş uçakları satın alma hedefiyle 1 milyar dolar ayırmış, ortak eğitim tatbikatları düzenlemiştir (Kechichian, 1985: 872). Tüm bu ekonomik ve askerî sübvansiyonlar Bahreyn'in hem iç hem de dış politikasında bağımsız karar alma mekanizmasının çoğunu kaybetmesine yol açmıştır. SA, özellikle Bahreyn'de nüfusun çoğunluğunu oluşturan Şiileri temsil eden muhalif grupların bastırılmasını her zaman en iyi seçenek olarak görmüş sonucunda 2011'de Bahreyn'de iç ayaklanmaların çıkmasına neden olmuştur.

Bahreyn'de artan şiddet olaylarının akabinde 14 Mart 2011'de Manama'daki hükümet, küçük ada devleti Bahreyn'de sıkıyönetim ilan etmiştir. Kısa bir süre sonra, SA liderliğinde Yaramada Kalkan Gücü adı verilen güvenlik güçleri Bahreyn'e konuşlanmıştır. Bu güç gösterisi, Arap kuvvetlerinin ilk kez bölgede yaşanan bir siyasi kargaşaya yanıt vermek için uluslararası bir sınırı geçmesi anlamı taşımıştır. Aynı zamanda, o döneme kadar genellikle arka planda kalmayı tercih etmiş bir aktör olan SA, halka açık bir güç gösterisinde bulunmuştur. Krallık, bölgede yaşanan olaylar ile açıkça sarsıldığını belli etmiş ve ABD'nin kaba kuvveti (*hard power*) olmadan diyalogu teşvik etme çabalarına olan inancını kaybetmiştir.

SA'nın Bahreyn'de konuşlandırılması sebepsiz olmamıştır. SA'nın doğu kıyısından yirmi mil uzakta bulunan Bahreyn, ekonomik, mezhepsel ve jeopolitik nedenlerle Riyad için stratejik olarak önemlidir. Bahreyn, dünyanın kanıtlanmış petrol

kaynaklarının dörtte birini oluşturan SA'nın Doğu Eyaleti ile sınır komşusudur. Oradaki herhangi bir huzursuzluk, Krallığa yayılma ve küresel petrol piyasalarını alt üst etme potansiyeline sahiptir.

Doğu Eyaleti, SA'nın Şii nüfusunun çoğuna ev sahipliği yapmaktadır ki bu oran, SA'nın toplam nüfusunun yaklaşık yüzde 15'ine ve Doğu Eyaleti nüfusunun yüzde 30'una eşit bir nüfustur (Wehrey, 2013: 3). Yüzde 70 civarında bir Şii nüfusa sahip radikalleşmiş ve öfkeli bir Bahreyn, SA'nın Doğu Eyaleti'ndeki muhalefet ateşlerini körükleyebilme ve hoşnutsuz Suudilere sığınak sağlama şansı tanıyabilme ihtimali taşımaktadır. Ekonomik ve mezhepsel kaygıların üstünü örtmek, mevcut statükonun devamını sağlamak Suudi endişelerini besleyen bir jeopolitik gerçek olmakla birlikte istikrarsız bir Bahreyn'de İran etkisinin artması Arabistan ile Tahran'ın karşı karşıya gelmesi ihtimali oluşturmuştur. Riyad, Bahreyn'de iktidardaki El Halife ailesinin kontrolünü kaybettiğini, Bahreyn Veliaht Prensi tarafından öne sürülen ve Washington tarafından desteklenen daha yumuşak diyalog hattının etkisiz kaldığını ve protestoların süresiz olarak SA'nın zararına ve İran'ın kazancına devam edeceğini hesaplamıştır. Bu hesaplamalar doğrultusunda Riyad, Bahreyn'e yaklaşık 1000 asker, hafif zırhlı birlik taşıyıcıları, ambulans ve su tankeri göndermiştir (Cerioli, 2018: 304-305). Barış gücü askerlerinin etkisiyle yeniden kontrolü ele geçiren el-Halife ailesi, ayaklanmayı sert bir baskıyla bastırmayı başarmıştır.

3.1.3.2. Lübnan

Lübnan iç savaşının ardından ülkeyi yöneten Hariri ailesi ile yakın ilişki uzun zamandır Lübnan-SA arasındaki temasların nihai temsili olsa da Suudi hanedanının Lübnanlılarla olan bağları, 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar uzanmaktadır. Fransızlar ve İngilizler, daha önce Babıali'nin egemenliği altındaki toprakların bölünmesini müzakere ederken, Suudi Hanedanı'nın lideri İbn Suud, Körfez'de iktidara gelmiştir. 1926-1927'de kendisini Hicaz ve Necid Kralı ilan ederek fethettiği bölgeleri tek bir bayrak altında birleştirmiş ve 1932'de SA Krallığı'nı kurmuştur. Kurulan bu krallık içerisinde levanten birçok Lübnan vatandaşı görev almaya başlamış, örneğin Fuad Hamza gibi Lübnan vatandaşları Suudi büyükelçiliği, Kral Abdülaziz'in kişisel tercümanlığı ve devlet bakanlığı gibi görevlerde

bulunmuşlardır. İki ülke diplomatik ilişkileri Lübnan'ın bağımsızlığını kazanmasından dokuz yıl sonra gerçekleşmiş ve 1952'de temaslar başlamıştır (Kebbi, 2021).

Soğuk Savaş zemininde, Kral İbn Suudi yönetimindeki Suudi monarşisi ile 1952'de iktidara gelen ve Pan-Arabizm'in destekleyicisi Cemal Abdül Nasır'ın Mısır'ı arasında ideolojik bir çekişme yaşanmıştır. Lübnan, bölgeyi derinden bölen bu çekişmenin odak noktası haline gelmiştir. Dönemin Lübnan Devlet Başkanı Chamoun, komünizmin tüm bölgeye yayılmasından korkmuş ve Riyad'ı Arap dünyasının önde gelen gücünü dengeleme aracı olarak gören Washington liderliğindeki Batı yanlısı kampın yanında yer almıştır. Suudi Krallığı, o dönemde önemli yükselişini sürdürerek petrol kaynaklarını kullanması ve ABD desteğinden yararlanması sayesinde Lübnan'ı eğitim, tatil ve yatırımlar için bir hedef olarak görmüş, bu sayede bağlantılar ve güçlü ilişkiler kurmuştur. Suudiler, Lübnan'da sadece geleneksel müttelikleri Sünni toplumunu desteklemekle kalmamış aynı zamanda Hristiyanlar ve Şiiiler ile de iyi ilişkiler kurmuşlardır (Traboulsi, 2012: 161).

Nasırcılığın 1967 Altı Gün Savaşı'ndaki Mısır'ın yenilgisi ve ardından Mısır birliklerinin kuzey Yemen'den çekilmesinin ardından yavaş yavaş gerilemesi, SA-Lübnan ilişkilerinin ilerlemesine yardımcı olurken, 1975'te başlayan Lübnan İç Savaşı ilişkilerde yeni bir sayfa açmıştır. İsrail ve Yaser Arafat liderliğindeki Filistin Kurtuluş Örgütü güçleri arasındaki çatışma Lübnan'a ihraç olmuş, ardından bölgesel güçler çatışmaya girmiştir. Yaklaşık on altı yıl süren çatışmalar boyunca Arabistan, Lübnan'da ulusal birlik çağrısında bulunurken Beyrut'a olabildiğince mali güç ve nüfuz aşılama çalışmıştır. Savaş döneminde istikrar isteğindeki Lübnanlılar, sığınma ülkesi olarak SA'yı seçmiş ve kendilerine özellikle istihdam konusunda birçok ayrıcalık tanınmıştır. Sonucunda da SA'daki Lübnanlıların sayısı 1975'ten önce yaklaşık olarak 25.000 iken 1980'ler ile birlikte 127.000'e çıkmıştır (Hourani, 2010).

SA'nın iç savaş döneminde Lübnan'a mali desteği ve politik temasları Refik Hariri üzerinden gerçekleştirmiştir. Lübnan'ın Sayda şehrinden gelen ve bir işadamı olan Hariri, 1960'ların ortalarından beri SA'da ikamet etmiş ve burada inşaat/bayındırlık sektörlerinde çalışmıştır. Hariri, Kral Fehd ile yakın ilişkiler kurmuş, Suudi vatandaşlığı elde etmiştir. Refik Hariri, Lübnan'da birçok hayırseverlik faaliyetlerine

de öncülük ederek ülkedeki sorumluluğunu arttırmış ve sonucunda SA'nın Lübnan'da bulunan fiili bir temsilci olarak ateşkesi sağlamış, barış görüşmelerine liderlik etmiştir (Vloeberghs, 2012: 241-242).

1972 seçimlerini kazanan Lübnanlı milletvekilleri SA'da bir araya gelerek Ekim 1989'da ülkedeki siyasi iktidar paylaşımını Sünnilerin lehine ve Hristiyanların aleyhine olacak şekilde yeniden düzenleyen Taif Anlaşması'nı imzalamışlardır (Malley, 2018: 124). Çökmüş borçlu bir ülkenin yeniden inşasının ana başlığı olan SA, himayesindeki Refik Hariri tarafından üstlenilen role rağmen, siyasi manevra için Lübnan'da çok az boş alana sahip olmuştur.

Hariri, 1992'de Lübnan Başbakanı olarak göreve başlamış, tartışmalı bir ekonomik toparlanma ve yeniden yapılanma planı hazırlamıştır. Bu kapsamda Körfez'den gelebilecek yatırımların önünü açmıştır. Hariri'nin politikaları ülke içerisinde çok sert eleştiriler almış, ilk olarak SA'nın ülkedeki Sünni nüfusun çıkarlarını desteklenmesine izin vermenin yolunu açmakla daha sonra ise Körfez turistlerini memnun edebilmek için ülkenin çehresinin değiştirmekle suçlanmıştır (Kebbi, 2021).

Refik Hariri'nin 14 Şubat 2005'te öldürülmesi, Lübnan'da en önemli nüfuzunu kaybeden Riyad için bir dönüm noktası olmuştur. Saad Hariri babasının yerine geçmiş ancak SA ile ilişkiler artık eskisi gibi olmamıştır. Suudiler, Kral Abdullah döneminde Lübnan'da nüfuzlarını devam ettirmek için çabalamışlardır. 2006'da SA ve Kuveyt, Lübnan merkez bankasına toplam 1,5 milyar dolar yatırmış ve Kral Abdullah, SA'nın o akademik yıl için devlet okullarındaki tüm Lübnanlı öğrencilerin kayıt ücretini karşılayacağını açıklamıştır. Bir yıl sonra Riyad, dönemin Fransa Cumhurbaşkanı Jacques Chirac'ın başkanlığındaki bir bağış toplantısında Lübnan'a 1 milyar dolardan fazla yardım sözü vermiştir (Baumann, 2017).

2011'de Arap Baharı'nın başlamasının ardından Hizbullah'ın Suriye ihtilafına müdahalesi ve Bahreyn'deki protestolara verdiği destek, Beyrut ve Riyad arasındaki ilişkilerin gerilmesini hızlandırmıştır. Arap Birliği'nde İran'ın SA Büyükelçiliği'ne yönelik saldırılarını oybirliğiyle düşmanca olarak kınayan ortak bir bildiriye Lübnan'ın reddetmesinin ardından Riyad, Lübnan Ordusu'na yaptığı 3 milyar dolarlık yardım

paketini askıya almıştır. Kısa bir süre sonra Arabistan vatandaşlarının Lübnan'ı ziyaret etmesini yasaklamış ve Arap Birliği, Lübnan ve Irak'ın çekincelerine rağmen Hizbullah'ı terörist bir grup olarak nitelendirmiştir (Reuters, 2016).

Hizbullah'ın Lübnan siyasetinde artan gücü ve SA'nın ulusal önceliklere odaklanma, pragmatik dış politika izleme gibi yeni dönem siyaseti ile Riyad Lübnan'a sırtını dönmüştür. SA'nın tanınmaya çalışan bir monarşiden milliyetçi ve müdahaleci bir güce dönüştüğünü söyleyen Hizbullah Genel Sekreteri Hasan Nasrallah, Husilerin Suudi petrol tesislerine yapılan saldırılarını memnuniyetle karşıladıklarını ifade etmiştir. Ayrıca olası bir SA-İran savaşı durumunda Arabistan'ın yok edileceği şekilde uyarıda bulunmuştur (Reuters, 2019). Sonuç olarak, 20. yüzyılın ortalarından beri devam eden ve SA'nın milyon dolarlık yatırımlar yaptığı Riyad-Beyrut siyasi ve ekonomik ilişkileri dağılmıştır.

3.1.3.3. Mısır

Mısır ve SA ilişkisi tarih boyunca sürekli dikkat gerektiren bir yapıda olmuştur. Tarihsel olarak, iki ülke daha çok müttefik olarak görülmüş olsa da rekabet içinde oldukları dönemlerde mevcuttur. Mısır, geleneksel olarak büyük bir nüfusa, oldukça yetkin bir diplomatik birliğe ve önde gelen entelektüel kurumlara sahip güçlü Arap askerî güçlerinden biridir. SA ise İsrail ile geçmişteki çatışmalarında Mısır gibi sözde cephe devletlerine mali yardım sağlayabilecek büyük petrol kaynaklarına sahip bir ülkedir. Bu bakımdan Arabistan, hem Mısır-İsrail çatışmalarında hem de Mısır'ın sorunlu ekonomisini geçmişte sık sık desteklemiştir. 1973 Arap-İsrail savaşında ve sonrasında Mısır'a Suudi desteği ya da ekonomik kriz dönemlerinde Mısırlı vatandaşların Arabistan'da iş bularak ülkeye yüklü miktarda döviz girdisi sağlaması bu duruma örnektir (Dawisha, 1983: 676-677).

Mısır, Irak'ın 1990'da Kuveyt'i işgal etmesi gibi ihtiyaç duyduğu zamanlarda SA'nın yardımına giderek sık sık SA'nın finansal desteğine karşılık vermiştir. Mısır, Arap Birliği'ndeki Irak karşıtı hizbin işgali kınamasına önderlik ederek çok önemli bir diplomatik rol oynamıştır. Suudi topraklarında yabancı birlikler fikrini desteklemek ve Suudi krallığını savunmak ayrıca Irak birliklerinin Kuveyt'ten çıkarılmasına yardımcı olmak için yaklaşık 30 bin askerîni göndermiştir (Lesch, 1991: 39).

İki ülkenin birbirine düşman olduğu zamanlar da olmuştur. Arap Soğuk Savaşı olarak adlandırılan dönemde, Cemal Abdülnasır'ın liderliğindeki Mısır ve onun radikal pan-Arap milliyetçiliği markası, SA tarafından bir tehdit olarak görülmüştür. İki ülke, Yemen'de 1962'den 1967'ye kadar süren ve Mısır'da Nasır hükümetinin istifasını hızlandıran maliyetli bir savaşa girmişlerdir (Aftandilian, 2021).

2013'de Suudiler o dönemki Savunma Bakanı Sisi'nin Suudilerin tehdit olarak görmeye başladığı Müslüman Kardeşler Teşkilatı üyesi Devlet Başkanı Muhammed Mursi'yi devirmesini destekledikçe, Arabistan-Mısır ilişkisi yeniden canlanmaya başlamıştır. Yaklaşık otuz yıllık bir Hüsnü Mübarek iktidarının 2011 Arap Baharı protestolarının akabinde istifa ile sona ermesi Arabistan'ın önemli bölgesel müttefiklerinden birini kaybetmesine neden olmuştur. 2013'de seçimle iktidara Suudi krallığın İslam'ın koruyucusu olduğu iddiasına meydan okuyan Müslüman Kardeşler üyesi Muhammed Mursi'nin gelmesi krallığın uzun vadede meşruiyetini baltalanması için endişe verici olmuştur. Hem demokratik hem de İslamcı olan Mursi hükümetine karşın SA, Sisi'nin darbesinde ve sonrasında Mısır'a yaklaşık yirmi milyon dolarlık yardım sağlamış ve bu yardım, Birleşik Arap Emirlikleri ve Kuveyt'ten gelen yardımlar ile birlikte Mısır ekonomisinin ayakta kalmasına yardımcı olmuştur. Kral Abdullah darbe sonrasında geçici cumhurbaşkanı olarak yemin eden Adli Mansur'a Mısır ordusunun ülkeyi karanlık bir tünelden kurtardığı için öven bir mesaj göndermiştir (Hearst, 2013). Bu, ikili ilişkileri bir süreliğine ısıtan ve sağlamlaştıran çok önemli bir adım olmuştur.

Yaptığı finansal sübvansiyonlar ile Mısır'daki nüfuzunu devam ettirmek isteyen SA'ya karşılık Sisi yönetimindeki Mısır, 2014-2015'te başkent Sana da dâhil olmak üzere ülkenin büyük bölümlerini ele geçiren Yemen'deki Husi isyancılarına karşı Suudi çabalarına siyasi ve askerî destek vermiştir. Mısır, 2015 baharında Yemen kıyılarına bazı donanma gemilerini göndermiş ve bu gemilerden Husilere karşı hava saldırıları düzenlenmiştir (Al-Mujahed, 2015). Ancak 1960'larda Yemen'e dâhil olmalarının talihsiz deneyimiyle Mısır, çatışmaya kara birlikleri göndermeyi reddetmiştir.

Riyad-Kahire ilişkilerinde darbe sonrasında yaşanan iyi ilişkiler kadar farklılıklar da ortaya çıkmaya başlamıştır. İki ülke arasındaki farklılıklar özellikle Suriye konusunda keskinleşmiştir. Kahire, Suriye Devlet Başkanı Beşar Esad'ın Riyad gibi iktidardan düşmesi gerektiğine inanmamış ve Suriye rejiminin çöküşünün Müslüman Kardeşler'in Suriye kolu gibi İslamcı gruplara ve hatta daha radikal gruplara fayda sağlayacağından endişe etmiştir. Mısırlı yetkililer ayrıca SA'nın Suriye iç savaşında İslamcı muhalif gruplara verdiği desteği, ateşin nereye yayılacağını bilmeden ateşle oynamaya benzetmişlerdir (Maher, 2018). Şam'da radikal İslamcı bir rejimin sadece Suriye ve Levant bölgesi için değil Mısır için de bir felaket olacağını düşünmüşlerdir. İlişkilerdeki farklılıklara rağmen Riyad-Kahire hem diplomatik ziyaretler hem de ekonomik desteklemeler olarak devamlılığını korumaktadır.

Sonuç olarak, Mısır ve SA arasında tarih boyunca dönemsel olarak farklılaşmalar ve rekabet de yaşanmış olsa da her iki ülke de ilişkilerini koparmaya cesaret edemediği ve birbirine bağımlı olduğu görülmektedir. SA bölgede istikrarlı ve destekleyici bir Mısır rejimi istemektedir. Mısır ise özellikle zorlu bir ekonomik reform sürecinden geçerken Suudi cömertliğine ihtiyaç duyduğu için SA'nın iyi niyetinde kalmak istemektedir.

3.1.3.4. Suriye

Beşar Esad, 2000 yılında babasının ölümüyle Suriye Cumhurbaşkanlığı'nı devraldıktan sonra Riyad ve Şam arasındaki ilişkilerde iyileşme adımları görülmüştür. İki ülke, aralarındaki bağı hayati olarak görmüş ve onu güçlendirmek için adımlar atmıştır. Suudiler genç cumhurbaşkanının statüsünün pekiştirilmesine yardımcı olmak isterken, Esad güç pozisyonlarını koordine etmek ve Saddam'ın Irak'ının egemenliğine karşı SA ile iş birliği yapmak istemiştir (Ghadbian, 2001: 632).

İki ülke arasındaki ilişkiler 2002 yılının ilk aylarında bozulmaya başlamıştır. Aynı yılın Mart ayında Beyrut'taki Arap Birliği zirvesinde SA, İsrail ile Filistinliler arasındaki barış planını açıklamıştır. Arap Devletleri bu girişimleri genel olarak desteklediklerini ifade etmişler ancak Suriyeli yetkililer İsrail-Filistin çatışmasında tavizsiz bir duruş sergilemişlerdir. Konferans sırasında yaptığı konuşmada Esad, tüm Arap ülkelerini İsrail ile ilişkileri kesmeye ve Filistin ayaklanmasını desteklemeye

çağırıldığını ifade etmiştir (CNN, 2002). Yaklaşık bir yıl sonra, Amerika'nın Irak'ı işgal etmesinin ardından Mart 2003'ün sonlarına doğru Suudi-Suriye ilişkileri daha da kötüleşmiştir. Suriye, ABD liderliğindeki koalisyonla iş birliği yapmayı reddetmiş, Körfez Devletlerini Amerikalılar ile iş birliği yapmakla suçlamış ve sınırlarını Irak'a giden silahlı milislere açmıştır. Riyad, Washington'ın Şam'ı hem Orta Doğu'da hem de uluslararası alanda tecrit etmek için attığı adımları desteklemiştir (Hinnebusch, 2007: 20-21).

SA-Suriye arasındaki ilişkilerde kırılma noktası, Suudilere yakın Lübnan Başbakanı Refik el-Hariri'nin 14 Şubat 2005'te öldürülmesi ile olmuştur. Riyad, Şam'ı Hariri'nin suikast emrini vermekle suçlamıştır. Bu, Arabistan-Suriye arasında yerel medyalarda sözlü çatışmalarla kendini gösteren bir kopuşa yol açmıştır. Durum kısa süre de daha da kötüleşmiş ve iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri etkilemiştir. Geçmişte Suriye'yi ABD ve AB karşısında savunan SA, Esad'a sırtını dönmüş ve Suriye'yi cezalandırmak için ABD ile pozisyonları koordine etmek için harekete geçmiştir. SA, Suriye'nin Lübnan'da bulunan silahlı kuvvetlerini geri çekmesini ve Lahey'deki Uluslararası Mahkeme'nin Hariri suikastından sorumlu olanları yargılayıp cezalandırılmasını talep etmiştir (Kassis, 2010: 11). Bu ilişkilerdeki olumsuz gelişmelere rağmen her iki ülkenin de ilişkileri tamamen kopmaması için çaba sarf ettiği görülmüştür. Hariri suikastını takip eden gerginliğe rağmen Suudiler, Haririnin ölümünü araştırmak için kurulan BM Soruşturma Komisyonu'nun Suriye tarafından desteklenmesi karşılığında Şam'daki rejimin istikrarını sarsmaması için adımlar atmıştır (Yacoubian ve Lasensky, 2008: 30).

Riyad ve Şam arasındaki ilişkiler normalleşmeye başladığında SA bölgedeki etkisini arttırma çabalarına yeniden dönmüştür. 23 Eylül 2009'da Cumhurbaşkanı Esad, Kral Abdullah Bilim ve Teknoloji Üniversitesi'nin açılış töreni için Cidde'ye gitmiştir. Kral Abdullah, Esad ile yaptığı görüşmede, Suriye Cumhurbaşkanı'ndan hükümette güç paylaşımı konusunda Lübnan'daki müttefiklerine ve Hamas siyasi bürosuna Filistin uzlaşısına yönelik adımları kabul etmeleri için baskı yapmasını istemiştir. Her iki talep de bölgedeki Suudi yanlısı güçleri desteklemek hedefini içermiştir. Riyad, Şam ile ticareti arttırmak ve ortak ekonomik girişimler kurmak için acil adımlar atmıştır. Suudiler, bu adımların Orta Doğu'daki özellikle Suriye'deki

nüfuzunu artıracığına ummuştur. Bu noktadan itibaren, 2009 başlarından 2011 baharına kadar, iki ülke arasındaki ilişkiler normal seyir izlemiştir (Blanga, 2017: 49). Ancak Mart 2011’de Suriye’de yaşanan olaylar, Suriye için, Riyad-Şam arasındaki ilişkiler ve Suriye’deki Suudi çıkarları için yeni zorluklar ortaya çıkarmıştır.

Suriye’de Baas rejimine karşı yapılan protesto ve ayaklanmaların ilk aylarında Riyad, Esad’ı desteklemiştir. Nisan ve Mayıs 2011’de üst düzey Suriyeli ve Suudi yetkililer arasında toplantılar yapılmış ve Suudiler Suriye’ye yardım için 700 milyon dolar hibe sağlamıştır (Reuters, 2015). Suudiler, Esad rejimini birçok kusuruna rağmen çökme ihtimalinde bölgede yayılabilecek protestolardan ve çıkarları için Suriye’de çok daha kötü bir hükümetin iktidara gelmesinden çekinmiştir. Ayrıca, Şii protestoların büyüdüğü ve SA’nın Manama’daki huzursuzluğu yönetmek için asker göndermek zorunda kaldığı Bahrey’de yaşananlar düşünüldüğünde, Riyad’ın İranlılarla arabulucu olarak Şam’a ihtiyaç duyabilme ihtimal bir diğer sebeptir.

Suriye’de artan baskı devam ettikçe ve Suriye protestoları yayılıp isyana dönüştükçe Suudi yetkililer Suriye rejimine hoşnutsuzluklarını daha fazla göstermişlerdir. Suudiler, Suriye’deki olaylara karışmak ve kanlı karışıklıkları sona erdirmek için arabuluculuk yapmak istemiş, ancak Şam bu fikri reddetmiştir. Esad’ın Suudi arabuluculuğunu reddetmesi, Tahran ile bağlarını sıkılaştırması ve protestoları şiddetle bastırmaya devam etmesi Riyad’ı Esad konusunda farklı bir çizgi izlemeye yöneltmiştir. İlk olarak Kral Abdullah, rejimin vatandaşlara yönelik şiddetini protesto etmek için Şam’daki büyükelçisini geri çağırarak, Suriye halkının huzuru için hızlı ve kapsamlı reformları işaret etmiştir (Küçükkeleş, 2012: 6).

İlerleyen dönemlerde Riyad, Esad’ı alenen kınama kararı almış, bu yöndeki hamlelerini hızlandırmaya karar vermiştir. 12 Şubat 2012’de Arap Dışişleri Bakanlarının Kahire’deki özel toplantısında konuşan Suudi Dışişleri Bakanı, Suriye’ye güçlü ekonomik ve siyasi yaptırımlar getirilmesini, Suriye muhalefetiyle iletişim kanallarının oluşturulmasını ve her türlü destekle yardım edilmesini açıklamıştır. Suriye Dostları Örgütü’nün Tunus’ta 24 Şubat 2012’de gerçekleşen ilk toplantısında da Dışişleri Bakanı Faysal açıkça Suriye muhalefetini silahlandırmanın mükemmel bir fikir olacağını ifade etmiştir (Schanzer, 2012).

Suudilerin Esad karşıtı kampanyası Washington'ın Riyad Büyükelçisi Prens Bender aracılığı ile yabancı ülkeler arasındaki temasları da kapsayarak, Suriye rejimine onun ölümünü hızlandırması için baskı yapmalarını sağlamayı amaçlamışlardır. Bu kapsamda 2013'de Bender, Beyaz Saray'dan isyancılar için uçaksavar ve tanksavar füzeleri de dâhil olmak üzere ağır silahlar sağlanmasını istemiştir. Bender, Rus yetkililer ile de temas halinde olmuştur. Temmuz ve Aralık 2013'te Devlet Başkanı Vladimir Putin ile yaptığı görüşmelerde Kremlin'den Esad'a verdiği desteği, iki ülkenin Rusya'nın Avrupa'ya doğal gaz ihracatı üzerindeki tekeli koruma çabalarını koordine edeceğine ve Suudilerin Rusya'ya yatırım yapacağına söz vererek, kesmesini istemiştir (Parker, 2015: 27).

Riyad, Şam'daki krizde kendi nüfuzunun korunmasının yanı sıra İran'ın Hizbullah aracılığıyla Suriye'de güçlenmesini önlemek istemesidir. Obama yönetimindeki ABD'nin Rusya'nın arabuluculuğu ile Suriye'nin kimyasal silahlarını imha etme anlaşması ve ardından İran ile nükleer anlaşma gibi adımları Arabistan'ı Suriye'de daha aktif bir dış politika izlemeye itmiştir. 2013'ün sonlarından başlayarak SA protestolarının öfkelerini arttırmıştır. Arabistan, İran ve Suriye arasındaki kara bağlantısını koparmak amacıyla Irak'taki Kürt grupları desteklemeye başlamıştır (Riedel ve Harvey, 2020). SA'nın Esad karşıtı politikası devam ederken BMGK'nın 2254 Sayılı Kararı, Aralık 2015'te oy birliği ile onaylanmış ve Suriye'de ivedilikle ateşkese ve politik bir çözümün sağlanması kararlaştırılmıştır (Security Council, 2015: 1).

Mart 2021'de onuncu yılına giren Suriye'deki iç savaşta Esad, İran ve Rusya'nın yardımıyla koltuğunu kaybetmemiş olmasına rağmen Suriye bugün yıkılmış bir ülke görünümündedir. Esad, topraklarının sadece yüzde 60'ını kontrol altına alabilmiş, ekonomik kriz derinleşmiştir; ve yakın gelecekte de siyasi bir çözüm umudu gözükmemektedir. Birçok yönden Suriye'deki kriz donmuş bir çatışma halini almıştır. Ancak BMGK'nın 2254 sayılı kararından sonra bazı Sünni Arap devletleri ile Suriye arasındaki ilişkilerde değişimler yaşanmıştır. Mayıs ayı başlarında, istihbarat şefi Khaled Hamidan liderliğindeki bir Suudi heyeti Şam'ı ziyaret ederek, Esad ve Suriye İstihbarat Şefi General Ali Memluk ile bir araya gelmiştir. Görüşmelerde ele alınan konular hakkında bağımsız bir Arap gazetesi olan Rai Al-Youm'un raporuna

göre, Riyad ve Şam ilişkileri normalleştirilmenin ilk adımı olarak Şam'da bir Suudi büyükelçiliğinin yeniden açılması konusunda anlaşmaya varıldığı, ayrıca Suriye'nin Arap Birliği'ne yeniden dâhil edilmesi önerisinin geldiği belirtilmektedir. Mayıs 2021'de Suriye Turizm Bakanı Muhammed Martini liderliğindeki bir Suriye heyeti 2011'den bu yana ilk halka açık ziyaret için SA'ya gitmiştir (Guzansky ve Valensi, 2021: 1).

3.1.3.5. Yemen

SA uzun yıllarca Yemen'in siyasi birleşmesine karşı çıkmış ve bunun yerine Yemen'de birden fazla yerel kabilenin özerkliğini destekleyerek özellikle laik Arap milliyetçiliği bayrağı altında siyasi devamlılık girişimlerini engellemek istemiştir. Yahya İmam'ın 1904-1948 yılları ve Ahmed bin Yahya'nın 1948-1962 yılları arasındaki Kuzey Yemen Cumhuriyeti'ndeki (*Yemen Arap Cumhuriyeti*) iktidarları döneminde Riyad, Yemen kabileleri arasındaki nüfuzunu korumuş ve bu nüfuzunu sınır bölgelerinde savunmak için 1930'larda Yemen'i işgal etmiştir. 1962'den 1972'ye kadar, Yemen iç savaşı sırasında ve hemen sonrasında, Krallık, Cemal Abdül Nasır yönetimindeki Mısır'ın güneybatı kanadında gücünü pekiştirmesine izin vermeyeceğini göstermiştir. Nasır'ın Cumhuriyetçi Yemenli müttefiklerine Suudiler, siyasi ve askerî kaostan çıkmanın tek yolunun Riyad'dan geçtiğini açıkça belirtmişlerdir (Orkaby, 2014: 3-4).

1972'den sonra Suudi siyasetler, hem Kuzey Yemen'deki hem de Güney Yemen'deki (*Yemen Demokratik Halk Cumhuriyeti*) Sovyet ve Komünist blok etkisini baltalamak için politikalar izlemiştir. Strateji, Yemen'deki Suudi Krallığı'nı tehdit edebilecek herhangi bir siyasi ve askerî gücün konsolidasyonunu önlemek üzerine kurulmuştur. Israrla takip edilen bu yaklaşım, İmamları, Nasır'ı, Sovyetleri ve diğerlerini geride bırakan bir dizi fırsatçı politikayla sonuçlanmıştır (Stenslie, 2013: 1).

1990'ların başında SA, Yemen'in birleşmesine Krallık için potansiyel bir tehdit olarak karşı çıkmaya devam etmiştir. Daha spesifik olarak, Suudi liderler, Kuzey Yemen'in Cumhurbaşkanı olan Başkan Ali Abdullah Salih'in Saddam Hüseyin'in Kuveyt'i işgaline verdiği destek karşısında öfkelenmiştir. Üst düzey Suudi yetkililer

ayrıca Zeydi Yemen toplumlari ile doğu ve kıyı Sünni Yemen toplumlari arasında temel farklılıkların olduğunu anlamışlardır. 1994'te kuzey-güney iç savaşı patlak verdiğinde, Riyad, Başkan Salih ve Hadi gibi güney sempatizanları tarafından yönetilen Zeydi kuzeye karşı güneyi ve eski Başkan Yardımcısı Ali Salem al Beidh'i desteklemiştir. Kuzey ordusunun zaferi, El Kaide'nin doğu ve güney Yemen'de Sünnilerin kuzey egemenliğine karşı direnişinde müttefik olarak bulunmasının kapısını açmıştır. Burada yine Suudiler aşiret ve mezhepsel gerçekliği yansıtılarak yönetilen bir dengeyi desteklerken, ABD Salih'in yönettiği birleşik bir ulus devletin istikrar ve demokrasinin kalesi haline gelebileceği fikrini sürdürmüştür (Barett, 2015).

1990'ların başında, Hüseyin Bedreddin el-Husi, el-Mu'ayyidi ve Salih el-Falitah, Zeydi bir diriliş partisi olan el-Hakk'ı kurmuşlardır. El-Hakk pek çok açıdan yeni birleşmiş Yemen'de rakip siyasi partilerin ortaya çıkmasına Zeydi bir yanıt olmuştur. Salih onun oluşumunu desteklemiş, onu ülke içindeki diğer siyasi aktörler ve Suudi etkisi karşısında bir denge olarak görmüştür. Takip eden sonraki on yılda hem Riyad hem de Salih rejimi, Husi ailesinin büyüyen militanlığı üzerinde ılımlı bir geleneksel Zeydi liderliğinin bir temsilcisi olan el-Mu'ayyidi'ye güvenmişlerdir (Browsers, 2007: 574).

2000 yılına gelindiğinde el-Mu'ayyidi'nin azalan siyasi etkisi, geleneksel Zeydi dini liderlerinin düşüşünü ve uyanışçılığın artan militanlığını sembolize etmiştir. El-Mu'ayyidi'nin ölümü Yemen'de Ensarullah Hareketi gibi militan Husi liderliğinin ölçüsüz yükselişinin yolunu açmıştır. Riyad'ın bakış açısından, Husi hâkimiyeti, yakın çevrede İran etkisini yayan Hizbullah benzeri bir varlığın hayaletini ortaya çıkarmıştır. Salih içinse Husilerin yükselişine muhalefet olarak Suudi desteğini tekrardan kazanmak ve Suudi etkisini içeride yeniden kullanmak için bir fırsat niteliği taşımıştır (Souchellmaei, Aghamolaei ve Alishahi, 2019: 5).

2004 yılında Salih Hükümeti Husilere yönelik baskılarını arttırmıştır. Haziran 2004'te Salih'in güvenlik güçleri Sana'daki Salih Cami'nde 800 Husi'yi tutuklamış ve Hüseyin Bedreddin el-Husi için tutuklama emri çıkarmıştır. Bu Yemen'de açık bir isyana yol açmıştır. O yılın Eylül ayında güvenlik güçleri Hüseyin Bedreddin el-Husi'yi öldürmüş ancak isyanı bastırma çabaları başarısız olmuştur (Aljazeera, 2017).

Husi Zeydi Hareketi ile İran arasındaki hem gerçek hem de algılanan bağlar, Suudilerin Salih hükümetine, Sünni İslah Partisi ve diğer aşiretler gibi Yemen siyasi aktörlerine verdiği desteğin artmasına yol açmıştır (Feierstein, 2019: 21). Riyad, Şii dirilişine ve İran'ın müdahalesine kıyasla Salih hükümetine verilen desteğin tercih edilebilir olduğu sonucuna varmıştır.

Yemen'de Arap Baharı ile başlayan 2011-2012 ayaklanmaları Salih Hükümetini çözmeyi başarmıştır. Suudi yetkililer Yemen'deki gelişmeleri izlerken endişeye kapılmış ve bu noktada Riyad, müzakere edilmiş bir çözüm fikrine ulaşmıştır. ABD ve Körfez İşbirliği Konseyi devletleri, Salih'in etkisinden arındırılmış ve eski Başkan Yardımcısı Hadi'nin yönetiminde merkezi hükümeti koruyan bir federal devlet oluşturmak için sözde uzlaşma planını güçlü bir şekilde desteklemiştir. Plan, SA'nın Yemen'deki geleneksel desteklediği pozisyona yani özerk bölgelerle dolu federal bir Yemen fikrine dayanmıştır. 2012'den 2014'e kadar bu müzakerelere katılmalarına rağmen Suudilerin uzlaşma planına bakışları, başarı şansı konusunda her zaman yüksek derecede şüphecilik yansımıştır (Lackner, 2016: 10).

ABD'nin Yemen'de çoklu hiziplerin herhangi bir tutarlı anlaşma durumunda çıkarlarının çok çeşitli olarak bölünebileceğini iki yıllık bir süreçte anlamasıyla uzlaşma çabası fiilen ölmüştür. Salih 2011'de bir suikast girişiminde ağır şekilde yaralanmasına ve kendi halkı tarafından koltuktan indirilmesine rağmen Yemen'de siyasi bir güç olmaya devam etmiştir. Ona göre ABD ve SA kendisine ihanet etmiş, yerine KİK'in ülkede iktidar geçişini müzakere etmesinden sonra yardımcısı Abdrabbuh Mansur Hadi geçmiştir. Bu nedenle Salih, Husilerle ittifak kurmuş ve ordudaki nüfuzunu önce Husilerin Sana'ya genişlemesine izin vermek ve ardından Sünni bölgelerine Husi-Zeydi yayılmasını desteklemek için kullanmıştır. İster basit bir intikam ister başka bir güç oyunu olsun, Salih'in Husi Zeydilerle ittifakı Riyad'ın siyasi durumunu netleştirmiştir. Salih artık Arabistan için geleneksel düşman rolünde olmuş ve Husiler durdurulması gereken İranlı vekillere dönüşmüşlerdir. ABD arabuluculuğu Riyad için gözden düşerken SA'nın liderliği ele alması ve Yemen'deki geleneksel politikalarına dönmesi için fırsat kapısı açılmıştır (Maktary ve Smith, 2018: 1).

Suudi ve Körfez Arapları, ABD'nin İran'a –özellikle nükleer müzakereler devam ederken- Irak, Suriye ve Bahreyn'e yönelik politikalarından rahatsızlık duymuş, ABD'nin Yemen'de lider bir oyuncu olarak güvenilirliğini baltaladığını düşünmüşlerdir. Obama yönetiminin İran'ın müdahale düzeyini tanıma konusundaki isteksizliği, Riyad'da kendi politikalarını ve çıkarlarını izleme ve Washington'a destek için baskı yapma kararına yol açmıştır. Riyad, ABD'yi ve Arap müttefiklerini Yemen'de yeni, daha agresif bir politikaya yönlendirmeyi başarmış ve politika temellerine geri dönmüştür (Black ve Smith, 2016).

Körfez İşbirliği Konseyi, Yemen'in genel olarak bölgenin güvenliği ve istikrarı için ciddi bir tehdit oluşturduğuna inanmışlardır. Yemen'de herhangi bir normalleşme kesintisi özellikle KİK ve genel olarak diğer birçok Arap ülkesinde ekonomik ve askerî aksaklıklara yol açabilecektir. Dolayısıyla Kral Selman öncülüğünde KİK, Yemen'deki insani ve güvenlik felaketini önlemek ve İran'ı KİK ve diğer Arap ülkelerinin işlerine karışmaktan caydırmak için askerî bir müdahaleyi gerekli görmüşlerdir. Kral Selman'ın Arapların kendilerini savunmaya muktedir ve isteklidir doktrini temelinde Arap koalisyonu somutlaşmış, Kararlı Fırtına Operasyonu Mart 2015'de bazı Arap ülkelerinin yerel sorunlara yerli çözümleri tercih etmesi sonucu ortaya çıkmıştır. SA bu koalisyon kapsamında Yemen'e yüz savaş uçağı ve 150 bin asker ile destek vermiştir (del Miño ve Martínez, 2019: 118)

Kararlı Fırtına Operasyon'u adını hız duygusunu iletmek için kullanılan bir sıfat iken Yemen'e müdahale eden bölgesel askerî koalisyon Mart 2021'de yeni bir yıl dönümünü kutlamıştır. SA liderliğinde silahlı Husi hareketini geri çekilmeye zorlamanın ve Hadi iktidarını eski haline getirmenin sadece haftalar alacağını düşünerek bir savaşa girmesinin üzerinden altı yıl geçmiş ve halen Yemen'deki iç savaş sona ermemiştir. Tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19'un özellikle fakir, savaştan zayıflamış ve yetersiz beslenmiş bir Yemen halkı için daha kötü sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hem Husiler hem de Husi karşıtı koalisyon Mart 2021'in sonlarına doğru virüs ile mücadeleye odaklanmak için ülke çapında bir ateşkesi zımnen kabul etmişlerdir. Ortak bir tehdide karşı toplu bir yanıt ihtiyacı, Riyad'ın Yemen'in dönüştüğü maliyetli bataklıktan çıkmak için bir şans sunmuş ve Suudi yetkililer, krallık içindeki barış görüşmeleri için Husi ve Yemen hükümet

temsilcilerini davet etmişlerdir. Arabistan, BM gözetiminde, Hedejde Limanı'ndan kazanılan gelirlerin taraflarca müşterek bir hesaba yatırılması ve Sana havalimanının en azından bazı uçuşlara açılması karşılığında bir barış planı sunmuştur. Ancak ülkenin önemli bölgelerinde kontrolünü sürdüren Husiler, planı samimi ve yeterli bulmadıkları için reddetmiş dolayısıyla günümüzde halen Yemen'deki vekâlet savaşı bir sonuca ulaşmamıştır (The Arab Weekly, 2020).

3.1.4. Ekonomi Politikaları

Petrol ihracatından elde edilen muazzam gelirlerle beslenen Arabistan ekonomisi, 1970'lerde ve 80'lerde patlama yaşamıştır. Çoğu gelişmekte olan ülkenin aksine, SA'nın bol miktarda sermayesi bulunmuş ve bir zamanlar az gelişmiş ülkeyi modern bir devlete dönüştüren muazzam kalkınma projeleri ortaya çıkmıştır. Bu süre zarfında işsizlik neredeyse hiç olmamış -çok sayıda yabancı işçi en önemsiz ve en yüksek düzeyde teknik görevleri yapmak için ithal edilmiş- ve kişi başına düşen gelir ve kişi başına gayri safi yurtiçi hâsıla (GSYİH) Batı dünyası arasında en yüksek olanlardan biri olmuştur (Owen, 1981: 5).

Uzun vadeli ekonomik kalkınma, bir dizi beş yıllık planlardır. İlk iki beş yıllık plan (1970–75 ve 1976–80), ülkenin temel ulaşım ve iletişim tesislerinin çoğunu kurmuştur. Sonraki planlar ekonomiyi çeşitlendirmeye çalışmış; yerli gıda üretimini artırmak, eğitim, mesleki eğitim ve sağlık hizmetlerini iyileştirmek ve ülkenin farklı bölgeleri arasındaki iletişim yollarını daha da geliştirmek üzerine kurgulanmıştır. Ancak ekonomik patlama birtakım zorluklar ile kısa sürede gerçekleştirememiştir. 1990'larda dünya petrol fiyatları durgunlaşırken, daha geniş aileleri teşvik eden hükümet politikaları nüfusta belirgin bir artışa yol açmıştır. GSYİH gerçek anlamda düşmeye başlamış ve krallığın genç, yüksek eğitilmiş işgücü ilk kez yüksek oranlarda işsizlik ve eksik istihdamla karşı karşıya kalmaya başlamıştır. Ancak, petrol fiyatlarının yeniden yükselmesiyle bu eğilimler yeniden tersine dönmüştür (Niblock, 2008: 14-18).

Krallığın kuruluşunda Arabistan, kabile ekonomisini miras olarak almıştır. İnsanların çoğu göçebe olduğu için deve, koyun ve keçi yetiştirmiştir. Krallığın kuruluşu ile tarımsal üretim yerelleştirilmeye başlanmış ve devam ettirilmiştir.

Krallığın kalkınma planları, yerli gıda üretimine özel önem vermiş ve hükümet tarım sektörüne sübvansiyonlar ve cömert teşvikler sağlamıştır. Tarım sektörü bugün Suudi GSYİH'sinin yalnızca yüzde 2,56'lık bir kısmına katkıda bulunmakta ve işgücünün karşılaştırılabilir bir oranını istihdam etmektedir (The Global Economy, 2020).

Arabistan'da toplam arazi alanının yüzde 2'sinden azı tarımsal arazi olarak kullanılmaktadır. Ekili arazinin yaklaşık yarısı yağmurla beslenen kuru tarımdan oluşmakta, beşte ikisi ağaç mahsullerinde ve geri kalanı sulanmaktadır. Kuru tarım daha çok Asir'de, sulanan alanların çoğu ise Riyad ve El Kasım bölgelerinde yeraltı suyu kullanarak yapılmaktadır. Krallık, gıda ihtiyacının büyük kısmını ithal etmesine rağmen buğday, yumurta ve süt üretiminde kendi kendine yeterli hale gelmiştir. Buğday, ülkedeki birincil ekili tahıldır ve ardından arpa gelmektedir. Tarım üzerindeki iki ana sorun, zayıf su temini ve zayıf topraktır. Özellikle ülkenin güneybatısında sulama için suyu depolamak ve taşkınlardan korunmak için beton ve toprak dolgulu barajlar inşa edilmiştir. Sulanan alanlarda tarımsal genişleme büyük olurken, yağmurla beslenen tarıma verilen arazi miktarı azalmıştır (Cappelen ve Choudhury, 2000: 13).

Krallığın ekonomisi büyük ölçüde petrol gelirlerinden oluşuyor olsa da ülkede başka maden kaynakları da bulunmaktadır. Bu kapsamda Suudi hükümeti, ekonomik temeli çeşitlendirmek için bir arama ve üretim politikası izlemektedir. Bu politika kapsamında krallık, altın, gümüş, bakır, çinko, kurşun, demir ve titanyum gibi maden yataklarını ortaya çıkarmıştır. Ayrıca su kıtlığı, krallıkta uzun yıllardır bir sorun olması sebebiyle Arabistan, evsel ve endüstriyel ihtiyaçların çoğunu karşılayan, dünyanın en büyük suyu tuzdan arındırma programına sahip tek ülkedir. Arabistan'da sualtı akiferlerinin yani suyu depolayabilen ve hızlı taşıyan jeolojik birimlerin sınırlı miktarda içme suyu sağlaması suyu depolamak için barajlar inşa edilmesini ve su geri dönüşüm tesisleri geliştirilmesini gerekli kılmaktadır. Krallıkta elektrik üretimi de 1970'lerden günümüze hızla artmaktadır. Başlangıçta oldukça merkezi olmaya elektrik üretimi, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yavaş yavaş devlet kontrolü altında merkezileştirilmiştir. 2000 yılında elektrik üretimi, kapsamlı bir ulusal şebeke geliştirmek amacıyla tek bir şirket altında toplanmıştır (Ochsenwald, 2021).

İmalat sektörü, hükümetin kurulduğu 1976 yılından bu yana geniş çapta genişlemiştir. Suudi Temel Endüstriler Şirketi (*Sabic*) ekonomiyi çeşitlendirmek için kurulmuş ve ilk hedefi, ekonominin petrolle ilgili sektörlerinin üretim potansiyelini genişletmek olmuştur. O zamandan beri çoğu Sabic ile ilişkili olan imalatçılar arasında haddelenmiş çelik, petrokimya, gübre, boru, bakır tel ve kablo, kamyon montajı, soğutma, plastik, alüminyum ürünler, metal ürünler ve çimento yer almaktadır. Küçük ölçekli işletmeler fırıncılık, matbaacılık ve mobilya imalatını içermektedir (Seznec, 2020: 2).

Krallıkta finans, 1952 yılında Arabistan'ın merkezi para ve bankacılık otoritesi olarak kurulan SA Para Ajansı üzerinden gerçekleşmektedir. Ticari ve kalkınma bankalarını ve diğer finansal kurumları düzenlemektedir. İşlevleri arasında ulusal para birimi olan riyalin çıkarılması, düzenlenmesi ve değerinin dengelenmesi; hükümet için bankacı olarak hareket etmek ve yabancı rezervler ile yatırımları yönetmek de bulunmaktadır. İslami bir kurum olarak kâr amacı gütmeyen bir statüye sahiptir. Hükümet, özel sektörün genişlemesini giderek daha fazla tercih etse de para arzı ve iş temposu, hükümetin ekonomik faaliyeti tarafından domine edilmektedir. Ülkede, Suudi vatandaşları ve yabancı bankalar arasındaki ortak girişimleri finanse eden bir dizi ticari banka faaliyet göstermektedir. Diğer bankalarının tamamı Suudilere aittir. Bankacılık düzenlemeleri geleneksel olarak katı bir şekilde uygulanmamış ve özel bankalar İslami bankacılık düzenlemelerini yorumlamada büyük esneklik ve yenilik göstermiştir (Ramady, 2010: 1).

3.1.4.1. Stratejik Petrol Kaynakları ve Vizyon 2030

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Orta Doğu ve Basra Körfez'i devletlerinin politik, kültürel ve ekonomik temaslarında petrol ve petrolle ilişkili konular her zaman öncelikli olmuştur. Körfez devletleri sahip oldukları petrol ile göçebe yaşama sahip yapıdan ve hayvancılık, ticaret gibi bağlı oldukları daha düşük gelir getiren ekonomik sektörlerden sıyrılıp önemli birer petrokimya devletlerine dönüşmüşlerdir. Bu dönüşüm ülke GSYİH'lere de yansımış ve ülke refah seviyelerinde artışlar yaşanmıştır.

Petrolün keşfinden önce SA, büyük ölçüde ufak bir ekonomiye sahip ve Mekke/Medine'ye yapılan yıllık Hac yolculuğuna bağımlı olan bir ülke olmuştur. O dönemler tek devlet geliri gümrük vergileri ve hac vergileri olan Krallık fazlaca para sıkıntısı çekmiş ve ek gelir kaynaklarına yönelmiştir. Krallığın 1933'te İngiltere'nin Irak Petrol Şirketi yerine ABD şirketi Socal'a petrol araması için bir imtiyaz vermesinin bir nedeni, Socal'ın daha fazla nakit para ve gelecekteki üretimden geri ödenecek krediler sunmaya hazır olmasıdır (McHale, 1980: 628).

1938'de Suudi hükümetin geliri sadece yedi milyon dolar iken ilk ticari petrol keşfinin aynı yıl içerisinde yapılmasıyla krallık 340 bin dolar petrol telif hakkı elde etmiştir. Krallığın yıllık petrol geliri 1938'de 340 bin dolardan 1946'da 10 milyon dolara, 1950'de 57 milyon dolara, 1960'ta 334 milyon dolara, 1970'de 1.2 milyar dolara, 1980'de 84 milyar dolara yükselmiştir. Arabistan'ın 2020 yılı petrol geliri ise 137 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. İlerleyen dönemlerde krallığın petrol geliri toplam gelirin yüzde 90'ına ulaşmış olsa da günümüzde yaşanan küresel krizler nedeniyle bu oran yüzde 70'lere kadar düşmüştür (Kemp, 2016).

SA'nın kendisine ait büyük temel petrol üretim alanlarının yanı sıra bölgedeki diğer ülkeler ile de ortak petrol sahalarına sahiptir. Krallığın önemli petrol sahalarının başında üretimin neredeyse yarısını karşılayan dünyanın en büyük petrol sahalarından biri olan Ghawar gelmektedir. Ghawar petrol alanının yaklaşık 120 milyar varilden fazla petrol içerdiği tahmin edilmektedir. İkincisi, hem geri kazanılabilir rezervler hem de üretim kapasitesi ile dünyanın en büyük konvansiyonel açık deniz petrol sahası olan Safaniya'dır. Safaniya petrol sahasında devlet tarafından işletilen petrol devi Saudi Aramco, günde 1,3 milyon varile kadar ağır ham petrolü üretme kapasitesine sahiptir. Diğer önemli petrol sahaları ise Kahurais, Katif, Şeybe, Zuluf ve Abhaik'tir (Atwater, 2021).

SA'nın petrol rezervlerinin miktarıyla ilgili tam bir bilgi bilinmemektedir. 1982'de SA petrol ve gaz verilerinin incelenmesine izin vermeyi bırakmıştır. Bu tarihten önce yabancıların krallık rezervleri hakkında bazı bilgilere erişim hakkı varken, kaldırıldığında Suudi kanıtlanmış petrol rezervlerinin 166 milyar varil olduğu tahmin edilmiştir. Ancak 1980'lerin son yıllarında Suudi yetkililer, kanıtlanmış petrol

rezervlerini 90 milyar varil arttırmış, çoğu uzman bu yukarı yönlü rezerv güncellenmesini OPEC'in iç politikalarına dayandığını öne sürmüştür (Kemp, 2016).

Suudi rezervlerinin 1990'da 260 milyar varil olduğu ve günümüzde ise - yaklaşık otuz yıl sonra- 268 milyar varil olması düşünüldüğünde Suudilerin açıkladığı miktarlara büyük bir şüphe oluşmuştur. Bu şüpheli rezerv miktarlarına rağmen SA, kanıtlanmış petrol rezervleri açısından dünyanın yaklaşık yüzde 17'sine sahiptir. Krallığın petrol üretimi, 2019 yılına göre 2020'de günde 11,8 milyon varilde 11,04 milyon varile gerilemiş olsa da 1998-2020 yılları arasında üretim hacmini günde 1,6 milyon varil arttırdığı görülmektedir. Arabistan, 2016'da günde 12,4 milyon varil ile üretimde zirve yapmıştır (Sönnichsen, 2021).

2020'de Covid-19'un tüm dünyaya yayılması ve Körfez bölgesindeki devletlerarasında güven vermeyen ilişkiler ortasında petrol fiyatlarının düşmesi SA'nın ekonomisini olumsuz etkilemiş ve küçülmüştür. Bu daralma, petrol sektörünün Suudi ekonomisinin bel kemiği olması, Suudi petrol gelirlerinin hükümet bütçe gelirlerinin kabaca yüzde 70'ini oluşturması ve petrol ihracatının Suudi toplam ihracatının yüzde 80'nini oluşturması nedeniyle gerçekleşmiştir. İçerisinde Arabistan'ın Arap Light'ın da dâhil olduğu OPEC üyeleri tarafından üretilen petrol karışımlarının ağırlıklı ortalama fiyatlarından oluşan OPEC Sepeti'nin fiyatı Ocak 2020'de 66,11 ABD doları/varil seviyesinden 4 Nisan 2020'de 16,85 ABD doları/varil seviyesine gerilemiş ve yüzde 74,51'lik bir düşüş gerçekleşmiştir. SA'nın petrol dışı GSYİH'sı yüzde 4'lük bir düşüş ile yüzde -2,3'lük bir negatif büyüme yaşanmıştır (Falcom, 2021: 5).

Petrol fiyatlarındaki düşmenin Arabistan'ı olumsuz etkilemesinin nedeni, SA'nın rantiyeci bir devlet olması ve dolayısıyla mali gelir için kaynaklara yani petrole aşırı bağımlı olmasından kaynaklanmaktadır. Suudi ekonomik petrol bağımlılığı, SA'nın gelecekteki ekonomik ilerlemesi için en temel talep olan ekonomik çeşitlendirme gereksinimini ortaya çıkarmıştır. Bu kapsamda Velihaht Prens Muhammed Bin Salman, Suudi ekonomisini çeşitlendirmeyi amaçlayan Suudi Vizyon 2030'un 2016'daki gösterisi ile krallık hedeflerini açıklamıştır. 2016 yılından itibaren

Riyad, üretim, finans, inşaat, gayrimenkul ve turizm gibi özel işletmelere en çok hitap eden sektörlerde çeşitlendirmeyi hedeflemektedir (Nuruzzaman, 2018: 1).

Turizm, ticarileştirilmenin sağlanması ve yalnızca inanç turizmine bağlı kalınmaması için çeşitlendirme stratejisinin yürürlüğe girmesiyle bugüne kadar üzerinde en çok durulan sektör olmuştur. Bu noktada Suudi hükümeti vatandaşlarına istihdam sağlanmasına yardımcı olmak için 49 ülkeyi kapsayan yeni bir vize rejimi başlatmıştır. Bu vize rejiminin uygulanmasından sonraki on gün içinde Krallık, turist vizesiyle 24 binden fazla ziyaretçiyi ağırlamıştır. GSYİH'ya 2019'da yüzde 3'lük katkı veren turizm sektörünün 2030'da yüzde 10'a çıkarılması beklenmektedir (BBC, 2019).

Suudi hükümeti petrol keşfedilmeden önce de Suudi Krallığı'nın var olduğu teziyle ekonomiyi çeşitlendirme adımları atmaktadır. Ancak hem Covid-19 ile beraber sağlık giderlerinin artması hem de SA'nın İran ile olan rekabetinde askerî harcamalarını kıstak istememesi nedeniyle söz konusu çeşitlendirme hedefleri zarar görmektedir. Ayrıca petrol ihracatı devlet için önemli bir gelir sağladığından, vergilendirme eksikliği SA'nın rantiyeye devlet sosyal sözleşmesinin bir başka unsurudur. Diğer bir ifadeyle Riyad daha fazla gelir elde etmek için tipik olarak vergilendirmeye başvurması toplum tarafından geri tepmesine neden olabilir. Dolayısıyla, petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar Arabistan'ın ekonomik çeşitlendirme hedeflerine ulaşmasını negatif yönlü etkilemektedir.

3.2. 'Rızaya' Dayalı Hegemonya Olma Girişimleri

Basra Körfezi bölgesinin en büyük askerî ve ekonomik güçlerinden biri olan SA, 2003 yılında ABD liderliğindeki Irak işgalinden günümüze hem güç hem de kültürel ve ideolojik nüfuz üzerinde bölgesindeki diğer devletlere karşı hegemonik bir rekabet içindedir. Mezhepçilik ve milliyetçilik gibi ideolojik kavramlar üzerinden yumuşak gücünü arttırmak isteyen Krallık, bölgesinde ve bölge dışında bulunan diğer devletlerin toplumları ve siyasi aktörleriyle temas kurmaktadır.

3.2.1. Vehhabilik İdeolojisi

Vehhabilik, 1744'te İbn Suud'un (şimdiki Suudi devletinin kurucusu) dördüncü büyük büyükbabası olan Muhammed bin Suud yönetiminde ilk Suudi

devletinin kurulmasıyla ortaya çıkmıştır. O dönemler Muhammed bin Suud, Necd'de Arabistan'ın merkezi olarak bilinen küçük bir kasaba olan Dariya'nın hükümdarıdır. Muhammed bin Suud, Arap Yarımadası'ndaki Bedevi kabileleri boyunca hüküm sürmek ve Suud Hanedanı altında Vehhabi doktrinini yaymak için Muhammed bin Abdülvehhab ile bir anlaşma yapmıştır. Anlaşma uyarınca güç iki alana bölünmüştür. Siyasi güç, Suud Hanedanlığında kalırken, dini güç, daha sonra devletin dini âlimleri ve uleması olacak olan Abdülvehhab ve müritlerinde toplanmıştır. Bu müttefikler, kendilerine özgü savaşın şanı ve geride kalmanın utancı gibi kavramlar ile ve birtakım teşviklerle diğer kabilelerin mevcut kültürel kodlarını değiştirmeye zorlamışlardır. Kabile liderleri aşiretlerini Bin Suud'un safına katmıştır (Alhussein, 2019).

Muhammed Bin Suud, Abdülvehhab'ın sağladığı dini meşruiyet altında Necdî aşiretlerini kullanarak yayılcı savaşlar yoluyla gücünü daha da genişletmiştir. Abdülvehhab'ın daha önce yayınladığı fetvalar, diğer Müslüman mezhepler tarafından kabul edilebilir görünen ve yeni devlet için bazı uygulamaları yasaklayarak Vehhabi fikhının temellerini oluşturmuştur. Suudi/Vehhabi imparatorluğunun bu gelişen mekanizması altında, Muhammed Bin Suud ve halefleri sadece bir kabile grubunun lideriyken mevcut Suudi elitini şekillendiren dini ve siyasi bir varlığın liderlerine dönüşmüşlerdir. Bu dönüşümde Vehhabiler, kraliyet ailesini, İslami din adamlarını ve kabile mensurlarını birleştirmişlerdir. Hz. Muhammed'in *s.a.v.* saf İslam'ına dönme girişimi olarak ortaya çıkan Vehhabilik, Sufizm ve Şiilik gibi sonradan yayılan tüm gelişmeleri sapkınlık olarak nitelemeye ve kınamaya başlamıştır (Bayram, 2014: 251).

İran Devrimi'nden sonra SA, Vehhabi din adamları ve eğitimciler aracılığıyla Şii İslam'ın güçlenmesini engellemek istemişlerdir. Bu kapsamda hem bölgede hem de bölge dışında birçok cami ve medrese kurmuş, buraları finanse ederek ideolojik genişlemeyi sağlamışlardır. Vehhabiliği yayma da ekonomik zenginliğinin yanı sıra İslami dayanışma, dindarlık ve kardeşlik gibi kavramları kullanan krallık, Avrupa ve ABD'de olduğu kadar Pakistan, Endonezya, Ürdün ve Malezya gibi ülkelerde de ideolojik fikrini yaymaya devam etmektedir.

1980'li yıllarda SA dünyanın çeşitli bölgelerinde görev yapan yaklaşık yetmiş büyükelçiliğine yeni ibadethaneler yaptırmak ve mevcut yapılmış olanları ise görevi

Vehhabiliği yaymaya inandırmak olan dini misyonerler ile donatmıştır. Kral Fehd yönetimindeki Arabistan 1980'lerden 2000'li yılların ilk yıllarına kadar dini ideolojisini yaymak için 90 milyar dolardan fazla para harcamıştır. Bu para İslami kolej, İslami merkez, cami ve okul inşa etmek için kullanılmıştır (Lacey, 2009: 95).

Krallığın 1962'de İslam'ı yaymak ve dünya çapında din anlayışını geliştirmek için Mekke merkezli kurduğu bir sivil toplum kuruluşu da bulunmaktadır. Dünya İslam Birliği (*World Muslim League-WML*) adıyla dünyanın çeşitli ülkelerinde ofisleri bulunan bu kuruluş İslami kitle iletişim araçlarının gelişimi için çalışır, şeriat kanununun devletler kadar bireyler ve gruplar tarafından da uygulanmasını savunmaktadır. WML, SA'nın özellikle son zamanlarda Avrupa'daki faaliyetlerine yoğunlaşarak burada, Vehhabilik ideolojisinin yayılmasını kolaylaştırmak için sempozyumlar ve diğer eğitim etkinlikleri düzenlemektedir (Amgar, 2012: 132).

3.2.2. Bölge Dışı Etki Alanı Oluşturma Çabaları

3.2.2.1. Hindistan

SA ve Hindistan, tarihi ekonomik ve sosyo-kültürel bağları yansıtan dostane ilişkiler paylaşmaktadır. Diplomatik bağlar ilk olarak 1947'de kurulmuş ve ardından her iki taraftan birkaç üst düzey ziyaret gelmiştir. Son yıllarda ikili ilişkiler, sık ziyaretler ve değişimler ile Hint-SA Stratejik Ortaklık Konseyi'nin kurulmasından da anlaşılacağı gibi daha da gelişmiştir. 2019'un ilk aylarında SA ve Hindistan, ilişkilerini resmileştirmek için bir Stratejik Ortaklık Konseyi kurmuş ve iki ülke arasındaki bağları arttırmayı hedeflemiştir.

Suudi Vizyon 2030 kapsamında Krallık bir kısım reformlar yapmayı hedeflemiştir. Sosyal normları serbestleştiren ve devlet hizmetlerini iyileştiren dönüşümler bunlardan bazılarıdır. Bu kapsamda mega projelerin geliştirilmesinin yabancı yatırımı artırması, küçük ve orta ölçekli işletmeleri ekonomiye dahil edilmesi, istihdam oluşturulması ve iç tüketimi teşvik etmesi beklenmektedir. Geliştirme için hedeflenen sektörler arasında petrokimya, ulaşım, eğlence sağlık ve yenilenebilir kaynaklar yer almaktadır. Bu tür yerel değişiklikler, SA ve Hindistan arasındaki stratejik ortaklığın güçlendirilmesini sağlamakta ve her iki ülkenin kalkınmasında daha fazla iş birliğine izin vermektedir. Buna göre, SA-Hint ilişkisinin artan ikili ilişkileri ve Orta

Doğu ve Güney Asya'daki güvenlik tehditleri bağlamında ortaya çıkan stratejik boyutunu yansıtmaktadır.

SA ve Hindistan 1990'ların başına kadar yakın ilişkiler paylaşmasalar da ekonomik fırsatlar onları iş birliğine zorlamıştır. O zamandan beri, Suudi-Hint ilişkileri, daha derin siyasi bağların temellerini atan güçlü ticaret ve ticari bağlantılar yoluyla giderek stratejik boyutlar kazanmıştır. Kral Abdullah'ın 2006 yılında Hindistan'a yaptığı ziyaret, ikili ilişkileri daha da geliştiren 'Delhi Deklarasyonu'nun imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. Başbakan Dr. Manmohan Singh'in 2010 yılında SA'ya yaptığı karşılıklı ziyaret ve Riyad Deklarasyonu'nun imzalanması, Hindistan ve Krallık arasındaki ikili ilişkiyi stratejik bir ortaklığa yükseltmiştir. Ortaklık, ekonomik, güvenlik ve siyasi alanlar ile Hindistan ve SA arasında yapılandırılmış ikili savunma iş birliğine yönelik gelişmeleri kapsamıştır (Pradhan, 2013: 233). Ardından, 2019'daki iki verimli üst düzey ziyaret, Hindistan ve SA arasındaki ikili ilişkileri önemli ölçüde güçlendirmiştir.

Suudi Veliht Prensi Muhammed bin Salman ve Hindistan Başbakanı Narendra Modi'nin 2019'daki karşılıklı ziyaretleri, ilişkileri stratejik ortaklığa yükseltmiştir. Bu stratejik ortaklık kapsamında; Hindistan'da 100 milyar doları aşan Suudi yatırım fırsatı, Hindistan'ın Hac kotasının 170 binden 200 bine çıkarılması, Hindistan'ın Vizyon 2030 hedeflerinde Krallığın stratejik ortak ülkelerinden biri olduğunun teyit edilmesi ve üst düzey bir ortaklık kurma önerisi gibi maddeler üzerinde anlaşılmıştır. Bu anlaşma kapsamında her iki ülke de tüm sektörlerde ikili iş birliğini koordine edecekleri çerçeveyi sağlamayı amaçlamışlardır. Suudi ve Hindistan, Modi'nin 2019 ziyareti sırasında güvenlik iş birliği, savunma sanayi iş birliği, sivil havacılık, yenilenebilir enerji, diplomatik kurumlar, uyuşturucu kaçakçılığı, stratejik petrol rezervleri, küçük ve orta ölçekli işletmeler, borsalar dâhil olmak üzere çeşitli alanlarda on bir başka anlaşma imzalamıştır. SA'yı ziyarete gelen hacıların uyum sağlamasını kolaylaştırmak için Rupay kartı dijital ödeme sisteminin piyasaya sürülmesi gibi tüm bu öneriler, derinleşen Suudi-Hint ekonomik ve siyasi ilişkilerinin altını çizmiştir (Bakr, 2020).

Orta Doğu bölgesinin istikrarı ve güvenliği, Hindistan ulusal çıkarları için oldukça önemlidir. Suriye'de devam eden iç savaş, bölgede artan terörizm, Filistin sorunu ve Yemen'deki çatışma, Hindistan açısından bölgesel barışa yönelik kritik tehditlerdir. Güney Asya ayrıca terörizm ve aşırıcılık gibi önemli sorunlarla ve siber ve deniz güvenliği de dâhil olmak üzere diğer hayati sorunlarla karşı karşıyadır. Krallığın Batı Asya'daki varlığı ve gücü ile Hindistan'ın Güney Asya jeopolitiğindeki önemi göz önüne alındığında, bilgilerin, tecrübelerin ve en iyi uygulamaların değişimi, SA ve Hindistan arasında olumlu bir iş birliği kurmak için bir fırsat oluşturmuştur. İki devlet Ulusal Güvenlik Danışmanları düzeyinde Kapsamlı Güvenlik Diyalogu ve Terörle Mücadele Ortak Çalışma Grubu oluşturmuşlardır (Rajagopalan, 2021).

Hindistan, ekonomik bağlar açısından SA ile önemli ilişkilere sahip bir devlettir. 1990'larda SSCB Hindistan'ın en büyük ticaret ortaklarından biriyken dağılmasıyla Hindistan ekonomisinin de zayıflamasına neden olmuş, Hindistan'ın finansman için IMF'ye başvurmasına kadar zorlamıştır. Hindistan, doğan bu boşluğu başta SA olmak üzere İran ve İsrail ile birlikte doldurmaya çalışmış ve bu devletler Hindistan'ın Batı Asya dış politikasının merkezinde yer alan ülkelerden biri haline gelmiştir. Ayrıca 2000'li yılların sonundan itibaren düşen petrol fiyatları ve dalgalanan piyasa, Hindistan'ı Körfez ülkeleri için hayati bir alıcı haline getirmiştir (Hussain, 2014: 5). SA, özellikle İran'ın Hindistan'a petrol satma isteği göz önüne alındığında, Hindistan'ın Arabistan'a bağımlı bir petrol kullanıcısı olması için daha iyi pazarlık gücüne sahip müşteri statüsünü kullanmak zorunda kalmıştır. Azalan petrol fiyatları bağlamında Krallığın ekonomik çeşitlendirilmesine yönelik artan gereklilik, Hindistan'ı SA'nın ekonomik hedeflere ulaşabilmesi için bir fırsat haline getirmiştir.

SA, 2019-2020'de 33.09 milyar dolarlık ikili ticaret ile Çin, ABD ve Japonya'dan sonra Hindistan'ın dördüncü büyük ticaret ortağı olmuştur. Hindistan'ın SA'dan ithalatı 26,84 milyar ABD dolarına, SA'ya ihracatı ise yüzde 12,18 artarak 6,25 milyar ABD dolarına ulaşmıştır. SA, Hindistan'ın Irak'tan sonra ikinci büyük petrol tedarikçisidir. SA Genel Yatırım Otoritesine göre Krallık'ta ortak girişimler olarak kayıtlı 476 Hintli şirket bulunmakta ve şirketler danışmanlık hizmetleri, inşaat projeleri, telekomünikasyon gibi projeler geliştirmektedir. Diğer taraftan, SA ise 315

milyon ABD doları tutarındaki yatırımlarıyla Hindistan'ın en büyük 39. yatırımcısıdır (Singh, 2020: 160-161).

3.2.2.2. Pakistan

Pakistan ve SA, 1940'larda alt kıta Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesindeki Suudi desteğine kadar uzanan din bağları ve karşılıklı çıkarlarla, uzun bir yakın ikili ilişki tarihini paylaşmaktadır. İlerleyen yıllarda bu ikili ilişki, her iki taraftaki yönetici seçkinler arasında bağların gelişmesi hem bölgesel hem de uluslararası konular karşısında ortak bir dış politika görünümü ve büyük ölçüde güvenlik alanında iş birliği ile stratejik bir ortaklığa dönüşmüştür. Bu bağlar, SA ile İran ve Pakistan ile Hindistan arasında uzun süredir devam eden gerilimler nedeniyle bölgesel müttefiklere duyulan ihtiyaç ile daha da güçlenmiş, iki ülke içindeki iç siyasi değişiklikler de ilişkinin gelişimini şekillendirmiştir.

Başlangıçta ilişkiler üst düzey siyasi liderler arasındaki ziyaretlerle sınırlı olsa da o dönemlerden itibaren iki ülkenin askerî elitleri arasında anlaşmalarda belirtilen koordinasyon gelişmiştir. Güvenlik -özellikle Pakistan'ın askerî ve hava kuvvetleri eğitimlerini SA'ya getiren savunma iş birliği anlaşması- 1967 Arap-İsrail savaşının ardından ilişkiye entegre olmuştur. Bu stratejik uyum, Soğuk Savaş sırasında her iki taraf da kendi bölgesel cephelerinde ABD'nin kilit güvenlik ortakları haline geldikçe diğer bir ifadeyle küresel siyasi bölünmenin aynı tarafında hizaya girdikçe daha da şekillenmiştir (Naseem, 2017: 48).

İran devriminin ardından, iki taraf arasındaki güvenlik anlayışı, Krallıkta yaklaşık 15.000 Pakistan askerinin konuşlandırılmasının önünü açan Pakistan Silahlı Personelinin Delegasyonu ve Askerî Eğitime İlişkin 1982 Protokol Anlaşması ile daha da düzenli hale getirilmiştir. Uygulamada, bu heyetler Pakistan güvenlik kurumları ile Suudi Kraliyeti arasında benzersiz bir bağ oluşturmuştur. Bu özel ilişki, Suudi Savunma Bakanı Prens Sultan bin Abdülaziz el-Suud'un 1999'da Pakistan'ın nükleer tesislerine yaptığı ziyarette göze çarpmış ve bu ziyareti yapan ilk yabancı siyasi aktör olmuştur. Söz konusu askerî faktör aynı zamanda hükümetler arası bağlar gerginleştiğinde, askerî bağların diplomatik ilişkilerin istikrarının garantörü olarak kaldığı anlamına da gelmiştir. Örneğin, Suudilerin İran'a karşı oldukça eğilimli olarak

algıladığı 2008-2013 Pakistan Halk Partisi (PPP) hükümetinin görev süresi dolduğunda Suudi yetkililer, PPP hükümetinin ayrılmasından ve askerî taraftarı Pakistan Müslüman Birliği partisinin başkanı Navaz Şerif'in işlerin başına gelmesinden memnuniyet duyduklarını belirtmişlerdir (Kamran, 2013: 8).

2014 yılında sunulan 1,5 milyar dolarlık kredi paketi ile Navaz hükümetinin Suudi desteğini alması ilişkilerin iyileşmesine katkı vermiştir. Yine de Pakistan'ın ertesi yıl Yemen'de Suudi liderliğindeki askerî müdahaleye katılmayı reddetmesiyle ilişkiler gerilmiştir (Alam, 2018). Ancak Pakistan askerî üst komutanlığı Suudi karar vericilerle ilişkisini sürdürmüş ve Suudi endişelerini yatıştırmak için iki hayati adım atmıştır. Birincisi, Pakistan ordusu Suudilerin İslami Askerî Terörle Mücadele Koalisyonu girişimini tam olarak desteklemiş ve SA'nın Pakistan'ın eski Ordu Komutanı General Raheel Serif'in koalisyon liderlik etmesi yönündeki talebine olumlu yanıt vermiştir. Bu bariz destek daha sonra ordunun -1982 anlaşmasının himayesinde, hâlihazırda Krallıkta konuşlanmış 1.600 Pakistan askerinin yanına katılmak için- ek Pakistan birlikleri gönderme kararıyla pekiştirilmiştir. Bu önlemler ikili ilişkilerdeki gerilimi sona erdirse de ilişkilerde tedirginlik devam etmiştir (Malik, 2017).

Özellikle, Pakistan'ın Yemen kampanyasına katılması için Suudi talebi, yeni nesil Suudi karar vericiler ile Navaz Şerif hükümeti arasındaki ilk önemli siyasi gerilimi işaret etmiştir. Aynı zamanda Navaz Şerif'in Krallığın bölgede rekabet halinde olduğu Katar'ın yönetici ailesi ve Türkiye ile son derece samimi ve uzun süreli ilişkiler kurması ikili ilişkileri cansızlaştırmıştır. Navaz Şerif, Panama Belgeleri skandalı sonrasında artan siyasi baskı altına girerken, Suudi liderliğini Pakistan'a siyasi müdahalede bulunmaya ikna etme girişimleri başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu nedenle, Imran Khan'ın Pakistan'ın Temmuz 2018 seçimlerindeki zaferi, Suudi-Pakistan ilişkilerinde yenilenmiş bir canlılığa işaret etmiştir. Yurtiçinde Khan, ülkenin ordusuna olan güvenini açıkça ifade ederek Pakistan'ın sivil-asker ilişkisinin doğasını değiştirmiştir. Yeni hükümetin Pakistan'ın ciddi bir ekonomik sıkıntı içinde olduğunun farkına varması -12 milyar doları aşan bir finansman açığı da dâhil olmak üzere- Khan'ın hükümetini Pakistan'ın geleneksel müttefikleri, özellikle SA ile yeniden ilişki kurmaya itmiştir. Khan'ın Başbakanlık görevinde ilk yurtdışı gezisi olarak SA'yı

ziyaret etmesi, Krallık ile bağları yeniden inşa etmeye yönelik bu vurguyu pekiştirmiştir (Panda, 2019: 5).

Yeni ortaklığın temel taşı, iki ülkenin ekonomik bileşenlerini daha da vurgulamak için ikili ilişkilerinin yeniden yapılandırılması olmuştur. Suudi tarafla yaptığı görüşmelerde Khan, SA'dan Pakistan için 6 milyar dolarlık bir yardım paketi sağlamıştır. Bu paket, 3 milyar dolarlık ödeme dengesi desteğinin yanı sıra, petrol ithalatı için 3 milyar dolara kadar bir yıllık ertelenmiş ödeme imkânı sunmuş ve Pakistan'a mevcut ekonomik krizinde nefes alma alanı vermede etkili olmuştur. Ayrıca SA, Çin-Pakistan Ekonomik Koridoru'nun bir parçası olarak Çin tarafından geliştirilen, stratejik açıdan önemli güneybatı sahil kasabası Gwadar'da 10 milyar dolarlık bir petrol rafinesi kurarak Pakistan'a daha fazla yerleşme kararı almıştır (Yousafzai, 2019). Bu yatırım, Krallığın bölgesel enerji ve güvenlik ortamını iyileştirmesini sağlamaktadır.

Ekonomik bağlara ve mali anlaşmalara yeni bir vurgu yapıldığında, ikili ilişkilerin her zaman merkezinde yer alan güvenlik iş birliği alanında ne bekleneceği sorusu iki ülke için devam etmektedir. Gelişmiş güvenlik iş birliği açısından bakıldığında Pakistan'ın en üst düzey askerî yetkilileri, Suudi güvenlik çevreleriyle derinden bağlantılıdır. Örneğin, şu anki Pakistan Ordu Komutanı General Bajwa, delegasyon olarak SA'da üç yıl görev yaparken, İstihbarat Şefi General Asim Munir, Riyad'da Askerî Ataşe olarak görev yapmıştır. Arabistan ve Pakistan, Ortak Askerî İşbirliği Komitesi adı altında hem genelkurmay başkanları düzeyinde hem de devlet başkanları düzeyinde bir dizi stratejik toplantı gerçekleştirmiştir. Bu toplantılar, bölgedeki değişen tehdit algısını kapsamlı bir şekilde ele almak için Pakistan-Suudi savunma etkileşimlerinin geleneksel iş birliği katmanlarından daha stratejik olanlara doğru çeşitlendirilmesine yönelik olmuştur (Bilgrami, 2021).

Birçok yönden, iki ülke arasındaki gelişen ilişkilerde karşılıklı faydalar bulunmaktadır. Pakistan ile stratejik bir bağlantı kurmak, SA'nın birkaç Batılı devletle ilişkilerindeki son dönemde yaşadığı zorlukların ışığında Doğu'daki ortaklara güvenme ve angajmanını genişletme girişimlerini ilerletmektedir. Pakistan için,

Krallık ile bağların güçlendirilmesi, çok ihtiyaç duyulan ekonomik ve siyasi desteğin vaadini taşımaktadır.

3.2.2.3. Afganistan

Sovyetlerin Aralık 1979'da Afganistan'ı işgal etmesinin ardından SA bölgesel müttefiki Pakistan ve küresel partneri ABD ile birlikte Afgan mücahitlerinin Sovyet karşıtı cihadının en önemli destekçisi olmuştur. Bu üç ülke Afganistan ve ötesindeki politika hedeflerini sürdürmek için araç olarak gördükleri Sünni mücahit siyasi-askerî örgütlere odaklanmıştır. 1979'da İran Devrimi ve Kasım 1979'da Mekke'deki Ulu Cami'nin aşırılıkçı gruplar tarafından ele geçirilmesiyle Suudi monarşisi Afganistan'daki Sovyet karşıtı mücadeleyi destekleyerek İslam'ı savunma imajını yenileme fırsatı yakalamıştır (Weinbaum, 2006: 5). Bu kapsamda Krallığın Afganistan'a yönelik politikası esas olarak üç faktör üzerinden yönlendirilmiştir: (a) Krallık içerisindeki din adamlarıyla ilişkilerini onarmak, (b) ana ideolojik rakiplerinden biri olan ve Afgan mücahit direnişi içinde Şii bloğunu destekleyen İran'ı kontrol altına almak ve (c) küresel müttefikleri ve kilit bölgesel ortakları ile ilişkileri güçlendirmektir.

ABD, Pakistan ve SA, Afgan direnişine desteklerini düzenlerken net bir iş bölümü geliştirmişlerdir. Pakistan'ın ana istihbarat teşkilatı Servisler Arası İstihbarat Müdürlüğü himayesi altında Afganistan'da mücadele eden bazı grupların Pakistan'ın Peşaver şehrinde karargâh kurmalarına izin verilmiştir. Pakistan'ın rolü bu grupları kontrol etmek, esas olarak ABD ve SA tarafından sağlanan para, silah ve teçhizatı dağıtmak olmuştur. Bu bakımdan Pakistan'ın sahadaki müdahalesinin aksine, SA perde arkasında hareket etmiştir. SA, yaklaşık 4 milyar dolarlık resmi mali yardım sağlamıştır. Sağlanan mali yardımın büyük bir kısmı silah alımları için kullanırken kalanı İslamabad'daki Suudi büyükelçiliği tarafından mücahit örgütleri liderleri, nüfuzlu din adamları ve politikacılara doğrudan nakit ödemeler olarak dağıtılmıştır. Krallığın Afgan cihadına mali katkısının ikinci basamağı gayri resmi ve özel olmuştur. Resmi ödemelerden çok daha fazla olduğu tahmin edilen bu mali bağışlar çok sayıda hayır kurumundan, camilerden ve kraliyet ailesinin üyeleri gibi özel aktörlerden gelmiştir. Sağlanan mali yardımlar ve silah destekleri ile Hizb-İslami adı altında

Gulbeddin Hikmetyar'ın kurduğu parti Afganistan'da ortaya çıkmıştır (Steinberg ve Woermer, 2013: 11).

Sovyetlerin 1989'da Afganistan'dan çekilmesini takip eden dönemde Riyad ile Afganistan'da güçlenen Hizb-İslami gibi aktörler ile ilişkileri gerginleşmeye başlamıştır. Hikmetyar gibi aktörler 1991'de Jamil al-Rahman tarafından SA önderliğinde Afganistan'ın Kunar eyaletinde tek taraflı kurulan Kunar İslam Emirliği'ne şiddetle karşı çıkmışlardır. Küçük bir Vahhabi Emirliği olarak düşünülen bu olay SA'nın Afganistan'da Pakistan ve ABD olmadan kendi başına inisiyatif aldığı çok az olaydan biri olmuştur. Vahhabi Emirliği'nin yıkılması ve Jamil al-Rahman'ın Pakistan'da Hizb-i İslami güçleri tarafından öldürülmesiyle Riyad'ın Afgan müttefikleri konusunda ilişkileri bozulmaya başlamıştır (Bell, 2016: 11). 1990/91'de Kuveyt Savaşı sırasında Hikmetyar önderliğindeki Afgan müttefiklerinin tamamının açıkça Irak lideri Saddam Hüseyin'in safında yer almasıyla Krallığın öfkesini daha da güçlendirmiştir (Johnson, 2018: 10). Suudiler, bir grubu finanse etmenin, onun eylemleri üzerinde kontrol sahibi olmak anlamına gelmediğini tecrübe etmek zorunda kalmıştır.

SA, Hizb-İslami ve İttihad-ı İslami gibi gruplarla yaşadığı ters düşmelere rağmen Nisan 1992'de Kabil'de komünist rejimin düşmesinden sonra iç siyasetteki güç mücadelesinde yeniden bu gruplara güvenmiştir. Ancak Krallık, Sovyet sonrası Afganistan siyasetinde İran'ın kilit temsilcisi olan Hazara Birlik Partisi'ni kenara itebilecek güçlü bir Sünni İslamcı ittifak kurmayı başaramamıştır. 1992-1995 yılları arasında Arabistan, tercih ettiği Afgan müttefikleri Hizb-İslami ile İttihad'ın muhalif ittifaklarda birbirleriyle savaştığına tanık olmuş ve ikisi de galip gelemediğini görmüştür. Bu gelişmelerden sonra Krallık, Afganistan'daki çıkmazın üstesinden gelebilmek için bölgede yavaş yavaş ortaya çıkan Taliban'ı yakından takip etmeye başlamış ve 1990'ların yarısından itibaren Taliban'ın en önemli müttefiklerinden biri haline gelmiştir. Molla Ömer liderliğindeki Taliban'ın Eylül 1996'da Kabil'i ele geçirmesinden sonra SA'nın Taliban hükümetini resmen tanıması bu desteği doruk noktasına çıkarmıştır. İlk iki yıl için iyi sayılabilecek bir ilişkiye sahip olan taraflar 1998'de Bin Ladin meselesi sebebiyle gerilmiştir. 1998'de SA Dışişleri Bakanı Prens Suud el-Faysal ile Kandahar'da görüşen Molla Ömer'in El Kaide liderinin iadesi için

söz verdiği ancak Taliban liderinin, Kenya ve Tanzanya'daki ABD büyükelçiliklerinin El Kaide bombalamalarından sonra Afganistan'daki eğitim kamplarına ABD'nin misilleme eylemleriyle cevap vermesi Molla Ömer'i Bin Ladin'e yakınlaştırmıştır. Sonucunda, Krallık Taliban'a resmi mali yardımını kesmiş, Afganistan'daki elçiliğini ve konsolosluklarını kapatmış ve Taliban temsilcilerini SA'dan kovmuştur (Miles ve Digest, 2021).

11 Eylül terör saldırılarının hemen ardından SA, Bush yönetimine, misilleme operasyonları da dâhil olmak üzere ABD tarafından yapılan her türlü eylemi diplomatik olarak destekleyeceği ve terörle mücadelede kısıtlama olmaksızın iş birliği yapacağı konusunda güvence vermiştir. Suudi din adamları ise terör saldırılarını kınayarak faillerin Sünni ideolojisine zarar vermelerini istememişlerdir. ABD'nin Afganistan'a asker müdahalesinden sonra düşen Taliban hükümeti yerine Aralık 2001'de Hamid Karzai liderliğinde geçici hükümet göreve başlamıştır. Yeni Afgan lider Ocak 2002'de ilk devlet ziyareti için SA'yı seçmiş ve Suudi Kralı Fehd ile bir araya gelmiştir. Görüşmeler, Suudi-Afgan ikili ilişkilerinin yeniden canlanmasını sağlamış ve Krallığın Afganistan'daki yeniden yapılanma çabalarında önemli katkı sunarak İslamabad'da nüfuz oluşturabilme şansı sunmuştur (Steinberg ve Woermer: 13).

Suudi hükümet yardım ve yeniden inşa projelerinin uygulanmasını ve yatırımlarını genellikle Afgan Maliye Bakanlığı ve BM Kalkınma Programı çerçevesinde yapmıştır. SA, Afganistan'a 2001 ile 2010 yılları arasında 429 milyon dolarlık bir ödeme yapmıştır (Boucek, 2010: 46). Suudi projeleri ülkenin hemen hemen her yerinde bulunabilirken, Suudi devletinin yardım çabalarının odak noktası altyapı ve hastane inşası olurken ayrıca Pakistan ve çevre ülkelerde bulunan Afganistanlı mültecilerden kendi ülkelerine dönen vatandaşlara insani destekte bulunmuştur. 2010 yılında Suudi hükümeti, eğitim altyapısını iyileştirmek için Afgan Eğitim Bakanlığı'na 24 milyon dolar doğrudan destek vermiştir. Kültür ve eğitim sektöründeki en büyük Suudi hamlesi, 29 Ekim 2012'de gelmiştir. Kabil şehir merkezine yakın Maranjın tepesinde 15.000 kişilik bir cami ve 5000 öğrenci kapasiteli medrese inşa edileceği duyurulmuş inşaat 2016 yılında tamamlanmıştır (Harrison, 2012). Bu hamle, İran'ın Afganistan'da finanse ettiği Khatm an-Nabiyin camisine ve

2006'dan itibaren ülkede gerçekleştirdiği dini seminerlere karşı bir ideolojik girişim olarak değerlendirilebilir.

Bir zamanlar müttefik olan SA ve Taliban'ın ilişkileri ABD'nin Afganistan'dan askerlerini çekmesi sonucu yeniden gündeme gelmiştir. Taliban'ın Afganistan yeniden ele geçirerek hükümetini kurmasından sonra Suudi yetkililer Kabil'e karşı kayıtsız kalmışlardır. Taliban'ın Afganistan'daki askerî saldırısı sırasında, Mekke merkezli bir örgüt olan Müslüman Dünya Ligi, Taliban liderliğindeki savaşın haklı bir mücadele olarak adlandırılmayacağını söylemiştir. Benzer şekilde, Müslüman dünyasındaki bir diğer İslami ses olan İslam İşbirliği Teşkilatı da Taliban'ın uyguladığı şiddeti Müslümanlar tarafından Müslümanlara yönelik bir soykırım olarak adlandırmaktan çekinmemiştir (Saif, 2021). SA tüm bu gelişmeler karşısında diğer Körfez ülkeleri gibi sessizliği korumuş yalnızca Krallığın Afganistan'daki halkın seçimine saygı duyacağını Taliban'a atıfta bulunmadan resmen açıklamıştır (El- Khazean, 2021). Taliban 2.0'a yönelik bu mevcut Suudi politikası, SA'nın dini-ideolojik geçmişinden ve modası geçmiş yönetim biçiminden kurtulma yönündeki yeni Vizyon 2030 dürtüsüyle uyumlu görünmektedir. Bu kapsamda SA şu anda ılımlılık yolunu izlemeye hazırlanmaktadır.

3.2.3. Uluslararası Örgütlerle İlişkiler

İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden bu yana, uluslararası örgütlerin sayısı artmış ve devletler belirli çıkarları geliştirmek için bir araya geldikçe küresel ve bölgesel siyasi, ekonomik ve askerî meseleleri yeniden tanımlamışlardır. Genel olarak Körfez Bölgesi devletleri özelinde ise SA, BM, Körfez İşbirliği Konseyi (KİK), Petrol İhraç Eden Ülkeler Birliği (OPEC) ve Arap Ligi (Birliği) gibi hem küresel hem de bölgesel uluslararası örgütlere üye olarak siyasi ve ekonomik gücünü artırma hedefindedir. Arap Baharı ile Orta Doğu ve Körfez'deki çatışmalarda müdahaleci bir dış politika anlayışına bürüne Krallık özellikle KİK, Arap Ligi ve İİT gibi bölgesel örgütlere üye devletleri kendi çıkarları uyarınca yönlendirmek ve politikalarına destek aramaktadır.

SA, 26 Haziran 1945'te BM'ye Kral Faysal yönetiminde kurucu üye olarak katılmıştır. Krallık 1950'lerden itibaren BM'nin Kalkınma Yardımına önemli bir

katkıda bulunmuştur. BM de krallığın Vizyon 2030 programı kapsamında ulusal dönüşümündeki on yedi sürdürülebilir kalkınma hedefine destek olmaktadır. BM ile SA 2017-2021 yılları için beş yıllık BM Ortak Ülke Stratejik Çerçevesi anlaşması yapmışlardır. BM'nin krallıktaki ülke ekibi, iyileştirmiş altyapıya, adil ve sürdürülebilir bilgiye dayalı ekonomik kalkınmaya, etkin sosyal hizmet ve eğitime, verimli kamu sektörüne, doğal kaynakların yönetimine ve korunmasına, kentsel gelişime, gençlerin ve kadınların da dâhil olduğu Suudi toplumunun kalkınma hedeflerine odaklanmaktadır (United Nations Saudi Arabia, 2021).

Arabistan BM'yi siyasi, ekonomik ve toplumsal dönüşümünde kılavuz olarak kullanmasının yanı sıra Körfez'de yaşanan sorunlarda Suudi çıkarlarına uygun adımlar atmasını ve İran'ın bölgedeki yayılmacı politikalarına karşı daha sert bir tutum atmasını istemektedir. Bu duruma örnek olarak, krallığın 2013'de BMGK'de iki yıllık geçici üyeliğe seçilmesinin ardından Arabistan yönetimi bu üyeliği Konsey'in uluslararası barış ve güvenliği gerektiği şekilde koruyamaması ve sorumluluklarını üstlenmemesi nedeniyle reddetmesidir. Bu karar, Suudi yetkililerin BMGK'nın Suriye'de Esad rejimine karşı hareketsizliğini, Filistin-İsrail çatışmasına çözüm üretilmemesini ve İran ile naif ilişkisini kınamasının ardından gelmiştir (Voeten, 2013).

SA'nın bölgesel örgütlerde küresel örgütlere kıyasla daha aktif bir politika izlemektedir. Körfez İşbirliği Konseyi de krallığın siyasi, askerî ve ekonomik politikalarına destek aradığı bu bölgesel örgütlerden biridir. KİK, altı Orta Doğu ülkesinin -SA, Kuveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Katar, Bahreyn ve Umman- siyasi ve ekonomik konularda ittifak kurabilmek için bir araya gelmesiyle Mayıs 1981'de Riyad'da kurulmuştur. KİK'in amacı, üyeleri arasında ortak hedeflere ve kökleri Arap/İslam kültürlerine dayanan benzer siyasi ve kültürel kimliklere dayalı bir sağlamaktır. KİK tüzüğü, ittifakın üye ülkeler arasındaki ilişkileri güçlendirmek ve ülke vatandaşları arasında iş birliğini teşvik etmek için kurulduğundan bahsederken ayrıca üye ülkeler arasındaki askerî iş birliğini koordine eden bir savunma planlama konseyi vardır. Bu konsey, KİK'i Orta Doğu merkezli diğer bölgesel örgütlerden ayırmaktadır (Andersen ve Legranzi, 2013: 141).

SA, KİK'in güvenlik ya da ekonomik koordinasyonundan faydalanmak için örgütte aktif bir politika izlemektedir. Örneğin, 1984'te krallık SA merkezli ortak bir askerî girişim olan Yarımada Kalkan Gücü'nün oluşturulması ve 2004'te de bir istihbarat paylaşım anlaşmasının imzalanması için üye ülkelere baskı yapmıştır. Yarımada Kalkan Gücü ilk olarak 1990-91'de Irak'ın Kuveyt'i işgalinde daha sonra Bahreyn ayaklanmasında görev almıştır. Arabistan, 2011'de Bahreyn'de çıkan ayaklanmaları bölgede İran etkisinin artmaması ve Bahreyn'deki nüfuzunun devam edebilmesi için Yarımada Kalkan Gücü'nün kullanılmasına önderlik etmiştir (Guzansky, 2014: 46). Ayrıca krallık, 2016 yılında Arap ülkeleriyle askerî iş birliğini sergilemek için 20 ülkeden oluşan bir birlik olan "North Thunder" adlı bir askerî tatbikat düzenlemiştir. Mart 2011 itibarıyla Yarımada Kalkan Gücü'ne Suudi Tümgenel el-Azima tarafından komuta edilirken, bünyesinde 40 bin asker ve SA'nın Kral Halid Askerî Şehri'nde kalıcı üssü vardır (Toumi, 2016).

Arabistan, KİK üye devletleri ile ekonomik koordinasyonu sağlamak için bir takım ekonomik girişimleri başlatmak istemiştir. Bu kapsamda, 2010 yılına kadar Euro'ya benzer tek bir bölgesel para birimi başlatma girişiminde bulunmuş ancak bu girişim 2009'da bir para konseyinin kurulması dışında çok az ilgi görmüştür. Arabistan ortak para birimi dışında KİK'in vergi politikasındaki koordinasyonuna liderlik etmiştir. KİK üye devletleri arasında 2015'te bir gümrük birliği uygulanmış ve üye ülkeler arasında yüzde 5 katma değer vergisi uygulanmıştır. SA, katma değer vergisini ilk uygulayan ülkelerden biri olmuştur (Al-Mawali, 2015: 538). KİK'in askerî ve ekonomik birliği SA'nın Vizyon 2030 hedeflerine bu açıdan katkı sağlamaktadır.

Sonuç olarak, 2011 sonrasında Orta Doğu'da başlayan Arap Baharı isyanları, SA'nın dış politikasında ve bölgesel stratejisinde derin bir değişikliği temsil etmiştir. SA'nın değişen bu politikasının arkasında Selman bin Abdülaziz el-Suud'un ana hükümet görevlerini devrettiği Veliaht Prens Muhammed bin Salman yer almıştır. Krallık hükümeti yeni aktif dış politikası girişimiyle Suudi hegemonik konumunu zayıflatmaya çalışan bölgesel güçlerin baskısını kontrol altına almaya ve Orta Doğu'da kaybolduğunu düşündükleri itibarı yeniden kazanmaya çalışmıştır. Suudi hanedanın çıkarlarının ülkenin istikrarı ile yüksek oranda bağlantılı bir faktör olduğundan, bölgede baskın bir rolü korumak Suudi Krallığı için esas sayılmıştır. Suudi Krallığı,

bölgesel statükodaki değişikliklerden dolayı devletin mevcut tüm kapasitelerinin katılımını gerektiren çeşitli zorluk ve tehditleri barındıran yenilenmiş bir bölgesel stratejiyi kabul etmiştir. Her senaryoya veya operasyonun hedefine bağlı olarak stratejisini güncellemektedir. Suudi hükümeti İran'ın bölgedeki yükselişini aşındırmak için de birkaç farklı yöntem denemektedir. Bunlardan birincisi, bölgedeki Sünni kesimleri destekleyerek Irak veya Lübnan'daki yatırım, ticaret ve ideolojik bağlarını yeniden canlandırmak; ikincisi, Suriye'deki belirli muhalif grupları destekleyerek Şiiilerin nüfuzunun artmasını önlemek; üçüncüsü ise ABD himayesinde bölgesel ve uluslararası baskıyı güçlendirmeye çalışmaktadır.

SONUÇ

Orta Doğu'da bulunan devletler, bağımsızlıklarını ilan etmelerinden günümüze kadar sınırları çok az değişmekle birlikte, bir asra yakın bir süredir de rejimlerini koruma da başarılı oldukları söylenebilir. Ancak bölgede 21. yüzyılın ilk yıllarından itibaren değişen güvenlik dinamikleri, artan toplumsal baskı ve bölgesel-bölge dışı müdahaleler ile rejimlerin siyasi istikrarsızlıkları artmış ve iç savaşlar, Orta Doğu için bir alışkanlık haline gelmiştir. Bölge; egemenlik, diplomasi ve güç dengelemesi gibi alışılmış uygulamalara sahip, parçalanmış bir uluslararası anlayışın yanı sıra bölgede ortaya çıkan güç boşluklarını yeniden doldurmaya çalışan ve vekâlet savaşlarına katılarak nüfuz arayışı içerisinde olan devletler ile çevrilmiştir.

Küresel hegemonlar, bölgeleri ve o bölgelerin kaynaklarını hâkimi oldukları dünya sistemine dâhil etmeye çalışmış ve bu bölgelerde doğan zorlukları eski haline çevirebilmek için periyodik olarak müdahaleler de bulunmuşlardır. Ancak bu hegemon/lar, Orta Doğu'da istikrarlı ve başarılı bir hegemonya kurmayı başaramamış ve Orta Doğu, farklı rejimler ile halen hegemonya karşıtı birçok ideolojiye sahip devleti bünyesinde barındıran bölgelerden biri olmuştur. Bu kaotik ortam, Orta Doğu ve Körfez'de bulunan nüfuslara hitap edebilecek statükocu ya da revizyonist bölgesel hegemon adaylarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bölgenin bahsedilen durumu başta bu çalışmanın temel iki aktörü olan SA ve İran gibi devletler üzerinden Uİ literatüründe hegemonya ve bölgesel hegemonya kavramlarının tartışılmasına yol açmıştır. Bu doğrultuda çalışmada, İran ve SA'nın bölgesel hegemonya olma rekabeti, eleştirel teorinin Neo-Gramşiyen anlayışı çerçevesinde geliştirmiş olduğu 'hegemonya' kavramı temelinde ele alınmıştır.

Neo-Gramşiyen hegemonya/bölgesel hegemonyası, belirli bir dünya düzeninde tarihsel bloklar içinde liderliğin uygulanmasıdır. Örneğin Cox, istikrarlı bir hegemonyanın belirli bir güç konfigürasyonu olduğunu; diğer bir ifadeyle maddi güç, fikirler ve kurumlar arasında üçlü bir uyum gerektirdiğini ileri sürmüştür. Cox'un hegemonyasının kurulması ya da zayıflaması bu üç güç arasındaki denge sonucu meydana gelebileceği için bu çalışmanın teorik ve kavramsal alt yapısında tercih edilmiş ve neticesinde geniş bir perspektiften İran-Suudi rekabetinin incelenmesini mümkün kılmıştır. Gramsci'nin alt yapısını oluşturduğu ve Cox'un katkısıyla

geliştirilen neo-Gramşiyen hegemonya kavramı, herhangi bir aktörün politik alanda hegemon olarak adlandırılabilmesi için diğer aktörler karşısında yalnızca ekonomik ve askerî alanda güçlü olmasının yetersiz olacağı şeklinde diğer hegemonya tanımlarından farklılaşmıştır. Kısaca Neo-Gramşiyen görüşe göre bir aktörün küresel/bölgesel hegemonya kurabilmesinden bahsedilebilmesi için aşağıdaki koşulları sağlaması gerekmektedir:

- Küresel/bölgesel bir güç olma hedefi ve bu hedef için bir çabanın varlığı,
- Nüfuz bölgesinde bulunan öteki aktörlerden ekonomik gelişmişlik ve askerî kapasite bakımından mutlak güçlü olduğu düşüncesi,
- Derin tarihsel bağlarına referans vererek toplumların ve kitlelerin desteğini kazanabilecek ideolojik ve kültürel unsurlara sahip olma,
- Hem enerji kaynaklarının kontrolü hem de öz sermayenin yönetimi bakımından etki alanında bulunan diğer aktörlere karşı üstünlük oluşturabilme kabiliyeti,
- Bölgesel/uluslararası kurumları, sivil toplum kuruluşlarını kendi çıkar politikaları doğrultusunda yönlendirebilme yeteneği,
- Aktif şekilde sivil toplumu çoklu ilişkilere dâhil ederek rıza ve güç formülünün uygulanmasının sağlanması.

Neo-Gramşiyen görüşte bir devletin hegemonya mücadelesi verip vermediğinin değerlendirildiği yukarıdaki kıstaslara bakıldığı zaman hem İran'ın hem de SA'nın bir bölgesel hegemon olma girişiminde bulunduğu açıktır. Her ikisi de doğu Orta Doğu'nun en güçlü devletlerindedir. Sahip oldukları büyük petrol rezervleri sonucunda dünyanın en önemli petrol üreticilerindedir. İslam, her iki devletinde hem iç hem de dış siyasetinde aktif rol oynamaktadır. Ülke bütçelerinin büyük kısmını ordularına ve savunma sanayilerine ayırma ve her fırsatta onları geliştirme niyetindedir. Ayrıca Tahran ve Riyad, bölgesel ve uluslararası kurumlarla ilişkilerini geliştirme arayışı içerisinde olup, rejimlerinin çağdaş küresel meseleler hakkında küresel yorumlarda sıklıkla siyasetin aşırı versiyonları olarak gösterilmelerinin önüne geçmeye çalışmaktadır. Tüm bu ortak noktalar onları, Basra

Körfezi'nde her birinin diğerinin hükümetini gayri meşru olarak gösterdikleri şiddetli bir bölgesel hegemonya rakip aktörleri haline getirmiştir. 2016'dan itibaren diplomatik ilişkiler kesilmiş ve her iki devlette Orta Doğu'nun başka yerlerindeki sivil çatışmalara rakip gruplara sponsor olmuşlardır.

Bu çalışmanın bulgularından ilki, İran ve Suudi Krallığı'nın benzer hedefler etrafında şekillendirdikleri benzer bölge politikalarına rağmen İran'ın SA'ya kıyasla hegemonya stratejisini hem daha önce başlatmış olduğu hem de bölgedeki gelişmelere daha çok ilgi gösterdiği'dir. İran'ın 2011 öncesi bölgesel politikaları ve ittifakları, o dönemdeki ılımlılık eksenine zıt, direniş eksenini olarak adlandırılan dürtüyü şekillendirmiştir.

1979 İslam Devrim ile birlikte Tahran, rejimi güvence altına alma, bölgesel statükoyu değiştirme, ABD'yi bölgede kalıcı olarak istememe ve İran'ı bağımsız bir bölgesel hegemon yapma politikası içine girmiştir. Ancak Orta Doğu'nun kalıplaşmış rejimleri arasında İran, kendi başına, başka aktörlerin yardımı olmadan başarılı olamayacağını anlamıştır. Sonraki yirmi yıl boyunca ittifak kurabileceği devletler ve devlet dışı aktörlerden oluşan bir karışık yapıya daha büyük bir çaba birliği atfederek devrim retoriğinden sıyrılmış daha somut adımlar atmaya başlamıştır. Liderliği tarafından yönlendirilen Şii silahlı milislere büyük ölçüde gizli anlaşmalar ile sağladığı finansmanı, istihbarat paylaşımını, retorik desteğini ve zımni diplomasisini giderek artan açık kuvvet konuşlandırmalarına, ortak askerî operasyonlara ve ekonomik yardımlara dönüştürmüştür. Dolayısıyla İran rehberliğinde daha doğrudan işleyen ve giderek daha uyumlu bir koalisyona haline gelen aktörler, Orta Doğu'da artmaya başlamıştır. Hizbullah, Hamas, Filistin Halk Kurtuluş Cephesi, Filistin İslami Cihad, Kürdistan İşçi Partisi, Husiler, Fatimiyyun ve Zeynebiyyun Tugayları bu aktörlerden bazılarıdır.

İran'ın Orta Doğu ve Körfez'de artan devlet dışı aktörlerle ittifakına ve revizyonist politikalarına karşın SA'nın pozisyonu genellikle daha çok statükocu ve küresel güç ABD'nin gölgesi altında İran'ı sınırlama arayışı içerisindedir. Bu çalışmada yer alan bölge vekâlet savaşlarından Bahreyn ve Mısır hariç Lübnan, Suriye ve Yemen'e bakıldığında eski Suudi gücünün kaybedildiği açıktır. 2018'de Trump

yönetiminin İran'a başlattığı 'azami baskı' politikası kapsamında ABD'nin İran genişlemesine tek başına engel olabileceği düşüncesi Krallığın bölgede devlet dışı aktörler ile İran'ı sınırlama çabalarını azaltmasını sebep olmuştur. Ancak Trump yönetimi geçen süreç içerisinde İran'ın çok daha fazla genişlemesini sınırlamayı başarsa da bu genişlemeyi durduramamış ve hatta İran'ın bölgedeki ilerlemesini tersine çevirememiştir. Sonucunda ise örneğin Suriye iç savaşının başlangıç yıllarında SA'nın desteklediği ülkedeki en büyük silahlı grup olan Ceyş-ul İslam, günümüzde Suriye Ulusal Ordusu'nda yer alan herhangi bir silahlı grup haline dönüşmüş ve İran, Suriye'deki ana aktörler arasında yer almıştır. SA'nın Suriye'deki bu başarısızlığı Lübnan'da da Saad Hariri'nin 2017'de istifasının akabinde zamanla azalmasıyla gerçekleşmiştir. İran yine bu dönemde Hizbullah üzerinden ülke üzerindeki hâkimiyetini ortaya çıkarmıştır. Sonuç olarak bölgedeki örnek vekâlet savaşlarının güncel güç dengeleri, İran'ın bölgesel hegemonya rekabetinde devlet dışı aktörler ile istikrarlı bir şekilde daha fazla girişimde bulunmaktadır.

Bu çalışmanın ikinci bulgusu, İran ve SA arasındaki bölgesel hegemonya mücadelesinde dini ideolojinin rekabetin amacı değil aracı olduğudur. Bu durum, birçok yönden ABD'yi Sovyetler Birliği'ne karşı yıllarca gergin bir askerî açmazda karşı karşıya getiren Soğuk Savaş'ın bölgesel bir eşdeğeri gibi gözükmektedir. 1979 Devrimi'nin akabinde Ayetullah Humeyni İran'ın ezilen ve parçalanmış İslam dünyasının lideri olacağı misyonunu açıklamıştır. SA da benzer şekilde hem Müslümanlar için önemli olan iki şehre ev sahipliği yapması hem de İslam dünyasının ekonomik, sosyo-politik alanlardaki çıkarlarını sağlamak ve korumak için liderlik iddiasıyla dış politika ilkesi edinmiştir. Bu kapsamda taraflar, ideolojik yakınlıklarını kullanarak bölgedeki çatışma eğiliminde olan Şii ve Sünni gruplarla iyi ikili ilişkiler kurmuş ve dolayısıyla mezhepçilik, Orta Doğu'daki Sünni ve Şii Müslüman topluluklar arasında süregelen gerilimleri tanımlamak için kullanılan bir kelime haline gelmiştir. Orta Doğu'nun karmaşık doğası göz önüne alındığında bu basit açıklama çekici gelse de, İran-Suudi rekabetinin gerçekliği, bölgesel liderlik hedefleri için çok daha pragmatik kaygılardan kaynaklanmaktadır.

Şaşırtıcı olmayan şekilde, ağırlıklı olarak İran müttefikleri Şii, SA müttefikleri ise Sünni olsa da her iki devletin de bölgesel çıkarları kapsamında zaman zaman

mezhepsel kimliklerinden sıyrılıp farklı grupları destekleyebilmesi, onlar ile ittifak arayışı içerisine girebilmesi ikinci bulgunun en önemli unsurudur. Örneğin İran, bölgede sıklıkla Müslüman Kardeşler, Hamas, Lübnan Tevhit Hareketi ve Filistin İslami Cihat gibi Sünni örgütlerle ilişkisini sürdürmektedir. Diğer taraftan SA da Suriye iç savaşının ilk yıllarında Şii aşiret liderleri ile iletişim kurarak İran ile olası ittifaklarını engellemek istemiştir. Bu durum, Suudi-İran rekabetinin doğası gereği mezhepçi olmadığını ya da İslam'ın Sünni ve Şii kolları arasında sözde eski bir düşmanlığın devamı niteliğinde olmadığını da göstermiştir.

Bu çalışmanın üçüncü ve son bulgusu bölgesel hegemonya rekabetinde İran'ın özerk, SA'nın ise bağımlı birer aday oldukları yönündedir. Soğuk Savaş döneminde İran ve SA, Orta Doğu'daki ABD dış politikasının ikiz direklerini oluşturmuş olsalar da bu durum, 1979 İran Devrimi ile birlikte değişmeye başlamıştır. O dönemden itibaren Tahran, genellikle Batı'dan ve özellikle ABD'den bağımsız bir dış politika anlayışı geliştirmiştir. Bu politika kapsamında İran, kendisine has düzenli ve düzensiz kara kuvvetleri kurmuş, ayrıca kendi silahlarının çoğunu ürettiği canlı bir savunma sanayisine sahip olmuştur. Teknolojik olarak az gelişmiş bir orduya sahip olmasına rağmen, İran hala füze teknolojisi geliştirme ve hem küresel hem de bölgesel güçlere karşı -doğrudan veya vekil grupları kullanarak- tehdit etme, korkutma ve düşük yoğunluklu saldırılar gerçekleştirme yetenekleri edinmiştir. İran'ın yerli savunma sanayi anlayışının yanı sıra bölgede kurduğu ittifaklarda da bağımsız bir anlayışa sahiptir. Bu ittifakların çoğunluğunu devlet dışı aktörlerin oluşturması Tahran'ın bölgedeki nüfuzunu arttırmada yardımcı olabilecek aktörleri belirlemede ya da onlardan vazgeçmesinde otonom olmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla İran, küresel sistemde belirleyici güç olarak kabul görülen BM ve AB gibi uluslararası örgütlerin ya da ABD ve İngiltere gibi devletlerin belirlemiş oldukları politikalardan uzak adımlar atmaktadır.

SA'nın bölgesel hegemonya girişimleri genellikle küresel güç ABD'nin Ota Doğu politikalarıyla aynı doğrultuda olmaktadır. Politik, sosyolojik, ekonomik ve askerî konularda hem güçlü devletlerle hem de bölgesel ve uluslararası örgütlerle uyumlu olmaya çalışan Krallık, bu güç gölgesinde kendi ideolojisi ve hedeflerini ilerletmek istemiştir. Ancak ilk olarak BM öncülüğünde gelişen nükleer müzakereler

ve JCPOA, Trump döneminde İran'ın ABD tarafından sınırlanacağı düşüncesiyle Suriye'de yaşanan başarısızlık ve Yemen'deki çatışmaları sebep göstererek Biden yönetiminin SA'ya silah satmayı sonlandırma açıklamaları Riyad'ı bağımlı bölgesel güç olma politikalarını yeniden düşünmeye itmiştir. Bu kapsamda Krallık, Vizyon 2030 çalışmalarını yürütmektedir.

Orta Doğu'nun gelecekteki jeopolitik düzenini şekillendirmede değişen derecelerde etkiye sahip farklı bölgesel sorunlar mevcuttur. Bunlardan en önemlileri arasında kalıcı İsrail-Filistin çatışması ve Irak, Suriye ve Yemen gibi ülkelerde iç savaşların patlak vermesi yer almaktadır. Ancak Suudi-İran rekabeti, bölgenin hâkim kargaşasında ve Orta Doğu'nun gelecekteki jeopolitik dinamiklerini şekillendirmede belirgin etkiler doğuran en kritik anlaşmazlığı oluşturmaktadır. Bu rekabetin ayırt edici özelliği, her iki ülkenin de üçüncü bir ülkenin toprağında rekabet emesi, dolayısıyla yalnızca doğrudan çatışmadan kaçmakla kalmayıp aynı zamanda sponsor oldukları militanlığın yıkıcılığına karşı bağışık hale gelmeleridir. Hem İran'ın hem de SA'nın müttefiklerinin normatif ve değer sistemlerini değiştirmek ve stratejik hedeflerine ulaşmak için sert gücü ve düşünsel araçları kullanması, gelecekte Orta Doğu'nun kırılabilirliğini daha da arttırmasına neden olabilir.

ABD önderliğinde Batı'nın ve Sünni Arap Devletlerinin İran'ı ötekileştirme ve çeşitli ambargolarla zayıflatma stratejileri Tahran'ı Orta Doğu'da daha müdahaleci politikalar izlemeye ittiği, Riyad'ı da dolaylı olarak Tahran karşısında rekabete sürüklemektedir. Her iki devletin de bölge meselelerinde sıradan bir devlet gibi eşit temelde ilgilenmediği ve Orta Doğu genelinde herhangi bir düzlemde göz ardı edilmemeyi istediği açık olsa da bölgesel hegemonya kurabilmeleri yakın gelecekte birçok nedenden dolayı pek olası değildir. Birincisi, bölgesel bir sistem olarak -Orta Doğu'nun ana bölgesel güçleri arasında bölgesel rekabetin yaşandığı çok güçlü bir sistem olması nedeniyle- her bir bölgesel hegemon adayının diğer aktörlerin etki arayışını engelleyen karşı önleminin olmasıdır. İkincisi, bölgesel hegemonyanın sağlanabilmesi için hem uluslararası tanınırlığa hem de bölgesel bir kabule ihtiyaç vardır. Üçüncüsü, İran üzerine ambargolardan doğan hegemonya stratejileri izlemenin maliyeti, SA'nın ise askerî ve ekonomik açıdan ABD'ye bağımlı olmaya dayanan stratejilerinin başarısız sonuçlarıdır. Bölgesel hegemonyanın yakın gelecekte

sağlanabilmesi mümkün gözükmese de Tahran ve Riyad'ın siyasi söylemleri, bölgesel hegemonya iddialarını ima eden vizyon ve algıları devam ettiği sürece rekabetin, Orta Doğu ve çevresinde uzun siyasi kargaşlara neden olabileceği öngörülebilir.

KAYNAKÇA

- ABDULLAH, Khaldoun ve Singh, Jatswan (2018). ‘The Influence of Geography in Asymmetric Conflicts in Narrow Seas and the Houthi Insurgency in Yemen’, **Malaysian Journal of International Relations**, Cilt 6, Sayı 1, 84-90.
- ABRAHAMIAN, Ervand (2013). **The Coup: 1953, the CIA, and the Roots of Modern U.S.- Iranian Relations**, New York: The New Press.
- ADAY, Sean ve diğerleri (2012). **New Media and Conflict After The Arab Spring**, Washington: USIP Press.
- ADEBAHR, Cornelius (2014). **Easing EU Sanctions on Iran**, https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2014/06/Easing_EU_Sanctions_on_Iran.pdf (Erişim Tarihi: 05.08.2021).
- AFTANDILIAN, Gregory (2021). **Egyptian-Saudi Relations: Strategic Ties with Some Political Strains**, <https://arabcenterdc.org/resource/egyptian-saudi-relations-strategic-ties-with-some-political-strains/> (Erişim Tarihi: 04.10.2021).
- AHMADIAN, Hassan ve Mohseni, Payam (2019). ‘Iran’s Syria Strategy: the Evolution of Deterrence’, **International Affairs**, Cilt 95, Sayı 2, 341-364.
- AHMED, Mukhtar (2014). **Ancient Pakistan - An Archaeological History: Volume IV: Harappan Civilization - Theoretical and the Abstract**. Güney Carolina: CreateSpace Publishing.
- AHMED, Niaz (2019). ‘Yemeni Civil War: Causes, Consequences and Prospects’, **Jurnal Dinamika Pemerintahan**, Cilt 2, Sayı 2, 82-91.
- AHMED, Zahid Shahab ve Akbarzadeh, Shahram (2019). ‘Sectarianism and the Organisation of Islamic Cooperation (OIC)’, **Territory Politics Governance**, Cilt 9, Sayı 1, 1-18.
- AKBAŞ, Zafer ve Baş, Adem (2013). ‘İran’ın Nükleer Enerji Politikası ve Yansımaları’, **International Journal of History**, Cilt 5, Sayı 2, 21-44.
- ALAM, Amal (2015). **“Iranian Influence in Yemen: Tools, Reality, the Future”**, <http://fairforum.org/research/> (Erişim Tarihi: 07.06.2021).
- ALAM, Kamal (2018). **Saudi Arabia and Pakistan: Moving From the Personal to the Strategic Domain**, <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/saudi-arabia-and-pakistan-moving-personal-strategic-domain> (Erişim Tarihi: 15.10.2021).
- ALAM, Shah (2004). ‘Iran-Pakistan Relations: Political and Strategic Dimensions’, **Strategic Analysis**, Cilt 28, Sayı 4, 526-545.
- ALHASAN, Hasan Tarık (2011). ‘The Rol of Iran in the Failed Coup of 1981: The IFLB in Bahrain’, **The Middle East Journal**, Cilt 65, Sayı 4, 603-617.
- ALHUSSEİN, Eman (2019). ‘Saudi First: How Hyper-Nationalism is Transforming Saudi Arabia’, **ECFR Policy Brief**, Sayı 288, 1-19.

- AL-JABRI,, Maisa Mohammed Abdullah (2017). **Gulf Security: Peninsula Shield Force and Iran**, [https://www.researchgate.net/publication/316666885 Gulf Security Peninsula Shield Force and Iran](https://www.researchgate.net/publication/316666885_Gulf_Security_Peninsula_Shield_Force_and_Iran) (Erişim Tarihi: 12.05.2021).
- AL-JAMRI, Mansoor (2010). ‘Shia and The State in Bahrain: Integration and Tension’, **Alternative Politics**, Cilt 1, 1-24.
- ALJAZEERA (11 Aralık 2012). **HSBC to Pay \$1.9bn Money-laundering Fine**, <https://www.aljazeera.com/economy/2012/12/11/hsbc-to-pay-1-9bn-money-laundering-fine> (Erişim Tarihi: 06.08.2021).
- ALJAZEERA (16 Ağustos 2021). **How The World Reacted to Taliban Takeover of Kabul**, <https://www.aljazeera.com/news/2021/8/16/how-the-world-reacted-to-taliban-takeover-of-kabul> (Erişim Tarihi 17.08.2021).
- ALJAZEERA (2006). **Mubarak’s Shia Remarks Stir Anger**, <https://www.aljazeera.com/news/2006/4/10/mubaraks-shia-remarks-stir-anger> (Erişim Tarihi: 09.08.2021).
- ALJAZEERA (4 Aralık 2017). **Yemen’s Houthi: Ali Abdullah Saleh Killed for ‘Treason’**, <https://www.aljazeera.com/news/2017/12/4/yemens-houthi-ali-abdullah-saleh-killed-for-treason> (Erişim Tarihi: 13.10.2021).
- AL-KHAWAGA, Maryam (2014). ‘Crackdown: The Harsh Realities of Nonviolent Protests in The Bahraini Civil Conflict’, **Journal of International Affairs**, Cilt 68, Sayı 1, 189-200.
- AL-MAWALI, Nasser (2015). ‘Intra-Gulf Cooperation Council: Saudi Arabia Effect’, **Journal of Economic Integration**, Cilt 30, Sayı 3, 532-552.
- AL-MUJAHED, Ali (2015). **Egypt Poised to Join Saudi Assault on Yemen Rebels**, https://www.washingtonpost.com/world/saudi-arabia-targets-strategic-areas-around-yemen-in-heavy-bombardment/2015/03/26/4e455830-d343-11e4-8b1e-274d670aa9c9_story.html (Erişim Tarihi: 12.10.2021).
- ALMUJAINI, Ahmed Abdullah (2021). **Gulf Cooperation Council (GCC) Security and Defense Challenges**, [https://www.researchgate.net/publication/348805660 Gulf Cooperation Council GCC Security and Defense Challenges#pff](https://www.researchgate.net/publication/348805660_Gulf_Cooperation_Council_GCC_Security_and_Defense_Challenges#pff) (Erişim Tarihi: 15.10.2021)
- AL-QADHI, Mohammad Hassan (2017). **The Iranian Role in Yemen And Its Implications On The Regional Security**, <https://rasanah-iiis.org/english/wp-content/uploads/sites/2/2017/12/The-Iranian-Role-in-Yemen-and-its-Implications-on-the-Regional-Security-.pdf> (Erişim Tarihi: 07.06.2021).
- ALRIFAI, Oula (2021). ‘In the Service of Ideology: Iran’s Religious and Socioeconomic Activities in Syria’, **The Washington Institute for Near East Policy**. Policy Notes, Sayı 100.
- ALSULAIB, Faisal (2016). ‘Offensive Realism and Saudi Foreign Policy towards Iran’, **Konrad-Adenauer-Stiftung Policy Report**, Sayı 14.

- AMGAR, Samir (2012). 'The Muslim World League in Europe: An Islamic Organization to serve the Saudi Strategic Interests?', **Journal of Muslims in Europe**, Cilt 1, Sayı 2, 127-141.
- AMIRI, Reza Ekhtiari ve diğeri (2010). 'Iran's Economic Considerations after the War and its Role in Renewing of Iran-Saudi Diplomatic Relations', **Cross-Cultural Communication**, Cilt 6, Sayı 3, 45-54.
- AMUZGAR, Jahangir (1992). The Iranian Economy Befor and After the Revolution, **Middle East Journal**. Cilt 46, Sayı 3, 413-425.
- ANDERSEN, Lars Erslev (2012). **Bahrain and the Global Balance of Power After the Arab Spring**, https://www.files.ethz.ch/isn/146717/WP2012-10_%20Bahrain-global-power-balance-LEA_web.pdf (Erişim Tarihi: 12.05.2021).
- ANDERSEN, Lars Erslev ve Legranzi, Matteo (2013). 'The Gulf Cooperation Council (GCC) and international relations of the Gulf', **Journal of International Organization Studies**, Cilt 4, Sayı 1, 141-145.
- ANSARI, Ali ve Tabrizi, Aniseh Bassiri (2016). 'The View From Tehran', **Understanding Iran's Role in the Syrian Conflict**. Aniseh Bassiri ve Raffaello Pantucci (edt.). London: Royal United Services Institute, 5-9.
- ARAB NEWS (14 Mart 2021). **Quds Force Commander Admits Iran Supporting Houthi Attacks on Saudi Arabia**, <https://www.arabnews.com/node/1825091/middle-east> (Erişim Tarihi: 08.06.2021).
- ASKEROĞLU, Sabir (2020). **İran'ın Uluslararası Örgütler Politikası**, https://www.iramcenter.org/d_hbanaliz/YranYYn_Uluslararası_Y_Orgutler_Politikası.pdf (Erişim Tarihi: 01.09.2021).
- ATWATER, Gorson (2021). **Petroleum**, <https://www.britannica.com/science/petroleum> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- AUGELLI, Enrico ve Murphy, Craig (1993). 'Gramsci and International Relations: A General Perspective and Example from the Recent US Policy toward the Third World', **Gramsci, Historical Materialism and International Relations**, Stephen Gill (edt.), New York: Cambridge University Press, 127-147.
- BADAWI, Tamer ve al-Sayyad, Osama (2019). **Mismatched Expectations: Iran and the Muslim Brotherhood After the Arab Uprisings**, https://carnegieendowment.org/files/3-13_Badawi_and_Sayyad_Iran.pdf (Erişim Tarihi: 27.05.2021).
- BAĞ, Mustafa (2020). **İran Devrim Muhafızları Ordusu Ne Kadar Güçlü, Faaliyetleri Neler?**, <https://tr.euronews.com/2020/01/07/abd-nin-teror-orgutleri-listesine-aldigi-iran-devrim-muhafizlari-ordusu-nedir> (Erişim Tarihi: 30.03.2021).

- BAKR, Kinda (2020). **Saudi Arabia - India: Strategic Partnership**, <https://www.grc.net/single-commentry/31> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- BAPAT, Navin ve diğerleri (2007). 'Perfect Allies? The Case of Iraq and Al Qaeda', **International Studies Perspectives**, Cilt 8, Sayı 3, 272-286.
- BARETT, Roby (2015). **Saudi Arabia's Return to Traditional Yemen Policy**, <https://www.mei.edu/publications/saudi-arabias-return-traditional-yemen-policy> (Erişim Tarihi: 13.10.2021).
- BASSAM, Laila ve Perry, Tom (2015). **How Iranian General Plotted Out Syrian Assault in Moscow**, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-soleimaniinsigh-idUSKCN0S02BV20151006> (Erişim Tarihi: 06.06.221).
- BASSEDAS, Pol Morillas (2009). 'Hezbollah's Identities and their Relevance for Cultural and Religious IR', **ICIP Working Papers**, Sayı 4.
- BATMANGHELIDJ, Esfandyar (2021). **The Capture of Kabul: What the Taliban Takeover Will Mean for Iran's Economy**, <https://ecfr.eu/article/the-capture-of-kabul-what-the-taliban-takeover-will-mean-for-irans-economy/> (Erişim Tarihi: 11.08.2021).
- BATTIR, Orhan ve Ateş, Davut (2013). 'Türkiye Bölgesel Hegemonya Arayışında Mı?', **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 29, 31-44.
- BAUMANN, Hannes (2017). **Lebanon's Economic Dependence on Saudi Arabia is Dangerous**, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/12/07/hariri-is-back-as-lebanons-prime-minister-heres-how-saudi-economic-influence-still-shapes-lebanese-politics/> (Erişim Tarihi: 02.10.2021).
- BAYRAM, Aydın (2014). 'The Rise of Wahhabi Sectarianism and Its Impact in Saudi Arabia', **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı 42, 246-261.
- BBC (1 Temmuz 2014). **BNP Paribas to Pay \$9bn to Settle Sanctions Violations**, <https://www.bbc.com/news/business-28099694> (Erşim Tarihi: 06.08.2021).
- BBC (18 Şubat 2011). **Egypt Allows Iranian Warships 'Can Use Suez Canal'**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-12493614> (Erişim Tarihi: 28.05.2021).
- BBC (21 Nisan 2011). **Syria Protests: Bashar al-Assad Lifts Emergency Law**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-13161329> (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- BBC (22 Ekim 2011). **Syria Crisis: Iran's Ahmadinejad Criticises Killings**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-15416410> (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- BBC (27 Eylül 2019). **Saudi Arabia to Open up to Foreign Tourists with New Visas**, <https://www.bbc.com/news/business-49848068> (14.10.2021)

- BBC (30 Eylül 2015). **Yemen Conflict: Iranian Boat 'Carrying Weapons' Seized**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-34401246> (Erişim Tarihi: 08.06.2021).
- BBC (4 Temmuz 2013). **World Reaction to the Ousting of Egypt's Mohammed Morsi**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-23175379> (Erişim Tarihi: 28.05.2021).
- BBC (5 Nisan 2017). **Syria Chemical 'Attack': Russia Faces Fury at UN Security Council**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-39500319> (Erişim Tarihi: 06.06.2021).
- BBC (9 Ekim 2021). **Iran Sanctions: US Moves to Isolate 'Major' Banks**, <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-54476894> (Erişim Tarihi: 05.08.2021).
- BEESON, Mark (2017). **Hegemony**. <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199756223/obo-9780199756223-0101.xml?rskey=1KzK1f&result=4&q=hegemony#firstMatch> (Erişim Tarihi: 04.10.2020)
- BELL, Kevin (2016). 'The First Islamic State: A Look Back at the Islamic Emirate of Kuntar', **Combating Terrorism Center**, Cilt 9, Sayı 2, 9-14.
- BERLIN, Donald (2004). 'India-Iran Relations: A Deepening Entente', **Asia-Pacific Center for Security Studies Report**, Rapor No: 17.
- BERZAGAR, Kayhan (2008). Iran and The Shiite Crescent: Myths and Realities, **Brown Journal of World Affairs**. Cilt 15, Sayı 1, 87-99.
- BIELER, Andreas ve Morton, Adam (2004). 'A Critical Theory Route to Hegemony, World Order and Historical Change: neo-Gramscian Perspectives in International Relations', **Capital & Class**, Cilt 28, Sayı 1, 85-113.
- BILGRAMI, Mohammad Pervez (2021). **Army to Protect Pakistan's Troubled Ties with Saudi Arabia**. <https://politicstoday.org/army-to-protect-pakistans-troubled-ties-with-saudi-arabia/> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- BINA, Cyrus (2017). 'Iran's Oil, The Theory of Rent, and The Long Shadow of History: A Caveat on Oil Contracts in The Islamic Republic', **Éditions de la Sorbonne**, Cilt 1, 63-90.
- BLACK, Ian ve Smith, David (2016). **Obama Faces Friction in Saudi Arabia Over 9/11 Bill and Iran Relationship**, <https://www.theguardian.com/us-news/2016/apr/20/barack-obama-saudi-arabia-trip-9-11-terrorist-attacks> (Erişim Tarihi: 13.10.2021).
- BLANFORD, Nicholas (2017). 'Hezbollah's Evolution from Lebanese Militia to Regional Player', **Middle East Institute Counterterrorism Series**, Sayı 4.
- BLANGA, Yehuda (2017). 'Saudi Arabia's Motives in the Syrian Civil War', **Middle East Policy**. Cilt 24, Sayı 4, 45-62.

- BOOTHMAN, Derek (2008). 'The Sources for Gramsci's Concept of Hegemony', **Rethinking Marxism**, Cilt 20, Sayı 2, 201-215.
- BORSZIK, Oliver (2014). 'International Sanctions Against Iran Under President Ahmadinejad: Explaining Regime Persistence', **GIGA Working Paper**, Sayı 260.
- BREW, Gregory (2016). **The Oil of Iran: Past and Present in Perspective**, <https://www.e-ir.info/2016/01/19/the-oil-of-iran-past-and-present-in-perspective/> (Erişim Tarihi: 01.08.2021).
- BREW, Gregory (2019). 'The Collapse Narrative: the United States, Mohammed Mossadegh, and the Coup Decision of 1953', **Texas National Security Review**, Cilt 2, Sayı 4, 38-59.
- BRIGHENTI, Andrea Mubi (2016). **Antonio Gramsci's Theory of the Civil Society**, New York: Springer VS.
- BROWERS, Michaelle (2007). 'Origins and Architects of Yemen's Joint Meeting Parties', **International Journal of Middle East Studies**. Cilt 39, Sayı 4, 565-586.
- BURNHAM, Peter (1991). 'Neo-Gramscian Hegemony and the International Order', **Capital & Class**, Cilt 15, Sayı 3, 73-92.
- BURROWES, Robert ve Kasper, Catherine M. (2007). 'The Salih Regime and the Need for a Credible Opposition', **Middle East Journal**, Cilt 61, Sayı 2, 263-280.
- CAPPELEN, Adne ve Choudhury, Robin (2000). 'The Future of the Saudi Arabian Economy: Possible Effects on the World Oil Market', **Statistisk Sentralbyrå Reports**, Rapor No: 7.
- Carroll, William (2006). 'Hegemony, Counter-hegemony, Anti-hegemony', **Socialist Studies/Études Socialistes**, Cilt 2, Sayı 2, 9-43.
- CERIOLO, Luiza Gimenez (2018). 'Roles and International Behaviour: Saudi-Iranian Rivalry in Bahrain's and Yemen's Arab Spring', **Contexto Internacional**. Cilt 40, Sayı 2, 295-316.
- CERIOLO, Luíza Gimenez (2018). Roles and International Behaviour: Saudi-Iranian Rivalry in Bahrain's and Yemen's Arab Spring, **Contexto Internacional**, Cilt 40, Sayı 2, 295-317.
- CHAMIE, Joseph (1976). 'The Lebanese Civil War: An Investigation Into The Causes', **World Affairs**, Cilt 139, Sayı 3, 171-188.
- CHULOV, Martin (2016). **Amid Syrian Chaos, Iran's Game Plan Emerges: A Path to The Mediterranean**, <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/08/iran-iraq-syria-isis-land-corridor> (Erişim Tarihi: 11.05.2021).
- CHULOV, Martin (2017). **Iran Repopulates Syria with Shia Muslims to Help Tighten Regime's Control**

- <https://www.theguardian.com/world/2017/jan/13/irans-syria-project-pushing-population-shifts-to-increase-influence> (Erişim Tarihi: 16.05.2021).
- CLAWSON, Patrick (1998). **U.S. Sanctions on Iran: What Has Been Achieved and at What Cost?**, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/us-sanctions-iran-what-has-been-achieved-and-what-cost> (Erişim Tarihi: 01.08.2021).
- CLAWSON, Patrick (2010). **U.S. Sanctions**, <https://iranprimer.usip.org/resource/us-sanctions> (Erişim Tarihi: 05.08.2021)
- CLAWSON, Patrick. (1981). 'Iran's Economy: Between Crisis and Collapse', **MERIP Reports**, Sayı 98, 11-15.
- CNN (28 Mart 2002). **Arab Summit Adopts Saudi Peace Initiative**, <https://edition.cnn.com/2002/WORLD/meast/03/28/arab.league/> (Erişim Tarihi: 12.10.2021).
- CORDESMAN, Anthony (2007). 'Iran's Revolutionary Guards, the Al Quds Force, and Other Intelligence and Paramilitary Forces', **Center for Strategic and International Studies**.
- CORDESMAN, Anthony H. (2018). 'Military Spending: The Other Side of Saudi Security', **Center For Strategic & International Studies Rapor**, Rapor No: 5.
- CORDESMAN, Anthony H. ve Obaid, Nawaf (2005). **National Security in Saudi Arabia: Threats, Responses, and Challenges**, Westport: Praeger Security International.
- CORDESMAN, Anthony ve diğerleri (2013). **U.S. and Iranian Strategic Competition**, Washington D.C: Center for Strategic and International Studies.
- CORDESMAN, Anthony ve Gold, Bryan (2014). **The Gulf Military Balance Volume 2: The Missile and Nuclear Dimensions**. Washington: CSIS.
- COSTANZA, William (2012). 'Hizballah and Its Mission in Latin America. Studies in Conflict and Terrorism', *Cilt 35, Sayı 3*, 193-210.
- COX, Robert Warburton (1981). 'Social Forces, States and World Orders: Beyond International Relations Theory', **Millennium: Journal of International Studies**, *Cilt 10, Sayı 2*, 126-155.
- COX, Robert Warburton (1993). 'Gramsci, Hegemony and International Relations: An Essay in Method', **Gramsci, Historical Materialism and International Relations**, Stephen Gill (edt.), Cambridge: Cambridge Press, 49-68.
- CSIS (2018). **Hezbollah's Missiles and Rockets**, <https://www.csis.org/analysis/hezbollahs-missiles-and-rockets> (Erişim Tarihi: 16.05.2021).
- CTID (2013). **The First Battle for al Qusayr, Syria. Threats Integration Team Threat Report**, https://community.apan.org/cfs-file/_key/docpreview-s/00-

- [00-02-43-32/First-Battle-for-al-Qusayr-TR_5F00_June13.pdf](#) (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- DALDAL, Asli (2014). 'Power and Ideology in Michel Foucault and Antonio Gramsci: A Comparative Analysis', **Review of History and Political Science**, Cilt 2, Sayı 2, 149-167.
- DANIELSEN, Albert L. (2020). **OPEC: Multinational Organization**, <https://www.britannica.com/topic/OPEC> (Erişim Tarihi: 03.09.2021).
- DARAGAHİ, Borzou (2018). **How Iran Can Evade Sanctions This Time**, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/05/iran-sanctions-trump-nuclear-turkey/560819/> (Erişim Tarihi: 05.08.2021).
- DAVID, Albright ve Burkhard, Sarah (2020). 'Iranian Breakout Estimates and Enriched Uranium Stocks', **Institute for Science and International Security Report**.
- DAWISHA, Adeed (1983). Saudi Arabia and the Arab-Israeli Conflict: The Ups and Downs of Pragmatic Moderation, **International Journal**, Cilt 38, Sayı 4, 674-689.
- DEHEGHAN, Mohammad Shariati (2011). **نگیرد قرار سوریه مردم مقابل ایران**, <http://www.irdiplomacy.ir/fa/page/12075/نگیرد+قرار+سوریه+مردم+مقابل+ایران> (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- DEHGHANPİSHEH, Babak ve Graff, Peter (2018). **Trump Says Firms Doing Business in Iran to be Barred from U.S. as Sanctions Hit**, <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-idUSKBN1KS13I> (Erişim Tarihi: 05.08.2021).
- DEL MİÑO, Paloma González ve Martínez, David Hernández (2019). The Salman Doctrine in Saudi Arabia's Forgeing Policy: Objectives and The Use of Military Forces, **Journal of Strategy & International Relations**, Cilt 8, No: 16, 106-128.
- DEPARTMENT OF THE TREASURY (2011). **Financial Crimes Enforcement Networ**, https://www.fincen.gov/sites/default/files/201910/Iran%20311%20Final%20Rule_20191025_508.pdf (Erişim Tarihi: 05.08.2021)
- DEUTSCH, Karl (1964). 'External Involvement in Internal War', **Internal War: Problems and Approaches**, Harry Eckstein (edt.), West Port: Praeger, 100-110.
- DEVORE, Marc. (2012). 'Exploring the Iran-Hezbollah Relationship: A Case Study of How State Sponsorship Affects Terrorist Group Decision-Making', **Perspectives on Terrorism**, Cilt 6, Sayı 4-5, 85-107.
- DIRZAUSKAİTE, Goda ve Ilinca, Cristinel (2017). **Understanding "Hegemony" in International Relations Theories**. Master Thesis. Aalborg University.
- DOSTER, Barış (2012). 'Bir Bölgesel Güç Olarak İran'ın Ortadoğu Politikası, **Ortadoğu Analiz Dergisi**, Cilt 4, Sayı 44, 44-51.

- DUCLOS, Michel (2019). **Russia and Iran in Syria— a Random Partnership or an Enduring Alliance?**, https://www.atlanticcouncil.org/wp-content/uploads/2019/06/Russia_and_Iran_in_Syria_a_Random_Partnership_or_an_Enduring_Alliance.pdf (Erişim Tarihi: 06.06.2021).
- DURAL, Ahmed Baran (2007). ‘A. Gramsci Düşüncesinde Tarihsel Blok/Hegemonya/Aydınlar ve Bunalım Süreçleri Kavramları’, **Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 9, Sayı 2, 55-68.
- DURDU, Mustafa Deniz (2018). **Antonio Gramsci’nin Integral Devlet Konsepti**, Siyasi İlimler Türk Derneği XVI. Lisansüstü Konferansı, 74-76.
- DURST, David (2005). ‘Hegel’s Conception of the Ethical and Gramsci’s Notion of Hegemony’, **Contemporary Political Theory**, Cilt 4, Sayı 2, 175-191.
- EAVIS, Peter (5 Kasım 2018). **Important European Financial Firm Bows to Trump’s Iran Sanctions**, <https://www.nytimes.com/2018/11/05/business/dealbook/swift-iran-sanctions.html> (Erişim Tarihi: 05.08.2021).
- EISENLOHR, Roschanack Shaery (2007). ‘Postrevolutionary Iran and Shi’i Lebanon: Contested Histories of Shi’i Transnationalism’ **International Journal of Middle East Studies**. Cilt 39, Sayı 2, 271-289.
- ELHAN, Nail (2019). **Hizbullah-İran İlişkileri. İran Araştırmaları Merkezi**, https://www.iramcenter.org/d_hbanaliz/hizbullah-iran-iliskileri.pdf (Erişim Tarihi: 15.05.2021).
- EL-KHAZEN, İbrahim (16 Ağustos 2021). **Saudi Arabia Stands by Choices of Afghans After Taliban Takeover**, <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/saudi-arabia-stands-by-choices-of-afghans-after-taliban-takeover/2337272> (Erişim Tarihi: 15.10.2021).
- EL-SALHY, Suadad (19 Haziran 2013). **Iraqi Shi’ites Flock to Assad's Side as Sectarian Split Widens**, <https://www.reuters.com/article/us-iraq-syria-militants/iraqi-shiites-flock-to-assads-side-as-sectarian-split-widensidUSBRE95I0ZA20130619> (Erişim Tarihi: 06.06.2021).
- ERDBRINK, Thomas ve Krauss, Clifford (4 Temmuz 2012). **Oil Backed Up, Iranians Put It on Idled Ships**, <https://www.nytimes.com/2012/07/05/world/middleeast/oil-embargo-leads-iran-to-disguise-tankers.html> (Erişim Tarihi: 01.08.2021)
- EUROPEAN PARLIAMENT (2015). **Joint Comprehensive Plan of Action**, <https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/122460/full-text-of-the-iran-nuclear-deal.pdf> (Erişim Tarihi: 09.05.201).
- EZZATI, Morteza ve Mehrabadı, Afseneh Kazemi (2017). ‘The Effect of Economic Sanctions from the Banking Channels (Monetary) On the Industrial Production of Iran’, **International Journal of Economic Perspectives**, Cilt 11, Sayı 3, 801-809.

- FALCOM (2021). **Saudi Economy 2021 Focus on Path to Recovery Post Covid-19**, <https://argaamplus.s3.amazonaws.com/0f913393-5277-4033-ab25-edal75217dec.pdf> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- FARZAM, Rahimullah, Türkoğlu, Ahmad Jawid ve Sarı, İsmail (2016). **İran'ın Afgan Lejyonerleri Fatimiyyun Tugayi**, https://www.researchgate.net/publication/344557252_Iran'in_Afgan_Lejyonerleri_Fatimiyyun_Tugayi (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- FAS, **Shahab-3/ Zelzal-3**, <https://fas.org/nuke/guide/iran/missile/shahab-3.htm> (Erişim Tarihi: 18.04.2021).
- FEIERSTEİN, Gerald (2019). 'Yemen: The 60-Year War', **Middle East Institute Policy Paper**, Sayı 2.
- FEIERSTEİN, Gerald M. (2019). 'Yemen: The 60- Year War', **Middle East Institute Policy Paper**, Sayı 2.
- FEMIA, Joseph (1981). **Gramsci's Political Thought**. Oxford: Oxford University Press.
- FLAMES, Daniel (2007). 'Conceptualising Regional Power in International Relations: Lessons from the South African Case', **SSRN Electronic Journal**, 1-59.
- FONTANA, Benedetto (1993). **Hegemony and Power: On the Relation Between Gramsci and Machiavelli**. Minnesota: University of Minnesota Press.
- FRANKEL, Rafael (2012). 'Keeping Hamas and Hezbollah Out of a War with Iran', **The Washington Quarterly**, Cilt 35, Sayı 4, 53-65.
- FURTIG, Henner (2014). 'Afghanistan in the Foreign Policies of Middle Eastern Countries', **Asia Regional Security**, Cilt 38, Sayı 4, 541-564.
- FÜRTIG, Henner (2013). 'Iran and the Arab Spring: Between Expectations and Disillusion', **German Institute of Global and Area Studies Working Papers**, Sayı 241.
- GALBRAITH, Jean (2019). 'The State Department Designates Iran's Islamic Revolutionary Guards Corps as a Foreign Terrorist Organization', **American Journal of International Law**, Cilt 113, Sayı 3, 609-613.
- GENERAL AUTHORITY FOR MILITARY INDUSTRIES (2020). **Developing the Kingdom's Military Industries Sector**, <https://www.gami.gov.sa/en> (Erişim Tarihi: 21.09.2021).
- GENGLER, Justin (2011). **How Radical are Bahrain's Shia?**, <https://www.foreignaffairs.com/articles/bahrain/2011-05-15/how-radical-are-bahrains-shia> (Erişim Tarihi: 12.05.2021)
- GERAMI, Nima ve Goldschmidt, Pierre (2009). 'The International Atomic Energy Agency's Decision to Find Iran in Non-Compliance', **2002–2006. Center for the Study of Weapons of Mass Destruction Case Study 6**.

- GHADBIAN, Najib (2001). The New Asad: Dynamics of Continuity and Change in Syria, **Middle East Journal**, Cilt 55, Sayı 4, 624-641.
- GIBSON, Dunn (2008). **Iranian “U-Turn” Transfers Now Prohibited**, <https://www.gibsondunn.com/iranian-u-turn-transfers-now-prohibited/> (Erişim Tarihi: 05.08.2021).
- GILL, Stephen (1983). ‘Theorizing the Interregnum: The Double Movements and Global Politics in the 1990s’, **International Political Economy. Understanding Global Disorder**, Hettne, Björn (edt.), London & New Jersey: Zed, 65-99.
- GILL, Stephen (1986). ‘Hegemony, Consensus and Trilateralism’, *Review of International Studies*, Cilt 12, Sayı 3, 205-222.
- GILL, Stephen Robert ve Law, David (1989). ‘Global Hegemony and the Structural of Capital’, *International Studies Quarterly*, Cilt 33, Sayı 4, 475-499.
- GILL, Stephen. (1993). ‘Epistemology, Ontology and the “Italian School”. İçinde **Gramsci, Historical Materialism and International Relations**, (edt.) Stephen Gill, Cambridge: Cambridge University Press, 21–48.
- GILPIN, Robert (1981). **War and Change in World Politics**, Cambridge: Cambridge University Pres.
- GILPIN, Stephen Robert (1988). ‘The Theory of Hegemonic War’, **The Journal of Interdisciplinary History**, Cilt 18, Sayı 4, 591-613.
- GLOBAL FIREPOWER (2021). **2021 Military Strength Ranking**, <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php> (Erişim Tarihi: 26.03.2021).
- GOODARZI, Jubin (2013). ‘Iran and Syria at the Crossroads: The Fall of the Tehran-Damascus Axis?’, **Wilson Center**, Sayı 35.
- GOODARZI, Jubin (2013). ‘Syria and Iran: Alliance Cooperation in a Changing Regional Environment’, **Ortadoğu Etütleri**, Cilt 4, Sayı 2, 31-54.
- GRAJEWSKI, Nicole (2021). **Iranian Membership in the Shanghai Cooperation Organization: Motivations and Implications**, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/iranian-membership-shanghai-cooperation-organization-motivations-and-implications> (Erişim Tarihi: 16.09.2021).
- GRAMSCI, Antonio (1971). **Prison Notebooks. Çeviri ve Edt. Ouentin Hoare ve Geoffrey Nowell Smith**. London: Lawrence & Wishart.
- GRAMSCI, Antonio (1971). **Selections From The Prison Notebooks of Antonio Gramsci**, Couentin Hoare ve Geoffrey Smith (çev. ve edt.). London: ElecBook.
- GRAMSCI, Antonio (1986). **Hapishane Defterleri Seçmeler**, Adnan Cemgil (çev.), İstanbul: Belge Yayınları.

- GUPTA, Radhika (2014). 'Experiments with Khomeini's Revolution in Kargil: Contemporary Shi'a networks between India and West Asia', **Modern Asian Studies**. Cilt 48. Sayı 2. 370-398.
- GUZANSKY, Yoel ve Valensi, Carmit (2021). 'Saudi Arabia and Syria: Calculating a New Root', **INSS Insight**, Sayı 1494, 1-5.
- GUZANSKY, Yoel. (2014). 'Immortal Monarchies? Saudi Arabia, the Gulf States, and the Arab Spring', **Strategic Assessment**, Cilt 17, Sayı 2, 43-52.
- GÜLER, Burak (2019). **Antonio Gramsci'de Hegemonya Kavramı ve Günümüz Siyaset Felsefesine Etkisi**, Yüksek Lisans Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- HABİBİ, Nadir (2018). 'The Iranian Economy Two Years after the Nuclear Agreement' Middle East Brief, Sayı 15,
- HAFEZİ, Parisa (2018). **Iran's Supreme Leader Says Western Attack on Syria a Crime**, <https://www.reuters.com/article/us-mideast-crisis-syria-iran-guards-idUSKBN1HL0DO> (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- HAIDER, Zeeshan (2010). **Pakistan, Iran Sign Deal on Natural Gas Pipeline**, <https://www.reuters.com/article/us-pakistan-iran-idUSTRE62G12C20100317> (Erişim Tarihi: 18.08.2021).
- HAMANEY, Ali (2011). **داده فتنه گردانان صحنه به که پیغامی**, <https://farsi.khamenei.ir/others-note%3fid%3d17882> (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- HARRISON, Emma Graham (2012). **Saudi Arabia Funding \$100m Kabul Mosque and Education Centre**, <https://www.theguardian.com/world/2012/nov/02/saudi-arabia-funding-kabul-mosque> (Erişim Tarihi: 15.10.2021).
- HAUG, Wolfgang Fritz (2000). 'Gramsci's "Philosophy of Praxis"', **Socialism and Democracy**, Cilt 14, Sayı 1, 1-24.
- HEARST, David (2013). **Why Saudi Arabia is Taking a Risk by Backing the Egyptian Coup**, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2013/aug/20/saudi-arabia-coup-egypt> (Erişim Tarihi: 11.10.2021).
- HERAS, Nicholas (2013). 'The Counter-Insurgency Role of Syria's "Popular Committees"', **Terrorism Monitor**, Cilt 11, Sayı 9, 8-18.
- HINDUSTAN TIMES (4 Ocak 2021). **Kashmiri Shias Protest, Section of Community Condemns Soleimani Killing**. <https://www.hindustantimes.com/india-news/kashmiri-shias-protest-section-of-community-condemns-soleimani-killing/story-> (Erişim Tarihi: 25.08.2021).
- HINNEBUSCH, Raymond (2007). 'The American Invasion of Iraq: Causes and Consequences', **Journal of International Affairs**. Cilt 12, Sayı 1, 9-27.

- HIRSCHFELD, Yizhar (2014). 'The Odd Couple: Ba'athist Syria and Khomeini's Iran', **Syria Under Assad Domestic Constraints and Regional Risks**, Moshe Maoz ve Avner Yaniv (edt.). New York: Routledge, 105-124.
- HOARE, George ve Sperber, Nathan (2015). **An Introduction to Antonio Gramsci His Life, Thought and Legacy**. London: Bloomsbury Academic.
- HOURANI, Guita (2010). **Lebanese Migration to the Gulf (1950-2009)**. <https://www.mei.edu/publications/lebanese-migration-gulf-1950-2009> (Erişim Tarihi: 02.10.2021).
- HUANG, Xiaoning (2016). 'The Iranian Nuclear Issue and Regional Security: Dilemmas, Responses and The Future', **Department of Political Affairs: Middle East and West Asia Division**.
- HUSSAIN, Zakir (2014). 'India-Saudi Arabia Policy Engagements: Some Suggestions', **ICWA Policy Brief**, Sayı 5.
- IANCHOVICHINA, Elena, ve Devarajan, Shantayanan ve Lakatos, Csilla (2016). 'Lifting Economic Sanctions on Iran Global Effects and Strategic Responses', **Policy Research Working Paper**. Sayı 7549.
- IKENBERRY, Gilford John ve Kupchan, Charles (1990). 'Socialization and Hegemonic Power', **International Organization**, Cilt 44, Sayı 3, 283-315.
- IKENBERRY, Gilford John ve Nexon, H. Daniel (2019). 'Hegemony Studies 3.0: The Dynamics of Hegemonic Orders', **Security Studies**, Cilt 28, Sayı 3, 395-421.
- INBAR, Efraim ve Ningthoujam, Alvite Singh (2012). 'Indo-Israeli Defense Cooperation in the Twenty-First Century', **Mideast Security and Policy Studies**, Sayı 93. 1-24.
- INTERNATIONAL INSTITUTE FOR COUNTER- TERRORISM (1988). **The Hizballah Program an Open Letter**, <https://www.ict.org.il/UserFiles/The%20Hizballah%20Program%20-%20An%20Open%20Letter.pdf> (Erişim Tarihi: 15.05.2021).
- IRAINAN STUDENTS NEWS AGENCY (2016). داعش /ایمپیرده ای رزمنده سوریه به ما ,سوریه نه است شده تشکیل ایران برای <https://bit.ly/34R7FIS> (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- IRAN PRESS (2021). **Sejjil Ballistic Missile, a Symbol of Iran's Long-range, Accurate Missile Capability**, <https://iranpress.com/content/32749/sejjil-ballistic-missile-symbol-iran-long-range-accurate-missile-capability> (Erişim Tarihi: 23.04.2021).
- JAKES, Lara (18 Mayıs 2021). **Iran's Oil Exports Rise as U.S. Looks to Rejoin Nuclear Accord**, <https://www.nytimes.com/2021/05/18/us/politics/iran-oil-exports-nuclear-accord.html> (Erişim Tarihi: 01.08.2021).

- JARZĄBEK, Jaroslaw (2017). 'All The Money Can Buy: The Saudi Arabian Armed Forces', **Polskie Towarzystwo Studiów Międzynarodowych**, Cilt 25, Sayı 4, 159-174.
- JOHNSON, Casey Garret (2018). 'The Political Deal with Hezb-e Islami: What It Means for Talks with the Taliban and Peace in Afghanistan', **Peaceworks Report**, Sayı 139.
- JONES, Marc Owen (2019). 'A Political History of Bahrain', **The Middle East and North Africa** 2019, Londra: Roudledge.
- JONES, Seth (2019). **War by Proxy: Iran's Growing Footprint in the Middle East**, https://csis-website-prod.s3.amazonaws.com/s3fs-public/publication/190312_IranProxyWar_FINAL.pdf (Erişim Tarihi: 09.05.2021).
- JUNEAU, Thomas (2016). 'Iran's Policy Towards the Houthis in Yemen: A Limited Return on a Modest Investment', **International Affairs**, Cilt 92. Sayı 3. 647-663
- KAJJO, Sirwan (2020). **Who Are Syria's National Defense Forces?**, <https://www.voanews.com/extremism-watch/who-are-syrias-national-defense-forces> (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- KALABALIK, Aydoğan (2019). **Mısır-İran İlişkilerinde Yakınlaşma İşaretleri**, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/misir-iran-iliskilerinde-yakinlasma-isaretleri-1400181> (Erişim Tarihi: 29.05.2021).
- KALIBAF, MUHAMMED Bakır (2021). **گذشته شب‌نیمه ۰۰:۴۰ ساعت در می‌کنم اعلام افتخار با** با اورانیوم محصول به توانستند ایرانی و خدا باور جوان دانشمندان، (ع)الشهدا سید زیارتی شب و در ملت گویم؛ اراده‌می تبریک اسلامی ایران شجاع مردم رابه موفقیت این .یابند دست درصد ۶۰ غنای کرد خواهد راخنتی ای توطئه و هر است [#معجزه‌آفرین](https://twitter.com/mb_ghalibaf/status/1382963657479446530) ایران https://twitter.com/mb_ghalibaf/status/1382963657479446530 (Erişim Tarihi: 09.05.2021).
- KAMAL, Abdol Moghet Bani ve Ra'ees, Wahabuddin (2018). 'Iran's Aid Diplomacy in Afghanistan: The Role of Imam Khomeini Relief Committee', **Sage Journals**, Cilt 5, Sayı 4, 308-326.
- KAMRAN, Sehar (2013). 'Pakistan and the Gulf Region: Historical Perspective and Future Trends', **Centre for Pakistan and Gulf Studies**.
- KARAKIR, İrem Aşkar (2018). 'Ongoing Conflict in Yemen: A Proxy War?', **TESAM Akademi Dergisi**, Cilt 5, Sayı 2, 121-149.
- KAROLAK, Magdalena (2013). 'Social Media and the Arab Spring: Searching for Emerging Identities in the Arab Gulf', **St Antony's International Review**, Cilt 9, Sayı 1, 168-184.
- KARPOVA, Anna Yu ve Meshcheryakova, Natalya ve Chudinova Aliona (2016). 'The Political Role of Intellectuals', **SHS Web of Conferences**. Sayı 28.

- KASSA, Kebede (2011). **Iran's Nuclear Program**. Diplomatic Academy of Vienna, https://www.researchgate.net/publication/277698075_Iran's_Nuclear_Program (Erişim Tarihi: 09.05.2021)
- KASSIS, Maria Rita (2010). 'Justice or Peace? The Hariri Assassination and the Special Tribunal for Lebanon', **Perspectives on Terrorism**, Cilt 4, Sayı 6, 3-14.
- KATZ, Brian (2018). **Axis Rising: Iran's Evolving Regional Strategy & Non-State Partnerships in the Middle East**, <https://www.csis.org/analysis/axis-rising-irans-evolving-regional-strategy-and-non-state-partnerships-middle-east> (Erişim Tarihi: 11.05.2021).
- KATZMAN, Kenneth (2021). 'Iran Sanctions', **Congressional Research Service Report**, Rapor No: RS20871.
- KATZMAN, Kenneth (2021). 'Iran's Foreign and Defense Policies', **Congressional Research Service Report**, Rapor No: R44017.
- KEBBI, Julie (2021). **Lebanon–Saudi Arabia: The Story of a Family Rupture**. <https://today.lorientlejour.com/article/1262053/lebanon-saudi-arabia-the-story-of-a-family-rupture.html> (Erişim Tarihi: 02.10.2021).
- KECHICHIAN, Joseph A. (1985). The Gulf Cooperation Council: Search for Security, **Third World Quarterly**. Cilt 7, Sayı 4, 853-881.
- KEMP, John (2016). **Saudi Arabia Will Struggle to Kick Its Addiction to Oil: Kemp**, <https://www.reuters.com/article/saudi-reform-kemp-idUSL5N17U5BX> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- KENNEDY, Paul (1987). **The Rise and Fall of the Great Powers**, New York: Random House.
- KENNER, David (2018). **The Secret to Hezbollah's Electoral Success**, <https://www.theatlantic.com/international/archive/2018/05/lebanon-election-hezbollah-sunni-shia/559772/> (Erişim Tarihi: 17.05.2021)
- KEOHANE, Robert (1984). **After Hegemony Cooperation and Discord in the World Political Economy**. New Jersey: Princeton University Press.
- KERR, Paul (2020). 'Iran's Nuclear Program: Tehran's Compliance with International Obligations', **Congressional Research Service Washington United States**.
- KHALAJI, Mehdi (2009). **Egypt's Muslim Brotherhood and Iran**, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/egypts-muslim-brotherhood-and-iran> (Erişim Tarihi: 27.05.2021).
- KHAMENEI IR (2017). **General Soleimani Congratulates Ayatollah Khamenei and Muslims on ISIS Termination**, <https://english.khamenei.ir/news/5283/Gen-Soleimani-congratulates-Ayatollah-Khamenei-and-Muslims-on> (Erişim Tarihi: 06.06.2021).

- KHAN, Akbar ve Zhaoying, Han (2020). 'Iran-Hezbollah Alliance Reconsidered: What Contributes to the Survival of State-Proxy Alliance?', **Journal of Asian Security and International Affairs**, Cilt 7, Sayı 1, 101-123.
- KHEDERY, Ali (2015). 'Iraq in Pieces Breaking Up to Stay Together', **Foreign Affairs**. Cilt 94, Sayı 6, 33-41.
- KHNOSHNOOD, Ardavan (2020). 'The Role of the Qods Force in the Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran', **Central European Journal of International and Security Studies**, Cilt 14, Sayı 3, 4-33.
- KNIGHTS, Michael (2016). **Iranian EFPs in the Gulf: An Emerging Strategic Risk**, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/iranian-efps-gulf-emerging-strategic-risk> (Erişim Tarihi: 12.05.2021).
- KOEPKE, Bruce (2013). 'Iran's Policy on Afghanistan The Evolution of Strategic Pragmatism', **SIPRI Report**, Sayı 11.
- KONRAD, Anne (2012). **Theorizing Realist and Gramscian Hegemony**, <https://www.e-ir.info/pdf/26267> (Erişim Tarihi: 25.01.2021).
- KONULCU, Yasemin (2018). 'İran'ın Bölgesel Güvenlik Stratejisi: Bir Güç Döngüsünün Değerlendirilmesi', **Bitlis Eren Üniversitesi Akademik İzdüşüm Dergisi**, Cilt 3, Sayı 3, 74-91.
- KRONSTADT, Alan ve Katzman, Kenneth (2007). 'India-Iran Relations and U.S. Interests', **Library of Congress Washington D.C. Congressional Research Service Report**, Rapor No: RS22486.
- KURŞUN, Muhammet (2021). **Ruhani: İstersek Uranyumu Yüzde 90 Saflıkta da Zenginleştirebiliriz**, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ruhani-istersek-uranyumu-yuzde-90-saflikta-da-zenginlestirebiliriz/2209816> (Erişim Tarihi: 09.05.2021).
- KÜÇÜKKELEŞ, Müjge (2012). Arab League's Syrian Policy, **SETA Policy Brief**, Sayı: 56.
- LACEY, Robert (2009). **Inside the Kingdom: Kings, Clerics, Modernists, Terrorists, and the Struggle for Saudi Arabia**, Londra: Penguin Books.
- LACKNER, Helen (2016). 'Yemen's 'Peaceful' Transition from Autocracy: Could It Have Succeeded?', **IDEA Policy Paper**, Sayı 12.
- LANE, Ashley (2020). **Iran's Islamist Proxies in the Middle East**, <https://www.wilsoncenter.org/article/irans-islamist-proxies> (Erişim Tarihi: 15.05.2021).
- LESCH, Ann Mosely (1991). Contrasting Reactions to the Persian Gulf Crisis: Egypt, Syria, Jordan, and the Palestinians, **Middle East Journal**, Cilt 45, Sayı 1, 30-50.

- LEVITT, Matthew (2014). **Iran and Bahrain: Crying Wolf, or Wolf at the Door?**, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/iran-and-bahrain-crying-wolf-or-wolf-door> (Erişim Tarihi: 12.05.2021).
- LOONEY, Robert (2007). 'The Iranian Oil Bourse: A Threat to Dollar Supremacy?', **Challenge**, Cilt 50, Sayı 2, 86-109.
- MACCIOCCHI, Maria Antonietta (1977). 'Hegemonya, Tarihi Blok, Devlet. Şirin Tekeli' (çev.). **Birikim**, Cilt 26, 41-66.
- MACHLIS, Elisheva (2016). 'Al-Wefaq and the February 14 Uprising: Islam, Nationalism and Democracy – the Shici-Bahraini Discourse', **Middle Eastern Studies**, Cilt 52, Sayı 6- 978-995.
- MAHER, Mohamed (2018). **Egypt and Assad: Calculations, Pragmatism, and Morality**, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/egypt-and-assad-calculations-pragmatism-and-morality> (Erişim Tarihi: 12.10.2021).
- MAJIN, Shokrollah Kamari (2017). 'Iranian and Saudi Cultural and Religious Identities: Constructivist Perspective', **Journal of Political Science**, Cilt 7, Sayı 1, 65-81.
- MAKBUL, Raşid (2020). **Why the Indian State is Now Scared of the Kashmiri Shia**, <https://www.aljazeera.com/opinions/2020/9/20/why-the-indian-state-is-now-scared-of-the-kashmiri-shia> (Erişim Tarihi: 25.08.2021).
- MAKTARY, Shoki ve Smith, Katie (2018). **How Saleh's Death Will Affect Prospects for Peace and Stability in Yemen**, <https://www.sfcg.org/wp-content/uploads/2017/07/What-Salehs-Death-Means-for-Yemen.pdf> (Erişim Tarihi: 13.10.2021).
- MALIK, Iffat S. (2000). 'Role of Islam in Post-Revolution Iranian Foreign Policy', **Strategic Studies**, Cilt 20, Sayı 4, 128-145.
- MALIK, Mehreen Zehra (2017). **Former Pakistan Army Chief to Head Saudi-led Military Alliance: Pakistani Media**, <https://www.reuters.com/article/us-pakistan-saudi-idUSKBN14SOMS> (Erişim Tarihi: 15.10.2021).
- MALLEY, Muadh (2018). The Lebanese Civil War and the Taif Accord: Conflict and Compromise Engendered by Institutionalized Sectarianism. **Society for History Education**. Cilt 52, Sayı 1, 121-159.
- MCHALE, Tom (1980). 'A Prospect of Saudi Arabia', **International Affairs**, Cilt 56, Sayı 4, 622-647.
- MECIDYAR, Ahmed (2017). **Iran Blames U.S. Policies for Kabul Attack and Extremism in Afghanistan**, <https://www.mei.edu/publications/iran-blames-us-policies-kabul-attack-and-extremism-afghanistan> (Erişim Tarihi: 11.08.2021).
- MELLO, Patrick (2007). 'Asymmetric Warfare', **The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Sociology**, George Ritser (edt.), Hoboken: Wiley.

- MENDONÇA, Filipe Demuner (2017). 'The Neo-Gramscian School to International Political Economy, Passive Revolution and Globalization', **Brazilian Political Science Review**, Cilt 10, Sayı 3, 1-8.
- MERCER, Colin (1978). 'Cultere and Ideology Gramsci', **Race & Class**, Cilt 19, Sayı 4, 19-40.
- MILBURN, Franc (2017). 'Iran's Land Bridge To The Mediterranean', **Strategic Assesment**, Cilt 20, Sayı 3, 35-48.
- MILES, Hugh ve Digest, Arap (2021). **The Aftershocks of the Saudi and American Debacle in Afghanistan**, https://www.fairobserver.com/region/middle_east_north_africa/hugh-miles-arab-digest-saudi-arabia-taliban-afghanistan-arab-world-news-middle-east-24792/ (Erişim Tarihi: 15.10.2021).
- MINISTRY OF EZTERNAL AFFAIRS (2001). **Tehran Declaration**, <https://mea.gov.in/in-focus-article.htm?20048/Tehran+Declaration> (Erişim Tarihi: 19.08.2021).
- MOHADDES, Kamiar ve Pesaran, Hashem (2013). 'One Hundred Years of Oil Income and the Iranian Economy: A Curse or a Blessing?', **Iran and Global Economy: Petro Populism, Islam and Economic Sanctions**, Parvin Alizadeh ve Hassan Hakimian (edt.). Londra: Routledge, 35-110.
- MOHAGHEGHNIA, Hamed, Sharafi, Hadi ve Rabiee, Bijan (2017). 'The Role of Islamic Republic of Iran's Soft Power in the Middle East', **International Journal of Scientific Study**. Cilt 5, Sayı 4, 204-213.
- MOHSENI, Payam (2013). 'The Islamic Awakening: Iran's Grand Narrative of the Arab Uprising', **Crown Center for Middle East Studies**, Sayı 71.
- MONASTA, Attilio (1993). 'Antonio Gramsci (1891-1937)'. **UNESCO: International Bureau of Education**, Cilt 23, Sayı 4, 597-612.
- MONTAZERAN, Ahmed ve Mumtaz, Kashif (2004). 'Iran-Pakistan: Cooperation for Regional Stability and Peace', **Strategic Studies**. Cilt 24, Sayı 1, 73-90.
- MOOLAKKATTU, John (2009). 'Robert W. Cox and Critical Theory of International Relations', **International Studies**, Cilt 46, Sayı 4, 439-456.
- MOUFFE, Chantal (2014). 'Hegemony and ideology in Gramsci'. İçinde **Gramsci and Marxist Theory**, Abingdon: Routledge, 178-214.
- MUDALLALI, Amal (2014). **The Iranian Sphere of Influence Expands Into Yemen**, <https://foreignpolicy.com/2014/10/08/the-iranian-sphere-of-influence-expands-into-yemen/> (Erişim Tarihi: 08.06.2021).
- MUMTAZ, Kashif (2006). 'Changing Patterns of Iran-India Relations', **Institute of Strategic Studies Islamabad**, Cilt 26, Sayı 2, 7-32.

- MURPHY, Francois ve Mohammed, Arshad (2020). **Explainer: How close is Iran to producing a nuclear bomb?**, <https://www.reuters.com/article/us-iran-nuclear-explainer-idUSKBN1ZG22P> (Erişim Tarihi: 09.05.2021).
- NAAZ, Farah (2001). 'Indo-Iranian Relations: Vital Factors in The 1990s', **Strategic Analysis**, Cilt 25, Sayı 2, 227-241.
- NABIZADA, Ahmad Zubair (2019). **İran'da Enflasyon Oranları Yükselişte**, <https://iramcenter.org/iranda-enflasyon-oranlari-yukseliste/> (Erişim Tarihi: 08.08.2021).
- NADER, Alireza ve diğerleri (2014). 'Iran's Influence in Afghanistan: Implications for the U.S. Drawdown', **RAND Corporation Research Report**.
- NADİMİ, Farzin (2016). **Iran's Basij Mull a Wider Domestic and Regional Role**, <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/irans-basij-mull-wider-domestic-and-regional-role> (Erişim Tarihi: 05.6.2021).
- NAGLE, John ve Clancy, Mary Alice (2019). 'Power-sharing after Civil War: Thirty Years since Lebanon's Taif Agreement', **Nationalism and Ethnic Politics**, Cilt 25, Sayı 1, 1-8.
- NASEEM, Muhammed Yaseen ve Alibablu, Sayyad Sadri (2017). 'Saudi-Pak Defense Partnership: Past and Present', **Ortadoğu Etütleri**, Cilt 9, Sayı 2, 44-65.
- NİBLOCK, Tim (2004). 'Saudi Arabia's Economic Development: Ambitious Visions, Difficult Dilemmas', **Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)**, Cilt 2, Sayı 2, 13-31.
- NORRLOF, Carla (2015). **Hegemony**. <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780199743292/obo-9780199743292-0122.xml?rskey=1KzK1f&result=2&q=hegemony#firstMatch> (Erişim Tarihi: 04.10.2020)
- NURUZZAMAN, Mohammed (2018). 'Saudi Arabia's 'Vision 2030': Will It Save Or Sink the Middle East?', **E-International Relations**, Sayı 74, 1-4.
- NYE, Joseph S. (2011). 'Has Economic Power Replaced Military Might?', <https://www.belfercenter.org/publication/has-economic-power-replaced-military-might> (Erişim Tarihi: 20.06.2021).
- NYE, Joseph Samuel (2002). 'Limits of American Power', **Political Science Quarterly**, Cilt 117, Sayı 4, 545-559.
- OAK, Niranjana Chandrashekhara (2016). **What's Between the Taliban and Iran?**, <https://thediplomat.com/2016/06/whats-between-the-taliban-and-iran/> (Erişim Tarihi: 11.08.2021).
- OBAID, Nawaf (2014). 'A Saudi Arabian Defense Doctrine: Mapping The Expanded Force Structure The Kingdom Needs to Lead The Arab World, Stabilize The Region, and Meet Its Global Responsibilities', **Belfer Center for Science and International Affairs**.

- OCHSENWALD, William L. (2021). **Saudi Arabia**, <https://www.britannica.com/place/Saudi-Arabia> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- OFAC (2 Haziran 2013). Iran/TRA Designations; Non-proliferation Designation Updates. https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/recent-actions/20130206_33 (Erişim Tarihi: 01.08.2021).
- OFAC (29 Ekim 2020). Treasury Sanctions Companies Selling, Purchasing, and Enabling Iranian Petrochemical Products. <https://home.treasury.gov/news/press-releases/sm1168> (Erişim Tarihi: 01.08.2021).
- OFIRA, Seliktar ve Rezaei, Farhad (2020). **Iran, Revolution and Proxy Wars**. Londra: Palgrave Macmillan.
- ORKABY, Asher Aviad (2014). 'The International History of the Yemen Civil War, 1962-1968', **Doctoral Dissertation**, Cambridge: Harvard Üniversitesi.
- OSTOVAR, Afshon (2013). 'Iran's Basij: Membership in a Militant Islamist Organization', **The Middle East Journal**, Cilt 67, Sayı 3, 345-361.
- OSTOVAR, Afshon (2016). Sectarian Dilemma in Iranian Foreign Policy: When Strategy and Identity Politics Collide, **Carnegie Endowment for International Peace**.
- OWEN, Roger (1981). 'The Arab Economies in the 1970s', **MERIP Reports**, Sayı 100, 3-13.
- OXFORD LEARNER'S DICTIONARIES (t.y.). https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/power_1#:~:text=%E2%80%8Bto%20control%20people%20or%20things (Erişim Tarihi: 31.01.2021)
- ÖZÇELİK, Sezai (2005). 'Neorealist and Neo-Gramscian Hegemony in International Relations and Conflict Resolution During the 1990s', **Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 1, Sayı 2, 88-114.
- ÖZKAN, Mehmet (2014). 'Mısır Dış Politikası: Dünü, Bugünü, Sorunları', **SETA Analiz**, Sayı 88.
- ÖZTÜRK, Selim (2019). 'Zeydiliğin Tarihsel Süreçte Oluşumu ve İmamiyye ve İran ile İlişkisi', **Liberal Düşünce Dergisi**, Cilt 24, Sayı 94, 86-109.
- PANDA, Ankit (2019). 'Pakistan's Approach to Navigating the Saudi-Iranian Split', **Special Report**, Sayı 439.
- PARKER, John W. (2015). 'Understanding Putin Through a Middle Eastern Looking Glass', **INS Strategic Perspectives**, Sayı 19.
- PENG, Bo (2018). 'China, Global Governance, and Hegemony: Neo-Gramscian Perspective in the World Order', **JCIR**, Cilt 6, Sayı 1, 48-72.

- PRADHAN, Prasanta Kumar (2013). 'India's Relationship with Saudi Arabia: Forging a Strategic Partnership', **Strategic Analysis**, Cilt 37, Sayı 2, 231-241.
- PRICE, Bryan (2013). 'Syria: A Wicked Problem for All', **CTC Sentinel**, Cilt 6, Sayı 8, 1-32.
- PRIDDY, Greg (2020). **Iran Just Might Have the Best Poor Man's Air Force. The National Interest**, <https://nationalinterest.org/blog/skeptics/iran-just-might-have-best-poor-man%E2%80%99s-air-force-175040> (Erişim Tarihi: 21.09.2021).
- PULGAR, Krishna (2010). **U.S. Basing in Bahrain**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Virginia: Marine Corps University.
- PYRS, Miriam (2010). 'Hegemony, Domination, Detachment: Differences in Regional Pow', **International Studies Review**, Cilt 12, Sayı 4, 479-504.
- RABINOVIÇ, Itamar (2019). **How Iran's Regional Ambitions Have Developed Since 1979**, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2019/01/24/how-irans-regional-ambitions-have-developed-since-1979/> (Erişim Tarihi: 09.08.2021).
- RAHMAN, Zia Ur (2019). **Shia Islam in Colonial India and Pakistan**, <https://www.thenews.com.pk/tns/detail/567927-shia-islam-colonial-india-pakistan> (Erişim Tarihi: 08.08.2021).
- RAJAGOPALAN, Rajeswari Pillai (2021). **India-Saudi Security Ties Getting Stronger**, <https://www.orfonline.org/research/india-saudi-security-ties-getting-stronger/> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- RAMADY, Mohammed (2010). 'Saudi Arabian Monetary Agency (SAMA) and Monetary Policy', **The Saudi Arabian Economy**, 75-109.
- RAMOS, Feliz (2016). 'Understanding the Muslim Brotherhood', **New Trends in Social and Liberal Sciences**, Cilt 1, Sayı 1, 37-45.
- REHMAN, Zia Ur (2021). **Pakistan's Shia Mercenaries Return From Syria, Posing a Security Threat**, <https://www.trtworld.com/magazine/pakistan-s-shia-mercenaries-return-from-syria-posing-a-security-threat-44655> (Erişim Tarihi: 18.08.2021).
- REUTERS (16 Ağustos 2021). **Iran Says U.S. "Failure" in Afghanistan a Chance for Durable Peace**, <https://www.reuters.com/world/middle-east/iran-says-us-failure-afghanistan-chance-durable-peace-2021-08-16/> (Erişim Tarihi: 17.08.2021).
- REUTERS (19 Şubat 2016). **Saudi Arabia Halts \$3 Billion Package to Lebanese Army, Security Aid**, <https://www.reuters.com/article/us-saudi-lebanon-idUSKCN0VS1KK> (Erişim Tarihi: 03.10.2021).
- REUTERS (20 Eylül 2019). **Hezbollah Says Iran Would Destroy Saudi Arabia in Any War**, <https://www.reuters.com/article/saudi-aramco-iran-hezbollah-idUKL5N26B4AB> (Erişim Tarihi: 03.10.2021).

- REUTERS (2015). **Saudi Arabia Defends Aid Effort Towards Syria After Criticism on Refugees**, <https://www.reuters.com/article/us-europe-migrants-saudi-idUSKCN0RB2F320150911> (Erişim Tarihi: 12.10.2021).
- REUTERS (30 Aralık 2013). **Bahrain Says Foils 'Terror' Attempts, Seizes Explosives, Weapons**, <https://cn.reuters.com/article/bahrain-security/bahrain-says-foils-terror-attempts-seizes-explosives-weapons-idINDEE9BT0BT20131230> (Erişim Tarihi: 12.05.2021).
- REZAI, Farhad (2017). 'Iran's Ballistic missiles program: A New Case for Engaging Iran?', **Insight Turkey**, Cilt 18, Sayı 4, 181-205.
- REZAI, Farhad (2019). 'Iran's Military Capability: The Structure and Strength of Force', **Insight Turkey**, Cilt 21, Sayı 4, 183-214.
- RIEDEL, Bruce ve Harvey, Katherine (2020). **Why is Saudi Arabia Finally Engaging with Iraq?**, <https://www.brookings.edu/blog/order-from-chaos/2020/12/04/why-is-saudi-arabia-finally-engaging-with-iraq/> (Erişim Tarihi: 13.10.2021).
- RISSEEUW, Rafke (2018). **The Syrian-Iranian Nexus: a Historical Overview of Strategic Cooperation**, <https://www.bic-rhr.com/sites/default/files/The-Syria-Iran-Nexus-1.pdf> (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- ROBINSON, Mairi (2017). **Hezbollah: At the Crossroads of Religion and Politics**, <https://www.e-ir.info/2017/11/26/hezbollah-at-the-crossroads-of-religion-and-politics/> (Erişim Tarihi: 15.05.2021).
- ROSAMOND, Ben (2020). **Hegemony, Britannica Online Encyclopedia**, <https://www.britannica.com/print/article/1922977> (Erişim Tarihi: 13.12.2020)
- RUBIN, Barnett ve Batmanglich, Sara (2008). 'The U.S. and Iran in Afghanistan: Policy Gone Awry', **MIT Center for International Studies**.
- RUBIN, Uzi (2006). 'The Global Reach of Iran's Ballistic Missiles', **Institute for National Security Studies**, Cilt 86, 1-48.
- SABAN, Navvar (2019). **Factbox: Iranian Presence in Syria's Deir ez-Zor Province**. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/menasource/factbox-iranian-presence-in-syrias-deir-ez-zor-province/> (Erişim Tarihi: 06.06.2021).
- SAIDIN, Mohd Irwan Syazlı (2018). 'Rethinking the 'Arab Spring': The Root Causes of the Tunisian Jasmine Revolution and Egyptian January 25 Revolution', **International Journal of Islamic Thought**, Cilt 13, Sayı 1, 69-79.
- SAIF, Shadi Khan (10 Haziran 2021). **Islamic Group Dubs Raging War in Afghanistan 'Genocide of Muslims'**, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/islamic-group-dubs-raging-war-in-afghanistan-genocide-of-muslims-2269755> (Erişim Tarihi: 15.10.2021).
- SALAMAH, Mo'taz ve Alsayyad, Mohammad Saied (2017). 'Egyptian Policy toward Iran and the Challenges of Transition from Break Up to Normalization', **Journal for Iranian Studies**, Cilt 1, Sayı 4, 41-66.

- SALEH, Yasmine (2012). **Egypt's Mursi Says Iran is Vital to Ending Syria's Crisis**, <https://www.reuters.com/article/egypt-president-iran-idINL5E8KM24E20120923> (Erişim Tarihi: 28.05.2021)
- SAOULI, Adham (2014). **Syria's Predicament: State (de-)Formation and International Rivalries**, http://www.iai.it/sites/default/files/sharaka_rp_10.pdf (Erişim Tarihi: 05.06.2021).
- SAYIN, Yusuf (2015). **Orta Doğu Bölgesinde Türkiye ve İran'ın İşbirliği İmkânları**. Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- SAYIN, Yusuf ve Kılıçarslan, İsmail Yasin (2019). Rekabet ve İş birliği Denkleminde Türkiye-İran İlişkileri: Suriye Krizi Örneği, **Medeniyet ve Toplum Dergisi**, Cilt 3, Sayı 2, 237-257.
- SCHANZER, Jonathan (2012). **Saudi Arabia Is Arming the Syrian Opposition**, <https://foreignpolicy.com/2012/02/27/saudi-arabia-is-arming-the-syrian-opposition/> (Erişim Tarihi: 12.10.2021).
- SEBSEBE, Müzeyen Hawas (2017). **The Turmoil in Yemen and its Long-term Implications on Iran's Horn of Africa Policy**, <https://www.ankasam.org/en/the-turmoil-in-yemen-and-its-long-term-implications-on-irans-horn-of-africa-policy/> (Erişim Tarihi: 08.06.2021).
- SECURITY COUNCIL (2015). **Resolution 2254 (2015)**, https://www.securitycouncilreport.org/atf/cf/%7B65BF9B-6D27-4E9C-8CD3-CF6E4FF96FF9%7D/s_res_2254.pdf (Erişim Tarihi: 13.10.2021).
- SECURITY COUNCIL REPORT (t.y), **UN Documents for Iran: Security Council Resolution**, https://www.securitycouncilreport.org/un_documents_type/security-council-resolutions/?ctype=Iran&cbtype=iran (Erişim Tarihi: 02.08.2021).
- SEZNEC, Jean François (2020). The Saudi Aramco-SABIC Merger: How Acquiring SABIC Fits into Aramco's Long-Term Diversification Strategy. **Atlantic Council Issue Brief**, Sayı 10.
- SHAHBAZOV, Fuad (2019). **Shi'a Iran and Sunni Muslim Brotherhood: Unlikely Alliance No More**, <https://insidearabia.com/shia-iran-and-sunni-muslim-brotherhood-unlikely-alliance-no-more/> (Erişim Tarihi: 28.05.2021).
- SHAHEEN, Kareem (2015). **String of Losses in Syria Leaves Assad Regime Increasingly Precarious**, <https://www.theguardian.com/world/2015/jun/11/syria-losses-east-assad-regime-precarious> (Erişim Tarihi: 6.06.2021).
- SHAHI, Afshin (2009). **Iran and Sadat: The Ongoing Battle Over History**, <https://www.e-ir.info/2009/01/05/iran-and-sadat-the-ongoing-battle-over-history/> (Erişim Tarihi: 27.05.2021).

- SHANBANDAR, Oubai (2017). **Newly Revealed IRGC Terror-training Camps Should Be Targeted**. **Arab News**, <https://www.arabnews.com/node/1054456> (Erişim Tarihi: 11.05.2021)
- SIKLAWI, Rami (2014). 'The Social and Political Identites of the Shi'i Community in Lebanon', **Pluto Journals**, Cilt 36, Sayı 4, 278-291.
- SINCLAIR, Timothy (2016). 'Robert W. Cox's Method of Historical Structures Redux', **Globalizations**, Cilt 13, Sayı 5, 510-519.
- SIPRI (2021). **World Military Spending Rises to Almost \$2 Trillion in 2020**, <https://sipri.org/media/press-release/2021/world-military-spending-rises-almost-2-trillion-2020> (Erişim Tarihi: 21.09.2021).
- SKYNEWS (2011). **Bomb Explodes Near UK Embassy In Bahrain**, <https://news.sky.com/story/bomb-explodes-near-uk-embassy-in-bahrain-10483244> (Erişim Tarihi: 12.05.2021).
- SLAWEK, Jakub (2018). 'Yemen and the New Regional Order', **Interdisciplinary Political and Cultural Journal**, Cilt 21, Sayı 1, 33-46.
- SOLTANI, Fakhreddin ve Amiri, Reza Ekhtiari (2010). Foreign Policy of Iran after Islamic Revolution. *Journal of Politics and Law*. Cilt 3, Sayı 2, 199-206.
- SOLTANINEJAD, Mohammad (2018). 'Iran and Egypt: Emotionally Constructed Identities and the Failure to Rebuild Relations', **Journal of World Sociopolitical Studies**, Cilt 2, Sayı 3, 483-506.
- SOUCHELMAEI, Hamid Soleimani ve Aghamolaei, Mohammadali ve Alishahi, Abdolreza (2019). The Challenge of Powers in Yemen and the Drawing of Several Security-Political Scenarios, **Journal of Philosophy and Ethics**, Cilt 1, Sayı 4, 1-12.
- SÖNNINHSEN, Niels (2021). **Oil production in Saudi Arabia 1998-2020**, <https://www.statista.com/statistics/265190/oil-production-in-saudi-arabia-in-barrels-per-day/> (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- STEINBERG, Guido (2014). 'Leading the Counter-Revolution Saudi Arabia and the Arab Spring', **SWP Research Paper**, Sayı 8.
- STEINBERG, Guido ve Woermer, Nils (2013). 'Exploring Iran & Saudi Arabia's Interests in Afghanistan & Pakistan: Stakeholders or Spoilers - A Zero Sum Game?', **CIDOB Policy Research Project**, 1. Kısım.
- STENSLIE, Stig (2013). 'Not Too Strong, Not Too Weak: Saudi Arabia's Policy Towards Yemen', **NOREF Policy Brief**, Sayı 7.
- STENSLIE, Stig (2015). **"Decisive Storm": Saudi Arabia's attack on the Houthis in Yemen**, <https://www.files.ethz.ch/isn/191021/fdae163be3c9b498ae792fb7bd161c81.pdf> (Erişim Tarihi: 08.06.2021).

- STRATFOR (2020). **What's Driving Iran to Build a Better Missile**, <https://worldview.stratfor.com/article/what-s-driving-iran-build-better-missile-jcpoa-tactical-strategic> (Erişim Tarihi: 24.04.2021)
- STROBEL, Warren ve Hosenball, Mark (2017). **Elite Iranian Guards Training Yemen's Houthis: U.S. Officials**, <https://www.reuters.com/article/us-yemen-security-houthis-iran-idUSKBN0MN2MI20150327> (Erişim Tarihi: 16.05.2021).
- SUDETIC, Brett ve Omid Shokri (2021). **Iranian Sanctions Evasion and the Gulf's Complex Oil Trade**, <https://www.mei.edu/publications/iranian-sanctions-evasion-and-gulfs-complex-oil-trade> (Erişim Tarihi: 01.08.2021).
- SULLIVAN, Marisa Cochrane (2019). **Iran's Soft Power in Iraq**, <https://www.criticalthreats.org/analysis/irans-soft-power-in-iraq> (Erişim Tarihi: 10.08.2021).
- SUROSH, Esmatullah (2020). **Devrim Sonrası İran'ın Pakistan Şiileriyle İlişkisi**, <https://iramcenter.org/devrim-sonrasi-iranin-pakistan-siileriyle-iliskisi/> (Erişim Tarihi: 18.08.2021).
- SWIFT, Christopher (2012). **The Crisis in Yemen: Al-Qeada, Saleh, and Governmental Instability**, https://www.files.ethz.ch/isn/170151/1702.201203.swift_crisis-yemen.pdf (Erişim Tarihi: 07.06.2021).
- SZAYNA, Thomas ve diğerleri (2001). **The Emergence of Peer Competitors: A Framework for Analysis**. Kaliforniya: RAND Corporation.
- ŞEN, Gülriz (2021). 'Trump Dönemi ve Sonrasında İran'ın Nükleer Programı Üzerine Bir İnceleme'. **Güvenlik Yazıları Serisi**, Sayı 55, https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2021/01/IranNukleerKrizi_GulrizSen_v.1.pdf (Erişim Tarihi: 09.05.2021).
- TABUGON, Garry (2015). 'Intellectuals as Prime Agents of Antonio Gramsci's Philosophy of Proletarian Hegemony', **Annals of Studies in Science and Humanities**, Cilt 1, Sayı 1, 74-83.
- TAFLIOĞLU, Serkan (2010). **Humeyni İran İslam Devrimi Şah Nasıl Mat Oldu?**, Ankara: Kripto Kitapçılık.
- TAGMA, Halit (2020). 'Iran's Nuclear Program: A Historical Overview', **Understanding and Explaining the Iranian Nuclear 'Crisis'**, Halit - Tagma ve Paul E. Lenze (edt.), Maryland: Lexington Books, 33-65.
- TAMER, Cenk (2017). **İran'ın Kara Hâkimiyeti Teorisi Bağlamında Yemen Politikası: Hedef, Yöntem, Söylem ve Araçlar**, <https://www.ankasam.org/wp-content/uploads/2018/01/Cenk-Tamer-%C4%B0RAN%E2%80%99IN-KARA-HAK%C4%B0M%C4%B0YET%C4%B0-TEOR%C4%B0S%C4%B0-BA%C4%9ELAMINDA-YEMEN-POL%C4%B0T%C4%B0KASI-upload.pdf> (Erişim Tarihi: 07.06.2021).

- TEHRAN TIMES (18 Eylül 2021). **Moves to Revive JCPOA, Membership in SCO Show a Balance in Foreign Policy, Expert Says**, <https://www.tehrantimes.com/news/465215/Moves-to-revive-JCPOA-membership-in-SCO-show-a-balance-in-foreign> (Erişim Tarihi: 21.09.2021).
- TERRILL, Andrew (2015). 'Iran's Strategy for Saving Asad', **Middle East Journal**, Cilt 69, Sayı 2, 222-236.
- THE ARAB WEEKLY (01 Mart 2020). **Saudi Arabia Invites Houthis for Peace Talks in Riyadh**, <https://the arabweekly.com/saudi-arabia-invites-houthis-peace-talks-riyadh> (Erişim Tarihi: 13.10.2021).
- THE GOLOBAL ECONOMY (2020). **Saudi Arabia: GDP Share of Agriculture**, https://www.theglobaleconomy.com/Saudi-Arabia/share_of_agriculture/ (Erişim Tarihi: 14.10.2021).
- THE GUARDIAN (21 Şubat 2015). **Yemen's Western-backed President Flees House Arrest in Sana'a**, <https://www.theguardian.com/world/2015/feb/21/yemens-western-backed-president-flees-house-arrest-in-sanaa> (Erişim Tarihi: 08.06.2021).
- THE OFFICE OF THE SUPREME LEADER (2017). **You Did Humanity a Great Service**. <https://www.leader.ir/en/content/19929/Ayatollah-Khamenei-s-response-to-General-Soleimani%E2%80%99s-letter-on-the-elimination-of-Daesh> (Erişim Tarihi: 06.06.2021).
- THE UN REFUGEE AGENCY (2020). **Refugees in Iran**, <https://www.unhcr.org/ir/refugees-in-iran/> (Erişim Tarihi: 10.08.2021).
- THE WORLD BANK (2020). **GDP growth (annual %) - Iran, Islamic Rep.**, https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.KD.ZG?locations=IR&most_recent_year_desc=false (Erişim Tarihi: 07.08.2021).
- THE WORLD BANK (2020). **Military Expenditure- Saudi Arabia**, <https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?locations=SA> (Erişim Tarihi: 21.09.2021).
- THIRARATH, Itt (2016). **India's Crude Oil Imports from Iran**, <https://www.mei.edu/publications/indias-crude-oil-imports-iran> (Erişim Tarihi: 20.08.2021).
- THOMAS, Peter (2017). 'The Modern Prince: Gramsci's Reading of Machiavelli', **History of Political Thought**, Cilt 38, Sayı 3, 523-544.
- TINAS, Murat (2018). 'Neo-Gramscian Contribution on the Concept of Hegemony in International Relations: A Theoretical Analysis', **Güvenlik Çalışmaları Dergisi**, Cilt 20, Sayı 2, 177-187.
- TOUMI, Habib (15 Şubat 2016). **Northern Thunder Military Exercises Begin in Saudi Arabia**, <https://gulfnews.com/world/gulf/saudi/northern-thunder-military-exercises-begin-in-saudi-arabia-1.1673122> (Erişim Tarihi: 15.10.2021).

- TRABOULSI, Fawwaz (2012). **A History of Modern Lebanon**, Londra: Pluto Press.
- TÜRK DİL KURUMU (t.y.). <https://sozluk.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.10.2020)
- TÜRKOĞLU, Ahmad Jawid (2019). **İç ve Dış Savunmada Besic'in Rolü**, https://iramcenter.org/ic-ve-dis-savunmada-besicin-rolu/?send_cookie_permissions=OK (Erişim Tarihi: 27.03.2021).
- U.S. DEPARTMENT OF THE TREASURY (2018). **Re-imposition of the Sanctions on Iran That Had Been Lifted or Waived Under the JCPOA**, <https://home.treasury.gov/policy-issues/financial-sanctions/sanctions-programs-and-country-information/iran-sanctions/re-imposition-of-the-sanctions-on-iran-that-had-been-lifted-or-waived-under-the-jcpoa> (Erişim Tarihi: 08.08.2021).
- ULRICHSEN, Kristian Coates (2013). 'Bahrain's Uprising: Regional Dimensions and International Consequences', **Stability: International Journal of Security & Development**, Cilt 2, Sayı 1, 1-12.
- UN SECURITY COUNCIL (2013). 'Final Report of the Panel of Experts Established Pursuant to Resolution 1929', **Rapor No:331**.
- UNITED NATIONS SAUDI ARABIA (2021). **The Role of Awqaf in Achieving the SDGs and Vision 2030 in KSA**, <https://saudiarabia.un.org/en/146145-role-awqaf-achieving-sdgs-and-vision-2030-ksa> (Erişim Tarihi: 15.10.2021)
- USKOWI, Nade (2019). **Temperature Rising: Iran's Revolutionary Guards and Wars in the Middle East**, Lanham: Rowman & Littlefield.
- UYGUR, Hakkı (2008). 'Iran's Nuclear Ambitions and Turkey', **SETA**, Sayı 7.
- VAEZ, Ali ve Sadjadpour, Karim (2013). **Iran's Nuclear Odyssey Cost and Risks**. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- VERMA, Nidhi ve Zhang, Shu (2021). **Iran Slips Record Volume of Oil into China, Reaches Out to Asian Clients for Trade Resumption**, <https://www.reuters.com/article/us-oil-iran-asia-analysis/analysis-iran-slips-record-volume-of-oil-into-china-reaches-out-to-asian-clients-for-trade-resumption-idUSKBN2B00OL> (Erişim Tarihi: 01.08.2021).
- VLOEBERGHS, Ward (2012). 'The Hariri Political Dynasty after the Arab Spring', **Mediterranean Politics**, Cilt 17, Sayı 2, 241-248.
- VOETEN, Erik (2013). **Why Did Saudi Arabia Reject a UN Security Council Seat?**, <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2013/10/18/why-did-saudi-arabia-reject-a-un-security-council-seat/> (Erişim Tarihi: 15.10.2021).
- WALTZ, Kenneth Neal (1979). **Theory of International Politics**. California: Addison-Wesley Publishing Company.
- WALTZ, Kenneth Neal (2009). 'Asymmetric Ambition and Conventional Reality: Iran's Evolving Defense Strategy, Doctrine, and Capabilities', **Dangerous but**

- Not Omnipotent: Exploring the Reach and Limitations of Iranian Power in the Middle East**, Frederic Whrey v.d. (edt.), Santa Monica: RAND, 39-80.
- WANI, Suadat Hussain ve Mir, Mohd Afzal ve Shah, Imtiyaz Ahmad (2019). India–Iran Trade Relations Under the Shadow of USA Sanctions, **Foreign Trade Review**, Cilt 54, Sayı 4, 399-407.
- WARD, Stephen (2009). **Immortal: A Military History of Iran and its Armed Forces**, Washington: Georgetown University Press.
- WARD, Steven (2005). ‘The Continuing Evolution of Iran's Military Doctrine’. *Middle East Journal*, Cilt 54, Sayı 4, 559-576.
- WARIKAT, Faisal (2019). ‘Defining the Strategic Center of Gravity of Hezbollah’, **International Scientific Journal Security & Future**, Cilt 4, 161-162.
- WEHREY, Frederic (2013). **The Forgotten Uprising in Eastern Saudi Arabia**. https://carnegieendowment.org/files/eastern_saudi_uprising.pdf (Erişim Tarihi: 02.10.2021).
- WEHREY, Frederic ve diğerleri (2009). **The Rise of the Pasdaran: Assessing the Domestic Roles of Iran’s Islamic Revolutionary Guards Corps**, Santa Monica: RAND.
- WEINBAUM, Marvin G. (2006). ‘Afghanistan and Its Neighbors: An Ever Dangerous Neighborhood’, **United States Institute of Peace**, Special Report, Sayı 162.
- WEZEMAN, Pieter ve Kuimova, Alexandra (2019). ‘Military Spending and Arms Imports By Iran, Saudi Arabia, Qatar and The UAE’, **SIPRI Fact Sheet**. 1-8.
- WILKINSON, David (2008). ‘Hēgemonía: Hegemony, Classical and Modern’, **Journal of World-Systems Research**, Cilt 14, Sayı 2, 119-141.
- WOERTZ, Eckart (2018). ‘BAHRAIN’S ECONOMY: Oil Prices, Economic Diversification, Saudi Support, and Political Uncertainties’, **CIDOB Internationals Notes**, Sayı 189, 1-6.
- WORDEN, Scott (2018). **Iran and Afghanistan’s Long, Complicated History**. **United States Institute of Peace**, <https://www.usip.org/publications/2018/06/iran-and-afghanistans-long-complicated-history> (Erişim Tarihi: 11.08.2021).
- WORTH, Owen (2015). **Rethinking Hegemony**, Macmillan International Higher Education.
- WRIGHT, Steven (2017). ‘Iran’s Relations with Bahrain’, **Security and Bilateral Issues Between Iran and Its Arab Neighbours**, Gawdat Bahgat, Anoushiravan Ehteshami ve Neil Quilliam (edt.). Londra: Palgrave Macmillan, 61-80.
- WROUGHTON, Lesley ve Hafezi, Parisa (2019). **In Unprecedented Move, U.S. Names Iran's Revolutionary Guards a Terrorist Group**, <https://www.reuters.com/article/us-usa-iran-idUSKCN1RK1NY> (Erişim Tarihi: 08.08.2021).

- XING, Li (2016). ‘From “Hegemony and World Order” to “Interdependent Hegemony and World Re-order”’, **Emerging Powers, Emerging Markets, Emerging Societies**, Steen Fryba Christensen ve Li Xing (edt.). London: Palgrave Macmillan.
- YACOUBIAN, Alex (2019). **Iran's Tankers and Its Smuggling Tactics**, <https://iranprimer.usip.org/blog/2019/oct/02/irans-tankers-and-its-smuggling-tactics> (Erişim Tarihi: 01.08.2021).
- YACOUBIAN, Mona ve Lasensky, Scott (2008). ‘Seeking a Greater Return on U.S. –Syria Relations’, **Council on Foreign Relations Report**, Rapor No: 33.
- YEGİN, Abdullah (2016). ‘İran’ın Sert Gücü’, **SETA Analiz**, Sayı 150.
- YETİM, Fatih (2020). **Hangi Ülkede Ne Kadar Şii Nüfus Yaşıyor?**, <https://tr.euronews.com/2020/01/07/hangi-ulkede-ne-kadar-sii-nufus-yasiyor> (Erişim Tarihi: 12.05.2021).
- YILDIRIM, Gülbin (2016). **Hizbullah Uyuşturunca Yüz Milyonlarca Dolar Kazanıyor**, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/hizbullah-uyusturucudan-yuz-milyonlarca-dolar-kazaniyor/515110> (Erişim Tarihi: 16.05.2021).
- YOUSAFZAI, Gül (2019). **Saudi Arabia to Set Up \$10 Billion Oil Refinery in Pakistan**, <https://www.reuters.com/article/us-saudi-pakistan-economy-idUSKCN1P60OU> (Erişim Tarihi: 15.10.2021).
- YOUSEFI, Amir M. Haji (2009). ‘Whose Agenda Is Served by the Idea of a Shia Crescent?’, **Alternatives Turkish Journal of International Relations**. Cilt 8, Sayı 114-135.
- ZARIF, Javad (7 Ekim 2019). **Achieving peace & fighting terror in Syria will only succeed thru respect for its territorial integrity & its people**. <https://twitter.com/JZarif/status/1181222240525996032> (Erişim Tarihi: 06.06.2021).
- ZGAIB, Miguel Ángel Herrera (2015). ‘The Public Intellectual in Critical Marxism: From the Organic Intellectual to the General Intellect’, **Papel Politico**, Cilt 14, Sayı 1, 143-163.